

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Joke Hermsen, Alkeline van Lenning, Janneke Plantenga, Evelien Tonkens,
Odile Verhaar, Ingrid Visser, Monique Volman, Hélène Vossen

Themaredactie

Klasien Horstman, Alkeline van Lenning, Evelien Tonkers, Odile Verhaar en
Wies Weijts

Redactieraad

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Coosje Couprie, Freda Dröes,
Angela Grooten, Willy Jansen, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Nelly Oudshoorn,
Riet Paasman, Sawitri Saharso, Marion den Uyl, Agnes Verbiest, Mieke Verloo,
Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2,
30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan
bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang
bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een
gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50.
Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe
abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de
uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen
worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar
schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Inhoud

- Thema: Vrouwenkwalen? Feministische perspectieven op ziekte en gezondheid*
(redactie: Klasien Horstman, Alkeline van Lenning, Evelien Tonkens, Odile Verhaar en Wies Weijs)
- 115 Inleiding bij het thema
Klasien Horstman en Wies Weijs
- 118 Het taaie ongerief der vrouwenklachten. Programmatische notities over onderzoek en theorievorming
Christien Brinkgreve
- 128 Anorexia nervosa: een kritisch commentaar op de cultuur?
Alkeline van Lenning
- 142 Sekse, rijkdom en bloedarmoede. Over lokaliseren als strategie
Annemarie Mol
- 158 Geordende bekkens. Classificatie-systemen in de verloskunde
Anja Hiddinga
- 175 Integratie van vrouwenhulpverlening in de huisartsgeneeskunde. Een stand van zaken
Klasien Horstman en Wies Weijs
- Besprekingsartikel*
- 184 De strijd tegen de mannelijke blik. Vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp
Marjan Schwegman
- Proefschriftfragmenten*
- 197 Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek
Grietje Dresen
- 201 Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek
Saskia van Oenen

Verlagen van bijeenkomsten

- 205 Conferentie 'European Society of Women for Theological Research',
22-26 september 1989 te Arnoldshain (BRD) *Anja Kosterman*
- 206 Een toekomstgericht personeelsbeleid vereist aandacht voor vrouwen.
Congres 'Personeel & Organisatie en vrouwen in de jaren '90',
1 december 1989 te Amsterdam *Janneke Plantenga en
Jacques Siegers*
- 208 Dans om de verlichting. Conferentie 'Recht, Deugd en Moraal',
8-11 januari 1990 te Amsterdam *Hannie van Wijk*
- 210 SISWO-studiedag 'Feminisme en moraal: goed en kwaad binnen de
kinderopvang', 21 januari 1990 te Amsterdam *Jet Bussemaker*
- 213 Gone with the wind. Congres 'Jam op het mantelpak. Haken en ogen
aan individualisering', 26 januari 1990 te Tilburg *Odile Verhaar*

Recensies

- 216 'Female Spectators. Looking at Film and Television' van
E. Deidre Pribram (red.) *Anneke Smelik*
- 218 'Forms of Production and Women's Labour: Gender Aspects of
Industrialization in India and Mexico' van Isabelle Baud
Geske Dijkstra
- 219 'Anti-Covenant. Counter-Reading Women's Lives in Hebrew Bible'
van Mieke Bal (red.) *Saskia de Jong*
- 222 'Arbeidsduur, organisatie en emancipatie' van Marian Demenint-
de Jongh, en 'Automatisering en vrouwenarbeid. Een studie over
beroepssegregatie op de arbeidsmarkt, in de administratieve beroepen
en in het bankwezen' van Kea Tijdens *Albertine Veldman*
- 224 'Current Issues in Women's History' van Arina Angerman,
Geerte Binnema, Annemieke Keunen, Vefie Poels en
Jacqueline Zirkzee (red.) *Fransisca de Haan*
- 226 'Counting girls out' van Valerie Walkerdine (red.) *Monique Volman*
- 229 Kroniek
- 233 IIAV-inventarisatie
- 238 Summaries
- 241 Gegevens over de auteurs

Klasien Horstman en Wies Weijts

Inleiding bij het thema

Problemen rond gezondheid en ziekte van vrouwen zijn relatief laat op de agenda van vrouwenstudies verschenen. Waar zaken als vrouwenarbeid en moederschap in de jaren zeventig reeds onderwerp van discussie waren, is de belangstelling voor gezondheidsproblemen van vrouwen van later datum. De bloeiende praktijk van de vrouwengezondheidszorg – zelfhulpgroepen, vrouwengezondheidscentra, vrouwentherapiegroepen en andere organisaties die op het terrein van hulpverlening, voorlichting en beleid actief zijn – heeft nog geen parallel gevonden op het gebied van vrouwenstudies.

Dit wil niet zeggen dat er omtrent ziekte en gezondheid van vrouwen in Nederland helemaal geen onderzoek gedaan is. Het grootste gedeelte van dit onderzoek draagt een sociologisch karakter, in die zin dat de samenhang centraal staat tussen gezondheidsklachten van vrouwen en de machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen. Binnen dit onderzoek kunnen twee benaderingen worden onderscheiden. Sommige onderzoeksters nemen het gegeven, dat vrouwen meer gezondheidsklachten rapporteren dan mannen, tot uitgangspunt en zoeken de verklaring daarvoor in de maatschappelijke positie van vrouwen (sociaal isolement, dubbele belasting en conflicterende rolverwachtingen). Anderen leveren daarentegen juist kritiek op het uitgangspunt dat vrouwen meer ziek zouden zijn dan mannen. Theoretische kritiek luidt dan bijvoorbeeld dat vrouwen niet meer ziek 'zijn', maar ziek 'gemaakt worden'. De ziektes van vrouwen zouden een effect zijn van medicalisering van vrouwenlevens. Te snel worden problemen van vrouwen in medische termen vertaald en worden er medische oplossingen gezocht. Ook met behulp van methodologische argumenten wordt het uitgangspunt bestreden dat vrouwen zwakker en zieker zijn dan mannen. Dit idee zou in de hand worden gewerkt door het feit dat epidemiologen verkeerd tellen en dat seksistische vooroordelen een rol spelen bij de analyse van statistische gegevens.

Hoewel deze verklaringen voor gezondheidsproblemen van vrouwen onderling verschillen en zelfs tegenstrijdig ogen, hebben ze ook iets gemeen. De inzet van veel feministische onderzoeksters is het ter discussie stellen van het bio-medisch denken over ziekte en gezondheid en het ontwikkelen van alternatieve visies op ziekte en gezondheid van vrouwen. De beschreven benaderingen van gezondheidsproblemen van vrouwen bieden onderzoeksters instrumenten om kritische afstand te nemen van het bio-medische kennisbestand en de routines van de medische praktijk. Beide benaderingen genereren interessant onder-

zoek. Steeds vaker worden echter ook vragen gesteld over de verklarende kracht en over de wijze waarop ze zich tot elkaar verhouden. Bovendien betekent de introductie van constructivistisch wetenschapsonderzoek binnen vrouwenstudies dat er nieuwe instrumenten zijn om de ontwikkeling van bio-medische kennis over 'vrouwenziektes' te onderzoeken.

Op het congres *In verwachting van wetenschap*, dat in maart 1989 aan de Faculteit Gezondheidswetenschappen van de Rijksuniversiteit Limburg werd gehouden, werd de stand van zaken in onderzoek en theorievorming over vrouwen en ziekte kritisch belicht. Dit themanummer is samengesteld naar aanleiding van dat congres. Het bevat artikelen die gangbare sociaal-wetenschappelijke verklaringen voor de gezondheidsklachten van vrouwen problematiseren, voorbeelden van constructivistisch onderzoek en een uitstapje in de praktijk van de gezondheidszorg.

Christien Brinkgreve stelt de vraag hoe de eerder genoemde sociologische benaderingen, die respectievelijk de reële ziekte en de gediagnostiseerde ziekte tot uitgangspunt nemen, met elkaar samenhangen. Zij betoogt tevens dat sociologische verklaringen voor verschuivingen in ziektepatronen onder vrouwen een te globaal karakter dragen om inzicht te kunnen verschaffen in de vraag waarom in hetzelfde tijdvak sommige vrouwen wel en andere niet aan een ziekte ten prooi vallen. Ze pleit ervoor meer ruimte te geven aan jeugdtrauma's, levenservaringen en psychologische processen van individuele vrouwen.

Alkeline van Lenning onderwerpt feministische sociaal-culturele verklaringen voor anorexia nervosa aan een nadere analyse. Zij constateert dat het binnen deze benadering niet mogelijk is de vraag te beantwoorden waarom slechts sommige vrouwen gaan hongeren. Deze tekortkoming, zo stelt zij, hangt samen met het gehanteerde subjectbegrip en de onderschatting van de relatieve autonomie van lichamelijke processen.

Brinkgreve en Van Lenning gaan hiermee rechtstreeks in debat met gangbare sociaal-wetenschappelijke benaderingen van ziekte. Annemarie Mol daarentegen introduceert een andere vorm van kritiek: 'lokaliseren'. Dit is een strategie om, in plaats van te zeggen dat een uitspraak niet waar is, te achterhalen onder welke sociale en materiële condities de uitspraak gedaan kan worden. Doordat een lokaliserende strategie de investeringen blootlegt die gepaard gaan met kennisproductie, kan de 'hardheid' van deze kennis in kaart worden gebracht. Mol illustreert deze strategie aan de uitspraak dat vrouwen een lager hemoglobinegehalte hebben dan mannen.

Anja Hiddinga maakt een constructivistische analyse van de ontwikkeling van instrumenten om bekkens van vrouwen te meten in de verloskunde. Binnen vrouwenstudies wordt algemeen verondersteld dat maatschappelijke seksestereotypen overal binnen de medische wetenschap aanwezig zijn. Door twee verloskundige onderzoeksprogramma's met elkaar te vergelijken laat Hiddinga zien *hoe* seksistische en racistische denkwijzen in de maatschappij vertaald

worden in wetenschappelijke kennis. Seksistische opvattingen blijken op verschillende manieren in de verloskunde tot uiting te komen.

Constructie van ziektes van vrouwen vindt voor een belangrijk deel plaats in de praktijk van de huisarts. De klachten worden daar als psychisch of somatisch gedefinieerd, omdat de huisarts veelal de eerste is die een professionele diagnose stelt. Op basis van interviews met drie feministische huisartsen inventariseren Wies Weijts en Klasien Horstman de mogelijkheden om door middel van het standaardbeleid van het Nederlands Huisartsen Genootschap integratie van vrouwenhulpverlening in de huisartsenpraktijk te bevorderen. Tot op heden wordt, zoals we hebben gezien, met name vanuit sociaal-wetenschappelijke kringen kritiek geleverd op de manier waarop in medische praktijken met (klachten van) vrouwen wordt omgegaan. Aan de interviews is te zien in hoeverre het mogelijk is om vanuit deze medische praktijk zèlf de definitie van gezondheidsklachten van vrouwen gunstig te beïnvloeden.

Christien Brinkgreve
 Het taaie ongerief der vrouwenklachten
 Programmatische notities over onderzoek en
 theorievorming

Het zieke geslacht

Is er een speciale relatie tussen vrouwen en ziekte? Op het eerste gezicht is dat duidelijk het geval: vrouwen bezoeken anderhalf tot tweemaal zo vaak de huisarts, en ook op psychisch gebied tonen vrouwen meer klachten, of deze worden althans vaker bij hen gediagnostiseerd. Dit geldt voor uiteenlopende ziektebeelden als hysterie, depressie, fobieën, anorexia nervosa en tal van psychosomatische klachten.¹ Bovengenoemd onderscheid – ze tonen die klachten of symptomen vaker, of deze worden vaker bij hen gediagnostiseerd – blijkt een vrij wezenlijk onderscheid te zijn, en vormde de inzet van veel en goed feministisch onderzoek.²

Uitgangspunt bij dit onderzoek was de kritiek op de medische diagnostiek, de vele stilzwijgende vooroordelen jegens vrouwen die hierin opgesloten zaten, en de bevooroordeelde manier waarop vrouwen door artsen behandeld werden en nog altijd worden. Deze diagnostiek of, ruimer gezien, de manier waarop klachten en kwalen benoemd worden, heeft weer invloed op de manier waarop mensen die aandoeningen zelf benoemen en beleven. Kortom, zij heeft

1. H.G.M. van der Velden, *Huisvrouw, huisarts, huisgezin*. Nijmegen (Dekker & Van de Vegt) 1971; Th. Dukkers van Emden, 'Van zieke zeurpiet naar ervaringsdeskundige', in: *Lover*, jrg. 13, nr. 3, 1987; E. Howell, M. Bayes (red.), *Women and mental health*. New York (Basic Books) 1981; C. Brinkgreve, 'De pathologie van het moderne leven. Zijn of hebben vrouwen het moeilijker?', in: *Lover*, jrg. 16, nr. 1, 1989; Zie ook het hoofdstuk van T. van Strien in de nog te verschijnen bundel: C. Brinkgreve, W. Jansen (red.), *Vrouwen en waanzin*.

2. L. Meeuwesen, *Spreekuur of zwijguur. Somatische fixatie en sekse-asymmetrie tijdens het medisch consult*. Nijmegen 1988; K. Davis, *Power under the microscope. Toward a grounded theory of gender*. Dordrecht (Foris Publications) 1988; I. Baart, E. Bransen, *Vrouwen, geneeskunde en menstruatie. Een medisch-sociologische analyse van het premenstrueel syndroom*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1989; L. de Goei (red.), *Ongeregeld zenuwleven*. Utrecht: NcGv 1989, met name het artikel van D. Bauduin, 'De waarde van verschillen. Hedendaagse visies op het voorkomen van psychische stoornissen bij vrouwen in vergelijking met mannen', pp. 58-82; J. Meekes, 'Huisartsen: een verschillend beeld van mannen en vrouwen?' Paper te presenteren op de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen 1990 'Vrouwen/Mannen-Veranderingen in maatschappelijke verhoudingen', Amsterdam 19/20 april 1990; C. Brinkgreve (coördinatie), L. Meeuwesen, M. Ruitter, J. Westerbeek, onderzoek *Vrouwen en Gezondheid*, dat zal resulteren in een trendrapport (STEO/WVC), Nijmegen 1990: paper te presenteren op bovengenoemde Studiedagen, Amsterdam, april 1990.

een vormende werking op de klachten zèlf. Dit is één van de verschijnselen waarnaar het begrip protoprofessionalisering verwijst:³ de vormende werking van een professie, de invloed die in dit geval de medische en therapeutische professies hebben op de definiëring van klachten, op de manier waarop 'leken' deze beleven, benoemen en behandelen.⁴

We kunnen doordrongen zijn van de manier waarop de gehanteerde diagnostiek de klachten beïnvloedt, maar dat maakt de zaak er niet eenvoudiger op. Als we de cijfers bekijken over vrouwen en ziekte, wat vertellen die ons dan? Zeggen ze iets over de patiënten in kwestie, en zo ja: wat? Of zeggen ze vooral iets over de artsen en hun manier van kijken en beoordelen? Of valt dat juist niet goed te bepalen omdat gedrag en benoeming op dit gebied elkaar zo sterk kunnen beïnvloeden? Deze problemen – deze interpretatieproblemen – spelen des te sterker als we het willen hebben over historische verschuivingen in klachten en symptomen.

Hysterie

Als voorbeeld wil ik nemen het verdwijnen van hysterie en de opkomst van anorexia nervosa als dé vrouwenklacht bij uitstek. Preciezer gezegd: het sterk verminderen van de diagnose hysterie en de drastische toename van de diagnose anorexia nervosa. Hysterie was eind vorige eeuw een ziekte waar menige vrouw aan leed. Symptomen waren verlammingen, blindheid, doofheid, sprakeloosheid, zonder dat er een neurologische basis voor werd gevonden. Hysterische patiënten bevolkten de behandelkamers en klinieken van zenuwartsen, die veelal geen raad met hen wisten. Menig medisch tractaat werd over de hysterie geschreven en de oorzaken werden afwisselend gezocht in haar op drift geraakte baarmoeder, in de koude en vochtige sappen van vrouwen, en in haar gevoelige zenuwstelsel.⁵ Ook bij Sigmund Freud, de Weense zenuwarts die eind vorige eeuw zijn praktijk voor zenuwzieken opende, gingen deze aan hysterie lijdende vrouwen te rade. Zij waren de patiënten die hij begon te behandelen met zijn psychische geneeswijze: eerst met hypnose en suggestiebehandelingen, vervolgens met de 'kathartische' methode (reiniging, het loskomen en eruit gooien van het ziekteveroorzakende trauma). Nog later paste hij op deze patiënten een methode toe die hij de psychoanalyse zou noemen: het ontleden, onderzoeken, analyseren van de psyche, en vooral van de onbewuste drijfveren en de ervaringen en gezinsrelaties uit de vroege jeugd.

3. A. de Swaan, inleiding bij C. Brinkgreve, J.H. Onland, A. de Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*. Utrecht (Het Spectrum) 1979, pp. 17-24.

4. C. Gijsbers van Wijk, K. van Vliet, 'Het zieke geslacht. Over sekse-verschillen in morbiditeit, medische consumptie en rapportage van lichamelijke symptomen', in: *Gedrag en gezondheid*, jrg. 17, nr. 2, 1989, pp. 59-68.

5. Zie A.M. Luyendijk-Elshout, 'Het hysteriebegrip in de 18e eeuw', in: L. de Goei (red.), *Ongeregeld zenuwleven*. Utrecht: NcGv 1989, pp. 30-42; B. Rang, artikel in de nog te verschijnen bundel *Vrouwen en waanzin* (red. C. Brinkgreve, W. Jansen).

Deze bloeiende ziekte der hysterie, de vrouwenziekte van rond de eeuwwisseling, zou praktisch verdwenen zijn⁶ en plaats hebben gemaakt voor anorexia nervosa, als dé vrouwenklacht van deze tijd. Wat betekent een dergelijke bewering, en kunnen we dat eigenlijk wel zo zeggen? Wat komt er allemaal bij kijken, willen we zo'n uitspraak doen?

Feit en benoeming

Allereerst hebben we te maken met het probleem van het vaststellen van de frequentie van de toenmalige hysterie: hoeveel vrouwen leden toen eigenlijk aan deze ernstige en mysterieuze aandoening? Hiertoe moeten we de registers van de psychiatrische klinieken bekijken, de patiëntenbestanden, zo deze nauwkeurig zijn bijgehouden en bewaard zijn gebleven. Hoeveel patiënten bij particuliere zenuwartsen voor hysterie behandeld zijn zullen we wel nooit achterhalen; wat dat betreft zijn we aangewezen op schattingen van artsen uit die tijd en de nauwkeurigheid daarvan valt moeilijk te bepalen.

Een volgend probleem betreft de vraag waar deze patiënten dan precies aan leden en op grond van welke klachten en verschijnselen ze hysterisch werden genoemd. Het was eind vorige eeuw een diagnose die veelvuldig bij vrouwen werd gesteld,⁷ maar daar werden toen misschien ook gedragingen onder verstaan, of gedrags- en gevoelsstoornissen, die nu anders gerubriceerd zouden worden. Bijvoorbeeld als schizofrenie, of als dissociatieve stoornissen, een diagnose die thans vaker gesteld wordt en die bepaalde psychische gevolgen van traumatische ervaringen als incest adequaat tracht te rubriceren.⁸

Is de diagnose hysterie aan veranderingen onderhevig, wordt ze minder snel toegepast, en is dat de reden voor 'het verdwijnen van de hysterie'? Of zijn de verschijnselen waarnaar de vroegere diagnose hysterie verwees verdwenen, of zijn ze wellicht veranderd ten gevolge van de psychofarmaca? Zijn de gedrags- en gevoelsuitingen van vrouwen minder theatraal geworden, en valt daarmee de klassieke hysterie niet meer te beschouwen als overdrijving van het vrouwelijkheidsideaal zoals dat voor de periode rond de eeuwwisseling gold? En zou het, op die manier bezien, plaats hebben gemaakt voor anorexia nervosa,

6. R. Satow, 'Where has all the hysteria gone?', in: *The Psychoanalytic Review*, jrg. 66, nr. 4, 1979/1980, pp. 463-475.

7. C. Smith-Rosenberg, 'The hysterical woman: sex roles and role conflict in 19th-century America', in: *Social Research*, 39, 1972, pp. 652-678; M. Schwegman, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)*. Amsterdam (Nijgh en Van Ditmar) 1988, pp. 13-19.

8. Zie over trauma en dissociatieve stoornissen: S.A. Boon, O. van der Hart, 'Dissociëren als overlevingsstrategie bij fysiek en seksueel geweld. Trauma en dissociatie I', en 'Het herkennen van dissociatieve stoornissen, in het bijzonder de multiple persoonlijkheid. Trauma en dissociatie II', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, jrg. 43, nr. 11, 1988, pp. 1197-1207 en pp. 1208-1225.

als overdrijving van het slankheidsideaal van tegenwoordig?⁹ Betekent dat ook dat de vrouwen die vroeger hysterisch zouden zijn geworden, nu ‘vatbaar’ zijn voor anorexia of de kans lopen anorectisch te worden, of liggen daar heel andere psychische mechanismen aan ten grondslag?

‘Feit en benoeming’ blijken moeilijk ontwarbaar. Zo is het de vraag in hoeverre er nu ‘in werkelijkheid’ sprake was van een enorme toename van hysterie eind vorige eeuw, of dat dit vooral te wijten was aan de gretigheid waarmee artsen toen die diagnose gingen gebruiken. We kunnen vaststellen dat medici in de tweede helft van de negentiende eeuw een dramatische toename van het aantal vrouwelijke hysteriepatiënten constateerden, maar dit kan ook ‘slechts’ wijzen op een sterk verhoogde belangstelling voor het verschijnsel der hysterie onder de (veelal mannelijke) medici. Hoewel we nooit met zekerheid uitsluitel zullen krijgen in hoeverre de geconstateerde toename nu verwijst naar een reële toename van hysterie dan wel naar een verhoogde medische belangstelling en snellere hysterie-diagnose, zegt ook die verhoogde belangstelling iets. Maar wat precies?

Laten we een hedendaags voorbeeld nemen. De diagnose incest wordt de laatste jaren veel vaker gesteld als kinderen bepaald verward gedrag vertonen, of vage aanwijzingen geven dat er ‘iets’ gebeurd is. Zou incest nu vaker voorkomen dan vroeger? Waarschijnlijk niet. De gedachte was onvoorstelbaar, en tekenen die voor ons – met onze verhoogde incestgevoeligheid – duidelijk op incest wijzen, werden vrijwel steeds genegeerd. Maar als de frequentie niet is toegenomen, waarom ‘zien’ we het dan zoveel vaker om ons heen?

Dat heeft vooral te maken met een verandering in het sociale klimaat. Met de vrouwenemancipatie, de opkomst van de tweede feministische golf, is de gevoeligheid vergroot voor allerlei vormen van psychisch en fysiek geweld die vrouwen en meisjes worden aangedaan. Zo doen een aantal feministische onderzoekers nauwkeurig onderzoek naar het voorkomen van incest,¹⁰ en hun schrikbarende bevindingen worden niet naar het rijk der fabelen verwezen – de pogingen daartoe slagen althans niet afdoende – maar gaan deel uitmaken van de publieke opinie en de publieke verontwaardiging.

Herkennen en verklaren

Kan zoiets nu ook gebeurd zijn met hysterie: was het er altijd al, maar werd dat toen, rond de eeuwwisseling, opeens vaker gesignaleerd en als zodanig ‘herkend’? En geldt dat misschien ook voor anorexia nervosa: waren er vroeger niet

9. Zie onder meer K. Chermín, *The obsession. Reflections on the tyranny of slenderness*. New York (Harper Colophon Books) 1982.

10. Zie onder meer N. Draijer, *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychische en psycho-somatische gevolgen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1988.

ook al vrouwen die aan dergelijke ‘hongerzucht’ leden, maar staat het nu sterk in de belangstelling, en wordt het als gevolg daarvan veel meer gesignaleerd?¹¹ Dat laatste zal ongetwijfeld het geval zijn, maar dat maakt de gedachte van een veelvuldiger voorkomen niet ongeldig. Het is goed mogelijk dat in een bepaalde tijd sommige symptomen of ziektebeelden daadwerkelijk meer voorkomen. Eén van de factoren die dat kan veroorzaken is die verhoogde opmerkzaamheid. Deze kan grote invloed uitoefenen op het verschijnsel in kwestie. Vrouwen gaan hun gedrag en hun lichaam modelleren naar de modes van de tijd. Dat is nu het slanke lichaam, eind vorige eeuw was dat de hysterische verschijningsvorm.

Deze vragen over het al dan niet tijdgebonden karakter van aandoening en diagnose gaan over in vragen omtrent de verklaring van ziektepatronen. Beide typen vragen zijn pogingen om de verschijnselen in kwestie te plaatsen in een sociale context. Het gegeven dat diagnoses zowel sekse- als tijdgebonden zijn leidt in de richting van onderzoek naar de omstandigheden en verhoudingen waarin vrouwen toen, in de hoogtijdagen van de histerie, en nu, in de anorexia-periode, leefden respectievelijk leven. Dit kan op verschillende niveaus gebeuren: op het globale maatschappelijke niveau en op het niveau van de intieme verhoudingen.

Op het globale maatschappelijke niveau worden symptomen gezien als culminatiepunt van wat er ‘mis’ is in een cultuur.¹² Zo kunnen ze een teken zijn van ziekmakende arbeidsverhoudingen of gezinsrelaties, van onverdraaglijke machtsongelijkheid of gevoelsrepressie, of van beknellende vrouwelijkheidsidealen. Histerie wordt bijvoorbeeld door sommige auteurs gezien als overdrijving, als karikatuur van de vrouwelijkheidsidealen van eind vorige eeuw: fijn, teer, gevoelig, etherisch en doorschijnend. Op dezelfde wijze wordt anorexia gezien als overdrijving van de slankheidsidealen die in deze tijd aan meisjes worden gesteld. Dit type verklaringen gaat aan veel vragen voorbij: onder meer aan de vraag waarom vrouwen en meisjes een dergelijke zelfbeschadigende ‘oplossing’ kiezen, en wat zij hiermee trachten op te lossen.

11. Hysterische verschijnselen – fysieke stoornissen zonder dat er aanwijsbare lichamelijke oorzaken voor zijn te vinden – worden al vermeld op een Egyptische papyrus uit 1900 v. Chr. (zie T. van Strien, noot 1). Evenals in de Griekse Oudheid werden deze verschijnselen toegeschreven aan stoornissen van de vrouwelijke voortplantingsorganen, in het bijzonder de baarmoeder. De term histerie is afgeleid van het Griekse *hystoron* dat baarmoeder betekent. Zie verder ook Luyendijk en Rang (noot 5). Zie voor de stelling van het vroegere voorkomen van anorexia nervosa : R. Bell, *Holy Anorexia*. Chicago (The University of Chicago Press) 1985. Zie voor de stelling dat er vooral sprake is van een verhoogde belangstelling voor anorexia het onderzoek van de Amsterdamse psychologe Sonja van 't Hoff: ‘Wolven in schaapskleren. Constanten in de veranderingen in het medisch-psychologisch denken over vrouwen’, te presenteren op de bij noot 2 genoemde studiedagen, Amsterdam, 19/20 april 1990.

12. Een van de vroegere vertolkers van deze gedachte is de Amerikaanse psychiater en antropoloog Jules Henry, in: *Culture against man*. New York (Vintage Books) 1965, met name hoofdstuk 9: ‘Pathways to madness: families of psychotic children’, pp. 322-388; en het gelijknamige boek *Pathways to madness* (1965). New York (Vintage Books) 1973.

De vlucht uit conflicten

Smith-Rosenberg, een Amerikaanse hoogleraar geschiedenis en psychiatrie, stelde in haar bekend geworden artikel 'The hysterical woman: sex roles and role conflict in 19th century America' (1972)¹³ dat hystericiteit een specifieke reactie vormde van vrouwen op de toentertijd heersende collectieve verwarring over de identiteit van de 'moderne vrouw'. Ook toen was er – net als nu, wat dat betreft zijn er interessante historische parallellen te trekken – sprake van een proces van vrouwenemancipatie. Vrouwen werden aangespoord onafhankelijker te worden en een zelfstandiger bestaan te gaan leiden. Er werden nieuwe idealen ontwikkeld waar 'de nieuwe vrouw' aan moest voldoen, terwijl ook nog steeds de oude idealen van kracht waren. Zij moest nog steeds fragiel zijn, afhankelijk, onderdanig, en deze kwaliteiten brachten haar in moeilijkheden als zij wilde voldoen aan de nieuwe verantwoordelijkheden die een veranderende samenleving haar binnen en buiten het gezin oplegde. Voor die nieuwe verantwoordelijkheden was een zelfstandig en krachtig optreden vereist. Door nu onbewust te vluchten in ziektesymptomen die de geïdealiseerde vrouwelijke afhankelijkheid en onmacht versterkt uitdrukten, konden vrouwen aan een dergelijke dubbelzinnige situatie ontkomen. Hysterische symptomen zouden in deze verklaring het verlangen van vrouwen naar een 'traditionele' vrouwelijke identiteit symboliseren.

Voor de opkomst en snelle toename van anorexia nervosa in deze tijd is een vergelijkbare verklaring voorhanden. Ook hier wordt gezocht naar de strijdige eisen die aan meisjes heden ten dage worden gesteld: enerzijds eisen van mondigheid en assertiviteit, verwachtingen van een onafhankelijk bestaan dat ze zullen moeten gaan leiden, en anderzijds de traditionele verwachtingen ten aanzien van meisjes, die een veel grotere mate van afhankelijkheid, passiviteit en 'liefheid' inhouden. Gezocht wordt naar ambivalente boodschappen en opdrachten van ouders ten aanzien van hun dochters: ambitieuze eisen en verlangens hun dochters afhankelijk en ondergeschikt te houden. Noordenbos zoekt een cultuur-sociologische verklaring voor de hedendaagse anorexia nervosa in dergelijke conflicten, waaraan meisjes door te hongeren en te vermageren, trachten te ontkomen.¹⁴ De socioloog De Swaan interpreteert dat hongeren als een terugverlangen naar het lichaam van hun meisjesjaren, als de wens klein te blijven en nog niet te hoeven voldoen aan de eisen van de grote wereld. Hij brengt de snelle toename van anorexia in verband met de gestegen onderwijsparticipatie van meisjes: onderwijs als voorbereiding op het onafhankelijke bestaan, het grote volwassen leven, als een stap uit de wereld van de beschutting van het ouderlijk huis.¹⁵

13. Zie noot 7.

14. G. Noordenbos, *Onbegrensd lijnen. Een onderzoek naar culturele en sekspecifieke factoren in de ontwikkeling van anorexia nervosa*. Leiden (DSWO) 1988.

15. A. de Swaan, 'Historische psychopathologie en de sociogenese van het moderne karakter', in: *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit*. Amsterdam (Skript) 1982, pp. 63-76.

Het aantrekkelijke van deze verklaringen schuilt in de overzichtelijkheid van het geschetste patroon en de verheldering die dat in eerste instantie kan bieden. Aan een aantal fundamentele vragen en problemen wordt echter voorbijgegaan. Allereerst aan het eerder gesignaleerde probleem in hoeverre een verandering van diagnoses een aanwijzing vormt voor een verandering van kwalen dan wel vooral voor een verandering in waarneming en benoeming. Als wordt aangenomen dat diagnoses ook iets zeggen over het 'reële' voorkomen van kwalen, en een verklaring gezocht wordt in de sociale context, dan blijft tevens de belangrijke vraag onbeantwoord waarom sommige meisjes en vrouwen wel dergelijke symptomen ontwikkelen, en anderen – nog altijd de meesten – niet.

Het globale en het individuele

Een probleem dat met het vorige samenhangt vormt de grote sprong van het globale sociologische niveau naar dat van de individuele beleving. Er ontbreken een aantal schakels die een beter inzicht zouden kunnen geven met betrekking tot de vraag hoe sommige vrouwen ertoe komen om dergelijke symptomen te ontwikkelen: de sprong van het sociale naar het psychische.

Als we van het globale, maatschappelijke niveau 'afdalen' naar het individuele niveau, dan wordt snel duidelijk dat zogenaamde 'tijdsgewricht-variabelen' geen afdoende verklaring bieden voor de ontwikkeling van symptomen. In het proefschrift van de historica Marjan Schwegman over de aan hysterie lijdende Italiaanse feministe Gualberta Beccari (1842-1906) blijkt de ontoereikendheid van de sociaal-historische verklaring. Schwegman besteedt veel aandacht aan tijdsgewrichtfactoren. Ze schrijft uitvoerig over de periode van vrouwenemancipatie waarin Beccari leefde en haar artikelen schreef over 'De nieuwe vrouw' die onafhankelijk, sterk en wilskrachtig moest zijn. Dit krachtige geluid, dit beeld van de sterke moderne vrouwelijke identiteit liet ze de wereld ingaan vanuit haar bed, waaraan ze jaren van haar leven gekluisterd lag. Verlamd, stom, doof, bewegingloos en sprakeloos spoorde ze de Italiaanse vrouwen aan tot spraak en beweging. In dit thema, en vooral in dit conflict tussen de eisen die een 'moderne' identiteit aan vrouwen stelde en het verlangen hieraan te ontsnappen door in een 'traditionele' afhankelijkheid terug te vallen, zoekt Schwegman een gedeeltelijke verklaring voor Beccari's hevige hysterische aandoeningen.

Maar voor de ontwikkeling van hysterie is meer nodig dan de innerlijke verwarring rond de moderne vrouwelijke identiteit. Schwegman richt zich dan ook uitvoerig op andere factoren die Beccari's hysterie mede zouden kunnen verklaren, en wel het jeugdtrauma van het overlijden van al haar dertien broers en zusjes vermoedelijk als gevolg van de syfilis van haar vader. Voor dit leed en voor deze schande moest zij, aldus Schwegman, boeten met het bedwingen van haar eigen hartstochten.

Met het thema van hysterie als boetedoening zijn vele interessante thema's verknoot, zoals de 'ethische neiging' van vrouwen om de last van de wereld op haar schouders te nemen,¹⁶ in dit geval de last van de ouders, de schande van de vader. Schwegman destilleert dit uit het vele fictionele werk van Beccari, en interpreteert haar ziekte, op grond van een zorgvuldige lezing van Beccari's geschriften, als offer, als boete, voor het geheime leed en de geheime schande.

Trauma en tijdsgewricht

Verklaringen die zich richten op vroegere traumatische ervaringen en interpretaties die de latere lotgevallen centraal stellen hoeven elkaar niet uit te sluiten, maar worden zelden samen gehanteerd. Ze zouden, hoe gecompliceerd ook, gecombineerd moeten worden, en voor individuele levens zou de bepaling vanuit de vroegere en de latere ervaringen gezamenlijk bekeken moeten worden. Maar hoe schuiven deze verschillende perspectieven, verkaveld tot psychologische en sociologische verklaringen, in elkaar?

Freud had vooral oog voor het eerste, de jeugdtrauma's. Met betrekking tot incest verschoof zijn verklaring weliswaar uit het reële trauma naar een verklaring uit fantasie, maar het bleef wel bij jeugdervaringen dan wel -belevingen. De Swaan werkt in zijn sociologisch werk vooral het andere, sociologische niveau uit. Zo interpreteert hij hysterie als een revolte tegen de negentiende-eeuwse autoritaire bevelshuishouding en agorafobie als revolte tegen de moderne democratischer onderhandelingshuishouding.¹⁷ Al eerder werd gewezen op zijn sociologische duiding van anorexia als revolte tegen de nieuwe mondigheidseisen. In beide verklaringen blijft onuitgewerkt hoe die 'omzetting' van de sociale geboden naar de individuele symptomen en klachten in zijn werk gaat.

De sprong van individueel lijden naar globale categorieën zou niet te snel gemaakt moeten worden. Er is méér voor nodig om hysterisch dan wel anorectisch te worden dan het bestaan van strijdige gedrags- en gevoelseisen. Met deze eisen wordt op zeer verschillende manieren omgesprongen, en dit kan al dan niet (zelf)destructief gebeuren, of al dan niet tot (zelf)destructie leiden. Voor een verklaring van de manier waarop iemand dat doet dient men veel meer te weten van iemands 'psychische huishouding'. Daartoe is inzicht in levensgeschiedenis en karaktervorming een noodzakelijke voorwaarde.¹⁸

16. Deze thematiek wordt ook uitgewerkt in het proefschrift van G. Dresen: *Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek*. Nijmegen (SUN) 1990.

17. A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding' (oratie), in: *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam (Meulenhoff) 1982, pp. 31-50.

18. Dit wordt mooi uitgewerkt door A. Symonds, in o.a. 'Phobias after marriage; women's declaration of dependence', in: E. Howell en M. Bayes (eds.), *Women and mental health*. New York (Basic Books) 1981, pp. 228-239.

Sociologische en psychologische perspectieven

Dient het globale niveau dan helemaal afgedaan te worden als te grof en te oppervlakkig? Mijns inziens niet. Een brede sociologische benadering kan wel degelijk licht werpen op thema's als 'vrouwen en ziekte', als er maar niet een te grote verklarende waarde aan wordt toegekend. Verklaringen van psychische stoornissen dienen voornamelijk op individueel en psychisch niveau gezocht te worden, maar er zijn een aantal interessante verschijnselen die de individuele verklaring ontstijgen zoals de 'hausses' in gesignaleerde ziekten en symptomen. Deze historische of tijdgebonden pieken in kwalen en diagnoses behoeven naast een individuele ook een sociologische verklaring.

Vanuit een sociologisch perspectief kan men vragen stellen over de wijze waarop in een bepaald tijdvak de levenssituatie van vrouwen gekarakteriseerd kan worden. Welke eisen worden aan haar gesteld? Voor welke impliciete en expliciete 'opdrachten' ziet zij zich gesteld in het gezin van herkomst, door de echtgenoot, en vanuit de samenleving? Wat zijn in dit opzicht relevante klasseverschillen? Wat zijn sekse-specifieke uitings- en verwerkingsmechanismen, zoals de neiging van vrouwen om de last van de wereld op hun schouders te nemen en de opofferingsgezindheid, die ten koste kan gaan van andere behoeften en verlangens? En wat zijn de tijdgebonden uitings- en verwerkingsvormen, zoals de theatraliteit van toen en de magerte van nu?

Antwoorden op deze vragen dienen te worden aangevuld met het individuele verhaal. Het beschreven globale, sociologisch niveau vormt het brede raamwerk waarbinnen individuele levens zich afspelen. Levens met hun eigen draaglast, en elk gezin, elke verhouding, elke figuratie waarbinnen individuele levens zich afspelen vormen eigen variaties op de sociale en culturele vormen uit die periode, met hun eigen eisen, complexiteiten, opdrachten en belasting.

Daarnaast is de individuele draagkracht van belang. Hoeveel kan iemand aan, hoeveel psychische en sociale hulpbronnen heeft iemand tot haar of zijn beschikking? Door jeugdtrauma's als incest kan de kwetsbaarheid sterk vergroot zijn, kan iemand als het ware vleugellam zijn geworden, en steeds weer vervallen in angsten, depressies, en in zich herhalende gewelddadige verhoudingen. Of, in het geval van Beccari, het trauma van de syfilisschande en de dood van dertien broertjes en zusjes, dat haar in haar latere leven verdoofde, verlamde en gedeeltelijk verstomde.

Hoe de ontwikkeling van dergelijke symptomen precies in zijn werk gaat is natuurlijk een ingewikkeld verhaal. Schwegman interpreteert Beccari's ziekte op deze wijze: als boetedoening voor dit trauma. Nel Draijer stelt over dergelijke samenhangen een aantal belangrijke vragen.¹⁹ Op basis van een overzicht van onderzoek en literatuur concludeert ze dat er overvloedig bewijs is van een relatie tussen een aantal psychologische, psychosomatische en psychiatrische

19. N. Draijer, *Hidden trauma. The role of sexual and physical abuse in the etiology of women's mental disorders*, lezing gehouden op het International Congress on Mental Health Care for Women, Amsterdam 21 december 1988.

klachten en seksueel en/of fysiek misbruik in de kindertijd. Daarbij vraagt ze zich af of dit betekent dat deze jeugdtrauma's de latere symptomen direct veroorzaken? En zo ja, wat precies veroorzaakt dan die problemen? Is het de onvrijwillige seksualiteit, is het de geheimhouding of ontkenning ervan, is het het fysieke geweld dat het kind wordt aangedaan? Of is er een gemeenschappelijke achtergrond die geassocieerd is met seksueel of fysiek misbruik in de kindertijd, zoals verwaarlozing of parentificatie²⁰ in de gezinsverhoudingen, die verantwoordelijk is voor de latere problemen? Of een mengeling hiervan? Een andere mogelijkheid die Draijer noemt, en die uitwerking verdient, is dat trauma's uit de kindertijd de kwetsbaarheid voor latere nadelige gebeurtenissen en omstandigheden vergroten. Vrouwen die geneigd zijn latere stresservaringen 'op te lopen', of hierin verzeild te raken, hebben wellicht in hun kindertijd reeds trauma's ondergaan.

Het brede en gedetailleerde oog

De speciale relatie tussen vrouwen en ziekte kan dus verschillende oorzaken hebben. Vrouwen hebben andere lichamen dan mannen, en een andere psychosociale ontwikkeling. Vanouds is hierin de verklaring gezocht voor de sekseverschillen in klachten en kwalen. Daarna kwamen sociale factoren in de belangstelling, zoals de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen, of de zware en tegenstrijdige eisen die aan vrouwen worden gesteld. Deze sociologische verklaringen maken de voorafgaande lichamelijke en psychische verklaringen echter niet overbodig.

Zo moeten we er in onderzoek en theorievorming rekening mee houden dat veel meisjes in hun jeugd meer wordt aangedaan in de vorm van fysiek en psychisch geweld, zoals bijvoorbeeld incest, en dat zij meestal minder ontsnapings- en herstel mogelijkheden tot hun beschikking hebben. Meer aan huis en anderen gebonden – aan ouders, man en kinderen – konden en kunnen meisjes en vrouwen minder gemakkelijk herstellende of helende ervaringen opdoen. Voor meisjes zijn de mogelijkheden om een geschonden identiteit te herstellen tot nu toe geringer dan voor jongens.

Categorieën als machtsongelijkheid, repressie en strijdige eisen zijn te breed en blijven te oppervlakkig om individuele ziekten te kunnen verklaren. Zoals de socioloog de psycholoog een zekere blindheid voor de sociale context kan verwijten, zo kan de psycholoog tegenwerpen dat het sociologisch denken in termen van groepen en categorieën weinig inzicht biedt in de ontwikkeling van individuele symptomen. De uitdaging blijft om oog te hebben voor individuele verhalen en variaties en toch de bredere blik te behouden die in staat is om patronen te onderkennen. Deze opgave zal ons nog geruime tijd bezighouden.

20. Het verschijnsel dat kinderen op jonge leeftijd de rol van volwassenen op zich moeten nemen.

Alkeline van Lenning

Anorexia nervosa: een kritisch commentaar op de cultuur?*

Bij het zoeken naar verklaringen voor het ontstaan van anorexie legt men de afgelopen jaren in toenemende mate de nadruk op de invloed van sociaal-culturele aspecten. In de sociaal-culturele benadering wordt de samenhang tussen maatschappelijke veranderingen en psychische problemen geanalyseerd en gaat men ervan uit dat de anorexie een cultuurgebonden symptoom is. De oorzaak van het hongeren wordt onder meer gezocht in de combinatie van eisen, verwachtingen en ideaalbeelden waar vooral jonge vrouwen in de moderne westerse samenleving mee geconfronteerd worden. Zo signaleert De Swaan de onderlinge tegenstrijdigheden in de eisen die aan jonge meisjes gesteld worden en de eigenschappen die in volwassen vrouwen gewaardeerd worden. Hij suggereert dat de vlucht in symptomen een antwoord is op het onmogelijke eisenpakket waaraan jonge vrouwen moeten voldoen.¹

Omdat de anorexie een seksespecifiek verschijnsel is (ongeveer 90% van de anorectische populatie bestaat uit vrouwen) vormt het een dankbaar object voor feministische interpretaties. In het navolgende schets ik het werk van enkele feministische auteurs die grote verklaringskracht aan sociaal-culturele factoren toeschrijven. Mijn vraag is wat deze analyses opleveren in vergelijking met de meer gangbare theorievorming waarin de nadruk op psychische elementen ligt.

De sociaal-culturele benadering van feministes

In feministische verklaringen van psychopathologische symptomen die voornamelijk bij vrouwen voorkomen is al vroeg het belang van historische en sociaal-culturele invloeden benadrukt.

* Met dank aan Marrie Bekker, Tom Kooiman, Frans van Peperstraten, Hélène Vossen en de themareductieleden voor hun commentaar en suggesties.

1. A. de Swaan, 'Historische psychopathologie en de sociogenese van het moderne karakter', in: *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit*. Amsterdam 1982. In Nederland analyseerde Noordenbos vanuit een cultuur-historische benadering de culturele en seksespecifieke factoren die een rol spelen bij het ontwikkelen van anorexie. Uit haar empirische studie blijkt dat vrouwen die anorexie ontwikkelen, evenals andere vrouwen aan de moderne ideaalbeelden van vrouwelijkheid willen voldoen en van de nieuwe mogelijkheden voor vrouwen gebruik willen maken. Zij zijn echter, in vergelijking met andere vrouwen, meer traditioneel opgevoed waardoor ze sterker met tegenstrijdigheden geconfronteerd worden. Deze trachten ze op te lossen door te vermageren. G. Noordenbos, *Onbegrensde lijnen*. Diss. Leiden (DSWO Press) 1988.

In 1972 verklaarde de Amerikaanse feministe Smith-Rosenberg de toename van het aantal hysterie-gevallen in de tweede helft van de negentiende eeuw vanuit de veranderende ideaalbeelden van vrouwelijkheid en de tegenstrijdige eisen die als gevolg van sociaal-culturele verschuivingen aan vrouwen gesteld werden. Enerzijds werd van vrouwen verwacht dat ze teer en afhankelijk waren. Anderzijds dienden zij nieuwe taken op zich te nemen waarvoor heel andere eigenschappen dan de traditioneel vrouwelijke een voorwaarde vormden. Wanneer de idealen voor vrouwen niet meer duidelijk zijn, doet zich op grote schaal een psycho-somatisch verschijnsel gelden. Een vlucht uit een dubbelzinnige situatie, zo constateerde Smith-Rosenberg.²

Een dergelijke verklaring wordt binnen het feminisme ook voor de anorexie gegeven. Deze wordt opgevat als de moderne variant van de hysterie. In het afgelopen decennium verscheen veel feministische literatuur over 'eetstoornissen' (bulimia en anorexie worden vaak in één adem genoemd). In het navolgende bespreek ik het populair-wetenschappelijke werk van Chernin, Orbach en Lawrence, dat met name in kringen van feministische hulpverlening veel gebruikt wordt. In Nederland is vooral het werk van Orbach erg bekend geworden. Deze feministische psycho-therapeutes laten vanuit klinische ervaring hun licht schijnen over 'eetproblemen'. Hun boeken zijn doorspekt met weergaven van gesprekken die ze met hun patiënten voerden en met levensverhalen die deze vrouwen aan hen vertelden. Ze huldigen het standpunt dat 'afwijkend eetgedrag' (dus zowel veel, als niks eten) van vrouwen een onbewuste reactie is op hun sociale positie, een symbolisch antwoord op de maatschappelijke rol die hen is toebedeeld. Ze ontleen hun inzichten omtrent psychische processen met name aan de moderne Anglo-Amerikaanse psychoanalyse en de egopsychologie. Hoewel ze exponenten zijn van feministische interpretaties waarin sociaal-culturele aspecten een belangrijke rol spelen, verschillen de verklaringen op diverse punten en worden uiteenlopende zaken benadrukt. De oorzaken van de verschillende eetproblemen zoeken ze echter, evenals van hysterie, in dezelfde, sociale hoek. De anorexie vatten ze op als een commentaar op de cultuur.

Orbach spreekt van een *Leitmotiv* van de jaren tachtig, het schrijnend *statement* van de wijze waarop het leven in de late twintigste eeuw door individuele vrouwen ervaren kan worden. Ze beschrijft de anorexie als een schouwspel van vrouwen die trachten hun lichaam te transformeren in hun poging om met de tegengestelde eisen aan het einde van de twintigste eeuw om te gaan.³

Chernin noemt het probleem van omvang en gewicht een cultureel probleem dat voortkomt uit de intrede van vrouwen in de cultuur. Zij is van mening dat achter de verstoorde relatie tot voedsel een identiteitsprobleem schuilgaat. In een tijd waarin de traditionele opvattingen over vrouwelijkheid aan betekenis inboeten en nieuwe definities niet direct voorhanden zijn, is het voor vrouwen

2. C. Smith-Rosenberg, 'The hysterical woman: sex roles and role conflict in nineteenth-century America', in: *Social Research* 39, winter 1972, pp. 652-678.

3. S. Orbach, *Fat is a feminist issue*. New York (Paddington Press) 1978; S. Orbach, *Hunger Strike. The Anorectic's Struggle as a Metaphor for our Age*. Londen (Faber and Faber) 1986.

moeilijk een stabiele identiteit te verwerven. Allerlei sociale en politieke instituten die eeuwenlang voor vrouwen ontoegankelijk waren, staan momenteel ook voor hen open. Ze beschrijft dat de huidige generatie vrouwen de eerste in de geschiedenis is die de kans krijgt om hun moeders voorbij te streven. Maar, zegt Chernin, met de massale intrede van vrouwen in de cultuur vinden we obsessie met voedsel en gewicht in plaats van vrijheid. De huidige generatie vrouwen zit ingeklemd tussen de beelden van haar moeders en van 'de moderne vrouw'.⁴

Volgens Lawrence, tenslotte, verwijst de anorexie naar een oorspronkelijk conflict. Het eigenlijke probleem van macht en controle ligt tussen de vrouw en de buitenwereld. Jonge vrouwen moeten aan tegenstrijdige verwachtingen voldoen. Deze dwingen hen tot het sluiten van ongemakkelijke compromissen. Ze wijst tevens op de effecten van opleiding en onderwijs op succesvolle vrouwelijke leerlingen. Er is veelvuldig een verband gelegd tussen anorexie en sociale klasse; hongeren zou vooral in de midden- en hogere klassen voorkomen. Omdat opleiding en klasse vaak samengaan is ten onrechte aangenomen dat milieu de bepalende factor is. Volgens Lawrence is opleiding een factor die bevattelijk maakt voor anorexie: hoe hoger het opleidingsniveau hoe meer anorexie. Intellectuele ontwikkeling creëert voor vrouwen conflicten op een gebied waar deze desastreus kunnen zijn: de identiteitsformatie. In onze cultuur worden meisjes gesocialiseerd tot personen die moeite hebben met het meedogenloos nastreven van succes. Lawrence betoogt dat intellectueel succes van meisjes, in tegenstelling tot dat van jongens, geen enkel terrein van hun identiteit onaangetast laat. Een beetje presteren mag, maar al te hoge prestaties conflicteren met voorstellingen over moederschap en vrouwelijke seksualiteit. Voor meisjes impliceert intellectueel succes niet, zoals voor jongens, een grotere populariteit bij de andere sekse of meer keuzemogelijkheden met betrekking tot een partner. Verder zijn voorbeelden nodig om een leefbare identiteit te kunnen formeren; daar ontbreekt het deze meisjes aan. Lawrence schetst de schrik- maar vooral de ideaalbeelden die jonge vrouwen voor ogen hebben. Het ideaalbeeld van de supervrouw: toegewijde moeder, succesvolle carrièrevrouw en boeiende partner, is aantrekkelijk maar onleefbaar. De strijdige eisen, het gebrek aan identificatiemogelijkheden en het absurde karakter van de ideaalbeelden dragen in hoge mate bij aan het ontstaan van de anorexie.⁵

Deze auteurs verzetten zich tegen opvattingen van de anorexie als een extreme uitdrukking van een specifieke gegeven karakterstructuur, een visie die

4. Deze problematiek beschrijft K. Chernin in *The Obsession: Reflections on the Tyranny of Slenderness*. New York enz. (Harper & Row) 1982. De moeder-dochterverhouding en het daarmee verbonden thema van de ontwikkeling van vrouwen werkt ze uit in: *The Hungry Self. Women, Eating and Identity*. New York enz. (Harper & Row) 1986.

5. M. Lawrence, 'De controle-paradoks bij anorexia nervosa', in: *Tijdschrift voor Relatieproblematiek*, juni 1980. Oorspronkelijke titel: 'Anorexia Nervosa – The control Paradox', in: *Women's Studies Int. Quart.* 2 (1979), pp. 93-101; M. Lawrence, 'Education and Identity. The social Origins of Anorexia', in: M. Lawrence (ed.), *Fed up and hungry. Women, Oppression & Food*. Londen (The Women's Press) 1984; M. Lawrence, *The anorexic experience*. Londen (The Women's Press) 1984.

geregeld naar voren komt in psychologische verklaringen van anorexie.⁶ Bena-drukt wordt dat het voor jonge vrouwen bijzonder moeilijk is om deel te nemen aan een cultuur die hen slechts formeel mogelijkheden daartoe biedt. Ze spreken van een 'gelijkheidsmythe' en van de formele en legale gelijkheid. Ze brengen de culturele en psychische weerstanden tegen gelijkheid tussen mannen en vrouwen onder de aandacht. De auteurs zijn het erover eens dat de anorexie een poging is om individuele identiteit te verwerven in een wereld waar de vrouw zich op een fundamenteel niveau buitengesloten voelt. Ze noemen het hongeren een, weliswaar improductieve, protestvorm: het uitgehongerde lichaam vormt een kritisch commentaar op hetgeen van vrouwen verlangd wordt.

De moeder-dochterverhouding

In de uiteenzettingen van genoemde auteurs is, evenals in vele andere verklarin-gen van anorexie, de moeder-dochterverhouding van groot belang. Waar in de gebruikelijke psychologische verklaringen het accent ligt op eigenschappen van de moeder, plaatsen deze feministische auteurs de moeder-dochterrelatie op het kruispunt van het sociale en het psychische.

Orbach brengt naar voren dat de moeder het kind, dat later anorectisch wordt, niet het gevoel kan geven dat haar behoeften, zoals honger en dorst legitiem zijn en haar lichaam goed is. Ze gebruikt de inzichten van Winnicott, om-trent een 'werkelijk' en een 'vals' zelf.⁷ Wanneer de eerste verzorger, doorgaans de moeder, niet adequaat reageert op de wensen en behoeften van het kind, wijst het kind niet de verzorger, waarvan het nog te afhankelijk is, maar de eigen be-hoeften af. Als verdediging creëert de psyche een 'vals zelf'; het 'ware zelf' wordt immers niet positief ontvangen. Het niet gekoesterde zelf wordt afge-splitst en verdrongen en een 'vals zelf', waarvan verwacht wordt dat het wel ge-accepteerd zal worden, wordt naar voren geschoven. Deze verklaring van een predispositie voor anorexie wordt door Orbach in een specifieke culturele con-text geplaatst. De moeder wordt beschreven als een vrouw die evenals haar dochter leeft onder het regime van de cultuur. Zij kan de behoeften van het meisje niet zonder meer honoreren, omdat ze haar eigen wensen moet onder-drukken. Ze moet aan de verlangens van anderen tegemoetkomen. Het eisende kind confronteert haar hier op pijnlijke wijze mee. Wat kan ze anders dan aan het meisje de boodschap van de cultuur doorgeven? Die is per definitie dubbel, want de moeder wordt onderdrukt door de bestaande maatschappelijke ordening terwijl ze tegelijkertijd de dochter moet opvoeden tot een vrouw die in de sa-menleving past.

6. Zoals ook S. Bordo opmerkt in: 'Anorexia nervosa. Psychopathology as the crystallization of cul-ture', in: *The Philosophical Forum* 18 (1985-1986), nr. 2, p. 75.

7. D.W. Winnicott, 'Primary Maternal Preoccupation', in: *Collected Papers*. Londen 1958; D.W. Winnicott, *The Maturation Processes and the Facilitating Environment*. Londen 1965.

Ook Chernin beschouwt de moeder-dochterverhouding als een kristallisatiepunt van de veranderende verhoudingen waaronder vrouwen leven. Moeder en dochter strijden beiden om een identiteit. De moeder voelt zich al mislukt; zij heeft niet toe kunnen treden tot de moderne wereld. De dochter wel, zij leeft op kosten van de moeder. Zij heeft mogelijkheden die de moeder ook heeft gewild, maar die ze met name vanwege haar moederschap niet heeft gekregen. Doordat dit binnen hun verhouding niet erkend kan worden, bestaan er ambivalenties en kan de dochter niet loskomen. De dochter blokkeert via de anorexie haar ontwikkeling. Zo probeert ze uit dit web van problemen te ontsnappen.

Lawrence benadrukt de onrechtvaardigheid van de vaak impliciete beschuldiging in menige verklaring van anorexie aan het adres van de moeder, omdat deze ook lijdt onder de tegenstrijdige houding van de samenleving tegenover vrouwen. Zij suggereert dat hetgeen vaak als belangrijke oorzaak van anorexie wordt gezien, de overbezorgde en bemoeizuchtige houding van de moeder, niet de oorzaak maar het gevolg van de uithongering is.⁸ Tenslotte stelt ze vast dat de regressieve kenmerken van de relatie van anorectische vrouwen tot hun moeder in veel, zo niet de meeste 'normale' moeder-dochterverhoudingen latent aanwezig zijn.

Winst van de sociaal-culturele benadering

De beschreven benadering heeft vanuit een feministisch oogpunt verschillende voordelen ten opzichte van de gebruikelijke psychologische visies waarin sociale factoren minder verdisconteerd zijn. De feministische auteurs putten in hun uiteenzettingen van psychische processen met name uit het gedachtengoed van de ego-psychologen en uit psychoanalytische werken, maar voegen steeds de sociaal-culturele dimensie toe. In de psychoanalytische benadering wordt het weigeren van voedsel gezien als een afwijzing van vrouwelijkheid en in het bijzonder van vrouwelijke seksualiteit. Genezing impliceert aanvaarding van vrouwelijkheid. Ego-psychologen leggen in hun verklaring van anorexie de nadruk op ik-zwakte of zwakte van de ego-grenzen.⁹ De moeilijkheden met het opbouwen van zelfrespect en de gebrekkige persoonlijkheidsontwikkeling worden hierbij als kenmerkend beschouwd. Deze problemen worden vaak verklaard vanuit de opvoeding, met name een dominante en overbezorgde houding van de moeder zou hieraan ten grondslag liggen. Doordat Chernin, Lawrence en Orbach een sociaal-culturele dimensie aan deze verklaringen toevoegen kunnen ze zich kritisch verhouden tot impliciete opvattingen omtrent sekse- en gezinsverhoudingen in de ego-psychologische en psychoanalytische traditie. Dit levert een aantal winstpunten op.

8. Ook G. Noordenbos stelt deze interpretatie voor in *Onbegrensde lijnen*, p. 97.

9. E. Erikson, *Identity, youth and crisis*. New York/Londen (Norton) 1986.

Het eerste winstpunt is dat de schuld niet langer bij de moeder wordt gezocht. Met name Chernin en Orbach besteden veel aandacht aan de moeder-dochterverhouding. Door deze in een culturele context te plaatsen, wordt de moeder van de rol van boosdoenster ontslagen, een rol die haar voorheen binnen de theorievorming omtrent anorexie veelvuldig is toebedeeld. De moeder is in deze verklaringen in plaats van de bron van de ellende veeleer een vrouwelijke afgezant en slachtoffer van de door mannen gedomineerde cultuur.

Het tweede winstpunt is dat de scheiding tussen normale en abnormale vrouwen ter discussie wordt gesteld. De anorectische vrouw wordt niet langer 'voor gek verklaard'; wat zij toont, geldt in principe voor vele, zo niet alle vrouwen. De anorectische vrouwen worden in deze benadering niet afgezet tegen normale vrouwen, dit in tegenstelling tot het onderzoek waarin men het cruciale verschil tussen 'normale' en anorectische vrouwen tracht op te sporen. Orbach stelt, dat 'ook de symptomen zelf in gecodeerde vorm uitzicht bieden op generaliseerbare ervaringen van alle vrouwen.'¹⁰ De auteurs vatten het uitgemergelde anorectische resultaat op als een paradoxaal antwoord in het zoeken naar een eigen identiteit in een wereld vol strijdige eisen en absurde idealen, een zoektocht die vrijwel alle vrouwen moeten volbrengen.

Het derde winstpunt betreft de verklaringskracht met betrekking tot het seksspecifieke karakter van de anorexie. Vrouwen krijgen vaker anorexie omdat aan hen meer strijdige verwachtingen worden gesteld dan aan mannen. Omdat de anorexie een antwoord is op een maatschappelijke gebeurtenis wordt onderstreept dat mannen en vrouwen verschillende posities innemen.

Hiermee samenhangend ondersteunt deze verklaring het standpunt dat vrouwen doorgaans niet zwakker of gekker zijn dan mannen. Integendeel, benadrukt wordt dat zij meer lijden en het moeilijker hebben, niet door hun geaardheid maar door omstandigheden. Daarmee is de noodzaak van maatschappelijke feministische hervormingen naar voren gebracht. Immers, wanneer psychosomatische verschijnselen verstrengeld zijn met het sociaal-culturele, brengen sociaal-culturele verschuivingen veranderingen in deze verschijnselen met zich mee.

Stereotypering

Behalve winstpunten heeft deze benadering diverse tekortkomingen. Het meest centrale probleem is de onderschikking van het bijzondere aan het algemene. Het hongeren wordt begrepen als een statisch standaardantwoord in een veranderende wereld. Het idee dat de anorexie steeds opnieuw dezelfde boodschap van verzet tegen de sociale verhoudingen tussen de seksen brengt, komt voort uit het beschreven algemene karakter van de theorie. Individuele verhalen van vrouwen kunnen slechts dienen als onderstreping van het algemene verhaal over

10. S. Orbach, *Hunger Strike*, p. 24.

de situatie van alle vrouwen. Individuele ervaringen en levensgeschiedenissen worden ondergeschikt gemaakt aan een van te voren opgestelde theorie over vrouwen.¹¹ Het resultaat van dit generaliseren is stereotypering van anorectische vrouwen en van de anorexie. We hoeven de ervaringen van individuele hongerende vrouwen niet meer te analyseren omdat we de uiteindelijke oorzaak al kennen.

Het algemene karakter van de theorieën brengt ook andere problemen met zich mee. Zo gaan de betreffende auteurs expliciet uit van een toename van de anorexie in de afgelopen decennia. Dit idee komt voort uit het bovenbeschreven algemene karakter van de theorie. Immers, de anorexie wordt uitgelegd als een vrouwelijke paradoxale respons op de sociale verhoudingen in de moderne tijd. Deze verhoudingen zijn zodanig dat aan meisjes steeds meer eisen gesteld worden, zodat anorexie toe zou moeten nemen. Uit recente cijfers met betrekking tot de Nederlandse situatie blijkt echter geen toename van het aantal gevallen van anorexie in de afgelopen tien jaar.¹² Hierdoor komt deze verklaring onder druk te staan.

In de tweede plaats kan de algemene verklaring vanuit de situatie van jonge vrouwen in deze tijd geen bevredigend antwoord geven op de vraag waarom slechts sommigen gaan hongeren. Chernin zoekt het antwoord in de moederdochterverhouding. Waarom dan het ene kind anorectisch wordt en niet alle dochters blijft onduidelijk. Orbach vindt het antwoord met name in de verhoogde sensitiviteit die deze vrouwen zich vanaf jonge leeftijd eigen hebben gemaakt voor de manier waarop je als vrouw geacht wordt te leven. Het anorectische meisje heeft de geluiden die elk jong meisje te horen krijgt extreem goed opgevangen. Zij verschilt in niets van andere vrouwen behalve in de mate van ontvankelijkheid. Lawrence spreekt van het gebrek aan een sterk 'ik-besef' en van onvoldoende zelfvertrouwen. Het gebrek aan voldoende besef van eigen persoonlijkheid komt voort uit de aanvaarding van de beelden van anderen, waardoor deze vrouwen zich nauwelijks een eigen mening kunnen vormen. Ze zegt erbij dat deze zelfstandigheidscrisis vanwege de seksespecifieke socialisatie een typisch vrouwelijk probleem is. Vrouwen zijn minder toegerust dan mannen om een dergelijke crisis op te lossen, waarmee Lawrence uiteindelijk weer uitkomt bij het gemeenschappelijke van vrouwen.

Als de auteurs zich al uitlaten over verschillen tussen vrouwen, schrijven ze deze toe aan uiteenlopende individuele spankracht. Het individuele situeren

11. M. Schwegman gaat op de kwestie van onderschikking van het bijzondere aan het algemene uitvoerig in, in het paper: 'Hysteria and the construction of gendered identities', gepresenteerd op het symposium: *Gender and Hystoriography*, Groningen, april 1989.

12. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de incidentie van anorexie in Nederland. Uit gegevens over de periode 1980-1987 van SJC/Informatiecentrum voor Gezondheidszorg, blijkt een afname van het aantal patiënten dat met de diagnose anorexie opgenomen wordt. Het betreft klinisch behandelde patiënten. Ook uit gegevens van het 'Patiëntenregister Intramuraal Geestelijke Gezondheidszorg' over de periode 1981-1985 blijkt een afname. Het gaat hier om patiënten in algemene psychiatrische ziekenhuizen voor wie de eerste diagnose anorexie luidt. Tenslotte blijkt ook uit de cijfers van de continue morbiditeitsregistratie peilstations Nederland over de jaren 1985-1987 geen toename.

ze op het niveau van het psychische en het algemene op het niveau van het sociale. Ze doen een beroep op opvattingen uit de ego-psychologie of Anglo-Amerikaanse psychoanalyse over 'anorectische eigenschappen', zoals een zwak ego, onduidelijke egogrenzen of een laag gevoel van eigenwaarde. Of ze spreken van een 'vals zelf'. In deze feministische werken blijven psychologische stereotypen over het anorectische meisje, in de voor het overige baanbrekende uiteenzettingen, dus onaangetast. De feministische bewerking van de ego-psychologische of psychoanalytische verklaringen bestaat er voornamelijk uit dat auteurs zich niet neerleggen bij bijvoorbeeld de kwalificatie: zwak-ego als een individueel gebrek. Ze zetten uiteen hoe de seksespecifieke socialisatie hier de oorzaak van is. Daarmee is de cirkel weer rond: waarom gaan niet alle vrouwen hongeren?

De opvatting van het subject en van het lichaam

De tekortkomingen van de sociaal-culturele benadering hangen samen met twee zaken: het subjectbegrip dat de auteurs hanteren en de wijze waarop ze het lichaam een plaats geven in hun verklaring.

Het probleem van de stereotypering van het anorectische meisje komt onder andere voort uit het subjectbegrip dat gehanteerd wordt. Dit hangt op zijn beurt samen met een te stringente scheiding tussen individu en maatschappij. In het deel van hun theorievorming dat betrekking heeft op de psyche, gaan Lawrence, Chernin en Orbach uit van een opvatting van het subject als een wezenlijke, echte identiteit. Orbach werkt met de inzichten van Winnicott waarin het bestaan van een 'waar zelf' wordt verondersteld. Chernin steunt op de ideeën van de ego-psycholoog Erikson rond identiteit en identiteitscrisis. Lawrence maakt gebruik van de inzichten van beide theoretici. In het werk van Erikson wordt 'het zelf' opgevat als een organiserend en consistent geheel, een op zichzelf conflictvrije kern. Dit geheel is, als het gezond is, in harmonie. Conflicten spelen zich af tussen het zelf en de omgeving. Een zwak ego kan deze niet goed oplossen waardoor pathologische verschijnselen ontstaan.

De feministische auteurs nemen deze visie over. Ze vatten de anorexie op als een effect van sociale tegenstellingen. Het sociale wordt gelijkgesteld aan het algemene en dit wordt naast het psychische geplaatst dat gelijkgesteld wordt aan het individuele. De sociale tegenstellingen worden buiten 'het zelf' gedacht. Ze hebben weliswaar hun weerslag op het psychisch functioneren: 'het zelf' wordt uit evenwicht geslagen, waardoor pathologische verschijnselen ontstaan. Maar deze verschijnselen treden alleen op als het zelf niet sterk genoeg is om zich aan de realiteit aan te passen. Doordat de auteurs de afstand tussen het individuele en het maatschappelijke niet overbruggen, vallen ze terug op psychische stereotyperingen wanneer ze verklaren waarom niet alle vrouwen hongeren. Anorectische vrouwen moeten haast wel behept zijn met een zwakker ego, dat

niet in staat is zijn taak, het combineren van strijdige zaken, tot een goed einde te brengen.

Deze statische subject-opvatting staat lijnrecht tegenover het ik dat door onder andere Freud werd opgevat als een resultante van conflicten, dat zich slechts met moeite en tijdelijk kan identificeren met een voorstelling van zichzelf.¹³ Het ik valt nooit volledig samen met de voorstelling. Wanneer bijvoorbeeld iemand probeert te beschrijven wie ze is zal ze merken dat steeds opnieuw de woorden te kort schieten.¹⁴

De analyses van anorexie zouden aan diepgang winnen wanneer het subject wordt opgevat als een voorstelling van een 'ik', als een toegewezen identificatie. Wanneer het subject wordt begrepen als kruispunt van identificaties met aangereikte voorstellingen, dan valt een stringente scheidslijn tussen het sociale en het psychische niet meer te trekken. De cultuur wordt dan niet meer opgevat als een entiteit buiten het subject dat invloed uitoefent op een gegeven goed en gezond subject. De cultuur is dan constituerend voor het subject. Vanuit een dergelijk subject-begrip vallen dualiteiten als sterk of zwak, ziek of gezond weg. Hierdoor wordt er niet meer gewerkt met psychologische stereotypen zoals een zwak ego en is er meer ruimte voor individuele verschillen.

Naast een andere subjectopvatting, zou een gedifferentieerder opvatting van het lichaam de analyses ten goede komen. Het hongeren wordt in de beschreven visies uitsluitend als een symbolische act opgevat. De ijver tot decoderen is begrijpelijk. Feministische wetenschappers hebben zich immers voortdurend verzet tegen verklaringen die de sociale verhoudingen legitimeerden vanuit biologische constituties die als onveranderlijk werden aangemerkt.¹⁵ Het is echter een misvatting dat het verklaren van maatschappelijke ongelijkheden met behulp van sociologische categorieën per definitie meer uitzicht biedt op verandering ten gunste van de onderdrukten, zo brengt Mol naar voren.¹⁶

Hoewel de genoemde feministische auteurs zich eerder expliciet verzetten tegen psychologische dan tegen somatische verklaringen van anorexie, speelt deze misvatting ook hun parten; zij vatten het lichaam uitsluitend als metafoer op. Deze opvatting en de interpretatie van vermagering als een eenduidig symbool dragen bij aan de stereotypering van de anorexie. Het serieus nemen van de anorexie impliceert onder andere het lichaam serieus nemen en dit gebeurt in de beschreven visie onvoldoende. In de gebruikelijke psychologische verklarin-

13. P. Moyaert, 'Over het ik bij Freud en Lacan', in: *Tijdschrift voor Filosofie*, 45 (1983), nr. 3, pp. 388-420.

14. P. Moyaert, 'Wijsgerige bedenkingen bij De Waelhens "La Psychose"', in: *Tijdschrift voor Filosofie*, 46 (1984), nr. 1, pp. 19-36, aldaar p. 33.

15. Zie R. de Haas e.a., 'Wetenschap en het vrouwelijk lichaam. Inleiding op het thema', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 39, 10 (1989), nr. 3, pp. 347-351.

16. A. Mol, 'Baarmoeders, pigment en pyramiden. Over de vraag of anti-racisten en feministen er goed aan doen "de biologie" haar plaats te wijzen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 35, 9 (1988), nr. 3, pp. 276-290.

gen, waarin de tekortkomingen voornamelijk bij het zieke individu worden gezocht, wordt het lichaam niet als een zelfstandige entiteit opgevat. De psychische ziekte wordt slechts lichamelijk getoond. In de feministische interpretaties worden de maatschappelijke feiten lichamelijk getoond. In beide gevallen is het lichaam slechts het podium waar het stuk wordt opgevoerd en speelt het geen zelfstandige rol.

Het anorectisch lichaam verschijnt in de feministische analyses als middel en terrein van strijd of als spreekbuis. Zo stelt Orbach dat vrouwen de controle over haar lichaam als manier van zelfexpressie gebruiken wanneer hun psyche bedreigd wordt. 'Het weigeren van voedsel is de laatste in een serie pogingen van vrouwen om voor zichzelf op te komen.'¹⁷ Hier is het lichaam het wapen van de hongerende vrouw. Zij beschrijft het lichaam als een arena als ze uiteenzet dat het vrouwelijk lichaam niet alleen een plek van protest is, maar ook de plek waar het verzet gebroken wordt.¹⁸ In dit verband klaagt ze diverse behandelingsmethoden aan, zoals gedwongen bedrust en voedsel. Het lichaam wordt tevens opgevat als een spreekbuis, een voertuig van een boodschap die niet het lichaam behelst, maar naar andere problemen verwijst. Het wordt be-

17. S. Orbach, *Hunger Strike*, a.w., p. 19.

18. *Ibidem*, p. 25.

schouwd als op zichzelf onbeduidend, als een neutraal communicatiemiddel. Zo brengt Orbach naar voren dat met het lichaam iets wordt geuit wat in woorden niet uit te drukken valt: 'Terwijl ze niet in staat is over "haar zaak" te spreken, kunnen we beginnen met het decoderen van haar taal.' aldus Orbach.¹⁹ Soms is het lichaam spreekbuis en wapen tegelijk: 'In haar pogingen om zich aan de culturele maatstaven te conformeren of zich ertegen te verzetten, gebruikt ze het wapen dat zo vaak tegen haar gebruikt is. Ze spreekt met haar lichaam.'²⁰ De boodschap die door het lichaam gebracht wordt, betreft in deze visie de sociale verhoudingen tussen de seksen. Orbach schildert de anorectische en de hysterische reactie als volgt: 'Waar mogelijkheden veelvuldig en ruim zijn, is de vrouwelijke symptomatische respons rigide smal en gecontroleerd. Waren in de negentiende eeuw de mogelijkheden gering en precies gedefinieerd, toen waren de vrouwelijke expressie en het onbewuste protest onbegrensd.'²¹ Orbach interpreteert de anorexie en de hysterie als reacties op sociale situaties waarin deze worden omgekeerd. In deze visie is het lichamelijke dus geen zelfstandig terrein met ervaringen en betekenissen. Het is neutraal in de zin dat het slechts de sociale verhoudingen weerspiegelt. Het wordt uitsluitend begrepen als metafoor, het verwijst steeds op eenduidige wijze naar het sociale en komt niet als een zelfstandig entiteit naar voren.

In de theorievorming rond taal is naar voren gebracht dat taal op zichzelf niet een neutraal middel is, maar dat de (on)mogelijkheden van de taal bepalend zijn voor het denken.²² Dit lijkt ook voor het lichaam te gelden. Alleen al het gegeven dat elk lichaam een geseksueerd lichaam is, zwart of wit is, aan leeftijd gebonden en meer of minder voldoet aan de heersende esthetische normen, maakt elk idee van neutraliteit onmogelijk. De vergelijking tussen talige symboliek en lichaamssymboliek kan nog verder worden doorgetrokken. Zo wordt er in beschrijvingen van lichamelijke symboliek van uitgegaan dat de symbolen eenduidig zijn. Dat betekent voor de anorexie dat de uitgehongerde lichamen steeds dezelfde boodschap brengen. Uit de theorievorming omtrent taal is bekend dat symbolen per definitie meerduidelijk zijn.²³ Wanneer dit inzicht op de lichaamstaal toegepast wordt, kunnen niet alleen identiek somatisch getoonde bewerkingen een verschillende betekenis hebben, maar kunnen ook binnen één

19. Ibidem, p.25.

20. Ibidem, p. 48.

21. Ibidem, pp. 27-28.

22. Vgl. P.L. Assoun, 'Inleiding', in: P.L. Assoun (red.), *Hedendaagse Franse filosofen*. Assen 1987, pp. 23-24. Assoun merkt op: 'De taal wordt sinds De Saussure beschouwd als constituerend voor het denken (en niet meer als vehikel van het denken).' Ibidem, p. 23.

23. Zie ook G. Pomata, 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen', in: *Socialistische-Feministische Teksten 10*. Baarn 1987, p. 95. Hoewel Pomata naar voren brengt dat lichamelijke symbolen vooral bij rituelen meerduidelijk zijn, huldigt zij verder in haar artikel het standpunt dat 'de symboliek van het lichaam ons de sleutel biedt tot een specifieke beleving van de sociale verhoudingen'. Zij analyseerde bezetenheid van vrouwen als een commentaar op de sociale en vooral sekseverhoudingen. Evenals Chernin, Lawrence en Orbach maakt zij geen onderscheid tussen vrouwen onderling die dezelfde lichaamssymboliek tonen.

anorectische geschiedenis verschillende betekenissen bestaan. De ene anorectische reactie kan dan andere boodschappen bevatten dan een andere. Op die manier kan een stereotiepe uitleg van de anorexie doorbroken worden en ontstaat er wellicht meer ruimte om individuele variaties op het ongetwijfeld gemeenschappelijke thema van het vrouwelijk onbehagen een plaats te geven.

Een voorbeeld van het belang van lichamelijk proces is het weinig geproblematiseerde, maar bekende gegeven dat de anorexie van karakter verandert wanneer ze langer voortduurt. Anorectische vrouwen zijn wanneer ze met afvallen beginnen doorgaans niet van plan om zich volledig uit te hongeren. Toch is dit het gebruikelijke resultaat. Een analyse van de wisselwerking tussen fysiologische en psychologische mechanismen kan een verklaring aandragen voor het 'doorschieten' van de anorexie. Tuiten en Panhuysen geven geslachtshormonen een sleutelpositie in hun verklaring van het ontstaan van anorexie.²⁴ Ze benadrukken de invloed van testosteron, een als mannelijk getypeerd geslachtshormoon, op vrouwelijk gedrag, in het bijzonder op seksueel vrouwelijk gedrag en beleving. Bij anorectische vrouwen wordt weinig van deze stof aangetroffen. Tijdens de puberteit nemen de geslachtshormonen toe, het lichaam krijgt andere vormen en seksuele gevoelens ontluiken. Slank-zijn is voor alle meisjes een ideaal, velen gaan vermageren. Gewichtsverlies heeft door middel van een fysiologisch proces invloed op de geslachtshormonen die op hun beurt seksuele fantasieën en de belevingswereld beïnvloeden. Het grootste risico lopen meisjes die niet te dik waren toen ze begonnen met lijnen. Zij komen eerder in de gevaarzone dan vrouwen die een overgewicht hadden. Volgens Tuiten en Panhuysen verdwijnt de min of meer erotische drijfveer voor het afslanken onder invloed van de veranderende hoeveelheid geslachtshormonen. De eventuele erotische aandacht die het slanke lichaam trekt is nu niet meer welkom. Wanneer iemand in zo'n situatie is beland, ligt verder afvallen voor de hand. Niet om aantrekkelijker te worden, maar om de erotische component uit te bannen. Deze analyse lijkt me vanuit feministische optiek kritiseerbaar. Zo kan bijvoorbeeld de vraag gesteld worden of nu de geslachtshormonen de rol krijgen die de baarmoeder en later de eierstokken werd toegeschreven, als oorzaak van uiteenlopende ziekten.²⁵ Het laatste woord is nog niet gesproken over de invloed van afwijkingen in de hormoonhuishouding op gedrag en beleving; een cruciale stap in bovenstaande uiteenzetting.²⁶ Maar het gaat er nu om dat deze verklaring ons wijst op een mogelijke wisselwerking tussen het fysiologische, het psychische en het sociale. Vanuit deze wisselwerking en vanuit het denken over anorexie als een proces met een eigen dynamiek worden verschillende betekenissen denkbaar die het lichaam binnen één anorectische geschiedenis kan hebben.

24. A. Tuiten en G. Panhuysen, 'Anorexia nervosa en de wisselwerking tussen lichaam en geest', in: D. Draaisma en R. de Vries (red.), *Psychologie en geneeskunde*. Amsterdam 1989.

25. N. Oudshoorn, 'Over hormonen, vrouwelijkheid en mannelijkheid. De constructie van het biologisch verschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 39, 10 (1989), nr. 3, pp. 352-363.

26. Zie ook: M. v.d. Wijngaarden en N. Oudshoorn, 'Onzichtbaar gender. Biologisch determinisme en het vrouwelijk subject', in: *Lover*, 14 (1987), nr. 4.

Conclusies en perspectieven

De feministische sociaal-culturele benadering van anorexie werpt een nieuw licht op het hongeren. Zo wordt het onderscheid normaal/abnormaal ter discussie gesteld, evenals het idee dat vrouwen, vanwege hun 'geaardheid', bevattelijker voor psychische ontsporingen zouden zijn dan mannen. Door de moeder-dochterverhouding in een culturele context te plaatsen staat de moeder niet langer in de beklagdenbank.

De sociaal-culturele visie zou echter verder ontwikkeld en verfijnd moeten worden. In de huidige analyses wordt de anorexie over- en onderschat. Enerzijds wordt deze opgevat als een kritisch commentaar op de eisen en ideaalbeelden van de moderne cultuur. De anorexie lijkt deze beelden te doorzien en te parodiëren: de anorectische vrouw als karikatuur van het slankheidsideaal. De opvatting van het hongeren als een symbolisch antwoord op de hedendaagse verwachtingen die aan jonge vrouwen gesteld worden is een overschatting omdat de reikwijdte van de betekenis van de anorexie overschat wordt.

Anderzijds wordt het hongeren opgevat als steeds hetzelfde standaardantwoord op de sociale verhoudingen. Er is te weinig aandacht voor ontwikkelingen binnen een anorectisch proces, waarin het lichaam en de verschillende betekenissen die dit kan hebben een belangrijke rol zouden kunnen spelen. Tevens is er weinig aandacht voor de onderlinge verschillen tussen anorectische vrouwen. Dit is een onderschatting; de complexiteit en de veelvoud aan betekenissen van de anorexie worden veronachtzaamd. Hierdoor blijft de anorectische vrouw een stereotype.

Om de stereotypering van de anorexie te doorbreken zouden de volgende strategieën adequaat kunnen zijn. Ten eerste zou er meer aandacht voor het bijzondere moeten komen, dat niet als ondergeschikt aan het algemene wordt beschouwd. Dit heeft als nadeel dat er slechts met grote terughoudendheid algemene uitspraken gedaan kunnen worden. Wel kunnen de algemene uitspraken die voorheen binnen de wetenschap gedaan zijn, bekritiseerd worden op basis van het bijzondere. Zo kunnen de stereotiepe beelden zowel van vrouwelijkheid als van 'de anorectische vrouw' ondermijnd worden. Dit biedt mogelijkheden tot verfijning van de sociaal-culturele visie. Het is dan mogelijk de ontwikkeling van de anorexie in één individuele geschiedenis en de verschillen tussen anorectische vrouwen onderling te onderzoeken.²⁷

Ten tweede zou het lichaam als zelfstandige categorie een plek moeten krijgen en zou de anorexie ook als proces met een eigen dynamiek begrepen moeten worden. Nu wordt het lichaam als zodanig teveel buiten de orde gesteld. Omdat hongeren van het begin tot het einde en in alle gevallen als hetzelfde (stereotiepe) antwoord op de sociale verhoudingen tussen de seksen wordt be-

27. Zie ook E. Bransen, 'Vrouwen verhalen van menstrueren', in: I. Baart en E. Bransen, *Vrouwen, geneeskunde en menstruatie*. Den Haag 1989.

schouwd, heeft men te weinig oog voor de anorexie als proces. Hierdoor wordt er bijvoorbeeld te weinig rekening gehouden met psychische effecten van fysieke uithongering. Anorectische vrouwen maken vaak melding van euforische gevoelens die met vasten gepaard kunnen gaan. In tegenstelling tot de sociale aspecten worden de somatische niet nader bekeken.

Ten derde zou door het hanteren van een meer freudiaanse subjectopvatting de afstand tussen het psychische, door de auteurs nu opgevat als het conflictvrije zelf en het sociale opgevat als de omgeving vol tegenstellingen, overbrugd kunnen worden.

Binnen feministisch onderzoek wordt de vraag gesteld waarom vrouwen veel vaker dan mannen psychosomatische verschijnselen vertonen. Is dit vanwege het gegeven dat ze meer problemen hebben en/of vanwege het feit dat hun conflicten en problemen nauwelijks aan de orde gesteld kunnen worden? Of spelen individuele vrouwelijke lichamen hierin een belangrijker rol dan tot op heden binnen de feministische theorievorming is onderkend? Het uitgangspunt dat vrouwen hun lichaam inzetten om sociale of psychosociale problemen te uiten, die niets met het lichaam van doen hebben, kan de anorexie niet voldoende verklaren. Het vrouwelijk lichaam zelf is verbonden met het probleem. Niet het lichaam los van de cultuur, als biologisch organisme, maar het vrouwelijk-lichamelijk bestaan in deze cultuur.

Nu bestaat de feministische bijdrage aan de theorievorming omtrent honderen bijna uitsluitend uit het hameren op het belang van sociaal-culturele invloeden. Over psychische en lichamelijke processen hebben we weinig te melden. Mede hierdoor kan de afstand tussen het fysiologische, het psychische en het sociale niet overbrugd worden. In een feministische interpretatie van anorexie waarin plaats is voor individuele beleving van sociaal-culturele processen en waarin het lichaam serieus genomen wordt, moet dat lukken.

Annemarie Mol

Sekse, rijkdom en bloedarmoede

Over lokaliseren als strategie¹

‘Quand on me parle d’un “universel”, je demande toujours quelle taille il a, ou il se projette, qui le met au point et sur quel mur, combien de gens s’occupent de lui et ce qu’ils coutent dans l’année.’²

*Lichamen hebben een sekse.

De uitspraak ‘lichamen hebben een sekse’ is een zogenaamde universele uitspraak. Universele uitspraken doen alsof ze overal...

*Overal wat?

Universele uitspraken doen alsof ze overal gelden.

*Valt daar iets tegen te doen?

De meest bekende strategie om uitspraken mee te pareren, is de *kritiek*. Kritiek is frontaal. Kritiek zegt: ‘X is niet waar’. Minder bekend, maar niet minder waardevol, is de strategie van het *lokaliseren*. Die perkt in door te vragen ‘waar is X?’ De strategie van het lokaliseren brengt universalia ergens thuis. Dit artikel gaat over de strategie van het lokaliseren.

*En er zijn zeker weer allerlei varianten!

Neem de uitspraak ‘lichamen hebben een sekse’. Lokaliseren is vragen: *waar* hebben lichamen een sekse? Dat kan om te beginnen een vraag naar een plaats in het lichaam zijn. *Tepels* hebben bijvoorbeeld een sekse. Dat is te zeggen: pas vanaf de puberteit, kindertepels niet, die zijn sekseneutraal. Jongetjestepeps kunnen zich – onder invloed van de juiste hormonen – evengoed tot borsten ontwikkelen als die van meisjes. Louter op grond van hun tepels vallen *kinderen* dan ook niet in seksen in te delen. Maar *volwassenen* wel. De tepel is een plaats in het volwassen lichaam met een sekse.

Voor de *ogen* geldt dat niet. Dat wil zeggen: in het fysiologieboek staat ‘het oog’ uitgetekend: één oog, met uitleg erbij over staafjes en kegeltjes, grijs-tinten en kleuren, lichtbrekingshoeken en ga zo maar door. Daaruit kun je leren hoe een oog kan zien. Er wordt – in de *fysiologie* – geen onderscheid gemaakt

1. Met dank aan Anne Emans, Dick Willems, Cor van der Weele, Evelien Tonkens en Klasien Horstman voor hun materiaal en/of commentaar.

2. ‘Als ze mij vertellen dat iets “universeel” is, vraag ik altijd hoe groot het is, waar het geprojecteerd wordt, wie scherp stelt en op welke muur, hoeveel mensen er zorg voor dragen en wat die per jaar kosten.’ B. Latour, *Les microbes. Guerre et Paix/Irréduction*. Parijs (Métailié) 1984.

tussen mannenogen en vrouwenogen. In de *epidemiologie* wel. Dat wil zeggen: in het *Compendium Gezondheidsstatistiek Nederland 1979* vinden we onder het kopje 'Functiestoornissen per 1000 van de bevolking van 5 jaar en ouder, naar aard stoornis, leeftijd en geslacht, 1971/1972' een totaal van 5,2 mannen per duizend inwoners en 9,2 vrouwen per duizend inwoners die last hebben van 'stoornissen in het zien'. Vooral de oudste leeftijdsgroepen trekken deze cijfers zo uit elkaar, omdat ze per duizend van de bevolking meer vrouwen tellen. Wat ook de reden moge zijn: in de epidemiologie hebben vrouwenogen andere kenmerken dan de ogen van mannen: ze vertonen vaker functiestoornissen.³

Hebt u het gemerkt? Hier is iets raars gebeurd. Eerst ging het over tepels versus ogen, en toen plotseling over fysiologie versus epidemiologie. De vraag was: 'waar hebben lichamen een sekse?'. Maar *in welke ruimte* zijn we eigenlijk naar 'ergens' aan het zoeken, in welke stukken delen we het universum in? Eerst verdelen we het lichaam in organen: tepels en ogen. Dan verdelen we de wetenschap in disciplines: fysiologie en epidemiologie. Blijkbaar kan de strategie van het lokaliseren verschillende ruimtelijke indelingen maken. Het lichaam kan tot universum worden verheven en in organen worden ingedeeld. Maar ook de wetenschappen vormen een universum, dat op zijn beurt in disciplines te verdelen valt.

Laten we verder gaan. Hebben bijvoorbeeld skeletten een sekse? Die vraag valt te lokaliseren in de ruimte van de *tijd*. In de aristotelische tijd had het skelet geen sekse omdat aristotelianen het lichaam niet opdeelden in de huidige organen, waarvan het skelet er één is, maar in kwaliteiten. En dat leidde tot een andere typering van het sekseverschil: 'Aristotle argued that women are colder and weaker than men, and that women do not have sufficient heat to cook the blood and thus purify the soul.'⁴ De huidige anatomische opdelingsdrift vindt pas een aanvang in de tijd van Vesalius. Vesalius zelf tekent intussen in zijn boek uit 1543 de anatomische vormen van 'het lichaam' nagenoeg steeds hetzelfde, onverschillig of het lijk onder zijn mes nu dat van een man of dat van een vrouw is. Alleen de uiterlijke vormen en de geslachtsorganen verschillen.⁵

Pas in de loop van de achttiende eeuw, twee eeuwen na Vesalius, krijgt het skelet een geslacht toegeschreven. Omdat botten hard zijn denkt men in die tijd dat ze de grondstructuur van het lichaam bepalen. Dat brengt met zich mee

3. Dat is te zeggen... in het *Compendium Gezondheidsstatistiek Nederland 1986* zijn de 'Lichamelijk gehandicapten van 5 jaar en ouder, naar aard van de functiestoornis per leeftijdsgroep' niet langer naar sekse uitgesplitst en hebben oogziekten tussen 1979 en 1986 er hun sekse verloren.

4. L. Schiebinger, 'Skeletons in the Closet: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy', in: C. Gallagher en T. Laqueur (red.), *The Making of the Modern Body*. Berkeley (University of California Press) 1987.

5. De geslachtsorganen van beide seksen zijn bij Vesalius overigens elkaars homologieën en ze vertonen dan ook grote gelijkheid. Zie: T. Laqueur, 'Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology', in: C. Gallagher en T. Laqueur, *The Making of the Modern Body*, a.w. Zie voor de veranderende typering van de sekse van het lichaam ook: N. Outshoorn, 'Over hormonen, vrouwelijkheid en mannelijkheid. De constructie van het biologisch verschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 39, 10 (1989), nr. 3, pp. 352-363.

dat de gevolgen van sekseverschillen in skeletten verstrekkend zijn: 'If sex differences could be found in the skeleton, then sexual identity would no longer be a matter of sex organs appended to a neutral body, as Vesalius had thought, but would penetrate every muscle, vein and organ attached to and molded by the skeleton.'⁶

De drie genoemde wijzen van lokaliseren zijn niet onafhankelijk van elkaar.

*Het lokaliseren van sekse in de ruimte van het lichaam vereist een wetenschappelijke discipline die het lichaam ruimtelijk indeelt. De anatomie is daarvoor geschikt – en die is op haar beurt niet van alle tijden, maar van na Vesalius.

*Het lokaliseren van sekse in wetenschappelijke disciplines is afhankelijk van een disciplinaire onderverdeling van het wetenschappelijke terrein – de huidige disciplinaire onderverdeling stamt in grote trekken uit de negentiende eeuw, al is zij sindsdien door de opkomst van nieuwe takken veranderd.

*De mogelijkheid om te lokaliseren in de tijd ten slotte, vereist een specifieke historisering: de tijd mag niet circulair zijn en ook wie denkt dat er met het verleden zo radicaal te breken valt dat het er niks meer toe doet, is de tijd als ruimte kwijt.

De genoemde ruimten – lichaam, disciplines, tijd – passen niet in elkaar alsof het kubussen zijn. Langs hun x-assen en hun y-assen staan verschillende eenheden uitgezet. Bovendien zijn deze drie niet de enig mogelijke ruimten waarin de sekse van het lichaam te lokaliseren valt. Er zijn er nog wel meer.

Hemoglobine in mmoll

Waar hebben lichamen een sekse? Bijvoorbeeld in hun Hb.

*'Vrouwen hebben een lager Hb dan mannen'. In de geneeskunde doet dat als algemeen bekend feit de ronde. Het is een zogenaamd universele uitspraak die specifiek genoeg is om er de strategie van het lokaliseren verder mee te demonstreren.

Als we van 'Hb' spreken, *waar in het lichaam* bevinden we ons dan? Hemoglobine is een stof die zich ophoudt in rode bloedcellen en die bevinden zich in het bloed. En omdat bloed door het hele lichaam stroomt, is hemoglobine overal. Overal? Als we het lichaam in *ledematen* indelen wel, bloed komt in alle ledematen, maar wie de indeling van de anatomische atlas volgt, zal zeggen dat bloed te vinden is in de *bloedvaten*, en hemoglobine dus ook. De anatomie verwijst iemand die hemoglobine zoekt naar het orgaan 'bloedvatstelsel'.⁷

6. L. Schiebinger, 'Skeletons in the Closet', a.w.

7. De anatomie zoekt bloed in *theorie* in het bloedvatstelsel. In de *praktijk* van de anatomie is dat zoeken lastiger: in de met formaline geprepareerde lijken waarin anatomen meestal snijden, zijn in de ingeklapte vaten hoogstens wat gestolde bloedklompjes te vinden. En een anatoom die een 'vers lijk' openmaakt, doet er beter aan daaruit eerst het bloed te laten wegstromen, anders valt er niks meer te onderscheiden.

Het handboek der hematologie, de leer van het bloed, zegt iets anders. 'In principle the circulating red cells can be regarded as an organ whose total volume is regulated by two factors: the rate of production of red cells and the life span of red cells.'⁸ Volgens het leerboek hematologie bevinden rode bloedcellen zich niet in het orgaan bloedvatstelsel, maar zijn ze *zelf een orgaan*, constant geproduceerd en weer afgebroken.

Hemoglobinemoleculen hebben, waar ze zich ook bevinden, het vermogen zuurstofmoleculen te binden als de plaatselijke zuurstofconcentratie hoog is en weer los te laten als deze laag is. Dat vermogen hebben ze dankzij een cruciaal bestanddeel: ijzer. Hemoglobine verspreidt – aan het ijzer dat midden in het molecuul zit – zuurstof door het lichaam. In de longen, waar de zuurstofconcentratie hoog is, neemt hemoglobine zuurstof op en overal elders staat het dat weer af, hoe lager de plaatselijke zuurstofconcentratie is hoe sneller. 'Haemoglobin in the erythrocyte provides the oxygen transport mechanism of the blood.'⁹ Het koolzuur dat als afvalprodukt ontstaat uit de zuurstofverbranding in alle lichaamscellen, verplaatst zich gebonden aan hemoglobine van 'de periferie' naar de longen.

Nu we weten waar in het lichaam we zijn (maar waar zijn we: in het hemoglobinemolecuul, in de rode bloedcel, in het bloed, in het bloedvatstelsel?) verplaatsen we ons naar een andere ruimte: die van de *uitspraak*. Waar kunnen uitspraken over het Hb eigenlijk worden gedaan?

Om de uitspraak 'vrouwen hebben een lager Hb dan mannen' te kunnen doen, dient 'het Hb' vastgesteld te worden. Het 'Hb' waar het in deze uitspraak over gaat, is geen bloedcel en geen molecuul, maar een *waarde*. Het is de hoeveelheid hemoglobine per standaard hoeveelheid bloed, het aantal *millimol* hemoglobine *per liter* bloed, bijvoorbeeld, of het aantal *gram per deciliter*. Die waarde is niet te vinden in het lichaam. Om de waarde Hb te bepalen, moeten we bloed uit het lichaam halen. Pas als het bloed het lichaam verlaten heeft, vallen er uitspraken over te doen. En daarvoor moeten we bovendien eerst een volgende plaats passeren: *het apparaat*.

Het grootste apparaat staat in het laboratorium. 'In het laboratorium gebruikt men praktisch altijd foto-elektrische calorimeters.'¹⁰ De laborante stopt het bloed waarvan ze het Hb wil bepalen, nadat het het lichaam verlaten heeft, in bijvoorbeeld een foto-elektrische calorimeter. Deze meet foto-elektrisch calorieën en de laborante noteert een getal op het daartoe bestemde formulier. *Dat getal is het Hb*. Het staat voor bijvoorbeeld 'het aantal millimol hemoglobine per liter bloed'.¹¹

8. W. Williams, *Haematology*. New York (McGraw-Hill Book Company) 1983³, p. 395.

9. J. Macleod e.a., *Davidson's principles and Practice of Medicine*. Edinbrough (Churchill Livingstone) 1986, p. 495. Een 'erythrocyte' is een 'rode bloedcel' oftewel een 'rood bloedlichaampje'.

10. H. Markus, H. van den Hoogen, F. Huygen, 'De betrouwbaarheid van hemoglobinebepalingen in de huisartspraktijk', in: *Huisarts en Wetenschap*, 23 (1981), pp. 47-51.

11. Dat getal is niet altijd het Hb geweest, maar is dat geworden door de uitslagen van het apparaat

Er zijn ook kleine apparaten in omloop om Hb's te meten. In de huisartspraktijk beschikt men over eenvoudige doosjes, zoals Siccameters of Spencermeters. Deze meters bevatten een staaltje van verschillende intensiteiten rood met een getal ernaast dat een Hb voorstelt. De gebruiker moet toegevoerd vers bloed vergelijken met de tinten rood uit dat staaltje om bij één van deze Hb's terecht te komen. De betrouwbaarheid van de meters kan, als een onderzoekersteam er een artikel aan wil wijden, worden vastgesteld door hun resultaten met die van een laboratoriumapparaat te vergelijken.

Waar zijn uitspraken over Hb nu mogelijk: in één meting, gedaan met één apparaat? Dat gaat alleen als dat ene apparaat hetzelfde vertelt als alle andere apparaten zouden doen als ze erom gevraagd werden. Stel er zijn verschillen tussen de resultaten van de Siccameter en die van de foto-elektrische calorimeter, of tussen de resultaten van de Siccameter en die van de Spencermeter. Waaraan moeten we die verschillen dan wijten? Er zijn een aantal mogelijkheden. De meter kan ondeugdelijk zijn: *deze* concrete meter, een slecht exemplaar, of *deze soort* meter. (De Siccameter, waar in 1981 nog niet aan getwijfeld werd, heet dan in 1989 'verouderd'.)

Ook is er de *persoon* die het onderzoek uitvoert. 'Een deel van de mogelijke foutenbronnen ligt namelijk in de werkwijze van degene die de bepaling doet. De ogen kunnen bijvoorbeeld ongeschikt zijn door een teveel aan licht. Is men in de zon of in fel kunstlicht geweest, dan wordt aangeraden gedurende ten minste vijf minuten te adapteren. Bovendien komt het voor dat een zelfde kleur door verschillende personen anders wordt gezien.'¹² Andere mogelijke bronnen van variatie tussen meetwaarden zijn de *herkomst* van het bloed, uit de arm of uit de vingertop van de patiënt, of de mate waarin het bloed gestuwd wordt. Bij te sterk stuwen verlaat er zoveel plasmawater de bloedbaan, dat de Hb-concentratie van wat er overblijft omhoog gaat. Ook het glaswerk van de hemoglobinemeter kan niet goed gedroogd zijn, waardoor verdunning van het monster optreedt. En dan zijn er nog *onbekende variabelen* in het spel. 'Op alle [hemoglobine]niveaus, bij alle gebruikte apparaten en bij alle assistentes traden echter plotselinge uitschieters op, zowel naar boven als naar beneden. Wij hebben niet kunnen constateren wat hiervan de oorzaken zijn.'¹³

Een uitspraak lokaliseren kan door haar object te begrenzen, door na te gaan wat de discipline is waarin ze betekenis heeft en de tijd waarin ze thuishoort. Een uitspraak lokaliseren kan ook – en dat is iets heel anders – door te achterhalen in welk laboratorium ze *waar gemaakt* wordt en met welk apparaat en door wie.¹⁴ Welke handelingen heeft de spreker – of haar assistente – verricht om bloed te tappen? Hoe goed waren de buisjes schoongemaakt?

systematisch te vergelijken met de uitslagen van oudere Hb-metingen, zoals het tellen van rode bloedcellen in de kleine vakjes van een objectglaasje onder de microscoop.

12. H. Bronts, 'Beschrijving van een methode volgens welke de huisarts zijn SICCA-hemometer zelf kan iken', in: *Huisarts en wetenschap* 16 (1973), pp. 97-98.

13. H. Markus e.a., 'De betrouwbaarheid', a.w.

Een uitspraak over Hb valt alleen waar te maken op een plaats waar aan alle *voorwaarden* voor het doen van uitspraken over Hb is voldaan. Iedere uitspraak over het Hb van een patiënt is dan ook altijd aan twijfel onderhevig. Als een gemeten Hb afwijkt van het verwachte Hb, ligt dat niet per se aan de zieke. Er kan ook met een van de talloze andere variabelen iets zijn misgegaan. ‘Huisartsen zullen naar onze mening de betrekkelijkheid van de betekenis van het vinden van een eenmalige lage (of hoge) waarde moeten beseffen. Zij zullen er rekening mee moeten houden dat er een flinke foutenmarge is.’¹⁵

De normaal

Om bij het sekseverschil in Hb te komen, moeten we nu niet alleen het lichaam, maar ook het apparaat en zelfs het laboratorium verlaten. We verplaatsen ons naar de volgende ruimte: de *spreekkamer* van de huisarts.¹⁶ Daar immers valt het besluit om van deze of gene patiënt een Hb te (laten) bepalen. Een ‘te laag Hb’ heet in het spreekkamergesprek ‘*bloedarmoede*’ en in de conversaties van deskundigen onder elkaar ‘*anemie*’. In het lichaam – of liever gezegd in het fysiologieboek – betekent ‘anemie’ dat er te weinig transportmiddelen zijn voor zuurstof om vanuit de longen alle uithoeken van het lichaam te bereiken. Dat brengt plaatselijke *zuurstoftekorten* met zich mee. In de spreekkamer betekent ‘bloedarmoede’ iets anders, namelijk een mogelijke verklaring voor een reeks *afwijkingen en klachten*. ‘Toenemende bloedarmoede kan zich uiten door een bleke gelaatskleur en door andere bezwaren, zoals snelle vermoeidheid, duizeligheid, niet zelden ook kortademigheid, hartkloppingen, oorsuizen en kouwelijkheid.’¹⁷

Als een patiënt bleek ziet en klaagt over moeheid, duizeligheid enzovoort kan de huisarts een bepaling Hb van de betrokkene ‘geïndiceerd achten’. In dat geval vraagt de huisarts ‘een Hb’ aan. Dat gaat in elke spreekkamer weer net even anders. In de spreekkamers van het Wijkgezondheidscentrum Bovenmaat in Huizen hebben de huisartsen de beschikking over velletjes waarop de bepalingen die de praktijkassistentes van het centrum zelf kunnen verrichten, staan afgedrukt (figuur 1). De huisarts zet een kruisje voor ‘Bloed: Hb’ en stuurt de patiënt naar de assistente. Die regelt de rest. Maar ook grotere laboratoria bepa-

14. Voor de verschuiving van de metafoor van het ‘waarnemen’ naar de metafoor van het ‘waarmaken’ in de feministische discussie over wetenschappen zie: A. Mol, ‘Sekse en wetenschap: een vergelijking met twee onbekenden’, in: L. Boon en G. de Vries, *Wetenschapstheorie, de empirische wending*, Groningen (Wolters-Noordhoff) 1989.

15. H. Markus e.a., ‘De betrouwbaarheid van hemoglobinebepalingen’, a.w.

16. Terwille van de overzichtelijkheid beperk ik me hier tot Hb-bepalingen in de algemene praktijk van huisartsen en tropenartsen. Dit verhaal valt echter uit te breiden en complexer te maken door ook Hb-bepalingen in specialistische ziekenhuizen erbij te betrekken. Het is dan nodig om te differentiëren naar afdeling: op de afdeling gynaecologie bevindt een Hb-bepaling zich te midden van een andere serie handelingen dan op een afdeling urologie, oncologie of endocrinologie, die onderling niet minder verschillen.

17. P. Formijne, E. Mandema, *Leerboek der anamnese en der fysische diagnostiek*. Utrecht (Bohn,

WIJKGEZONDHEIDSCENTRUM BOVENMAAT	
Inleveren van urine voor 10.00 uur s.v.p.	Datum:.....
Bloed: Hb :	Urine: Alb. :
BSE :	Red. :
Diff. :	Ery's :
Leuco's :	Aceton :
Monosticon :	Nitriet :
Glucose :	Zwangersch. test :
Lues :	Urinekweek :
Rubella :	Sediment :
Bloedgr./ rh :	
Faeces : haematest :	
Tensie :	
mevr. van kind heer	
Adres:	
Arts:	

Figuur 1.

len Hb's. In het Huizense wijkgezondheidscentrum heeft men formulieren van het laboratorium van het Streekziekenhuis Gooi-Noord. De huisarts kan op die formulieren niet overal komen: de bepaling van het APTT of het XL-FDP (ik laat nu in het midden wat dat allemaal voorstelt) betaalt het ziekenfonds alleen als een specialist erom gevraagd heeft of na uitdrukkelijke toestemming van het ziekenfonds. Maar een 'gewoon Hb-tje' kan het streeklab best even 'meemenen' als de patiënt toch voor iets anders langs moet komen.

De patiënte ziet bleek, is moe en lusteloos en de huisarts 'bepaalt' haar Hb. Er komt een getal uit, de assistente schrijft het in de status. Wat dan? Is dit

Hb goed of is het te laag? Dat is aan dat getal alleen niet te zien. Of een Hb ‘normaal’ is of niet, valt niet te zeggen aan de hand van één lichaam, één bloedmonster of één lab-uitslag. Het vereist een nieuwe verplaatsing.

Om het ‘normale Hb’ te vinden, moeten we weg van de *ziektenleer*, die leert hoe afwijkingen zich in het lichaam uiten, om ons te verplaatsen naar de *statistiek*, die telt hoe vaak verschillende varianten in populaties voorkomen. Die statistiek is niet te vinden in de *spreekkamer* waar een patiënt een klacht uit, maar in de *computer* waarin de uitslagen van grote aantallen Hb-bepalingen zijn opgeslagen. De ‘normaal’ is te destilleren uit een daartoe opgesteld staatje Hb-bepalingen – liefst niet uitgevoerd bij zieken die toevallig in het bestand zaten, maar bij gezonden die zich speciaal ter wille van het vaststellen van de normaal hebben laten prikken. Waar in het staatje bevindt zich de ‘normaal’?

Hb kan op twee manieren met ziekte geassocieerd zijn, het kan te hoog of te laag zijn. Er worden daarom *twee grenzen* in het spectrum van de uitkomsten van Hb-bepalingen gelegd, een bovengrens en een ondergrens. De normale Hb is dus niet, zoals bij de meeste laboratorium-tests, op één plek, de mediaan, te vinden, maar beweegt zich binnen een *range*. Een Hb is te laag wanneer het zich beneden de ondergrens van de normale range bevindt.

De Klinisch-Chemische Laboratoria van het Gooi hebben de ‘normale Hb’ echter niet alleen gesplitst in een ondergrens en een bovengrens, maar bovendien in *twee genres* normalen: een M en een V. Voor volwassen mannen geldt een Hb tussen de 8,5 en de 10,5 mmol/l als ‘normaal’ en voor volwassen vrouwen een Hb tussen de 7,4 en de 9,6 mmol/l. De laboratoria van het Gooi zijn de enige niet die M/V’s maken: het is een wijdverbreid gebruik.

De uitspraak ‘vrouwen hebben een lager Hb dan mannen’ is hiermee ‘thuis gebracht’. Het is een uitspraak die slaat op de referentiewaarden waaraan artsen de Hb’s van afzonderlijke patiënten afmeten. De referentiewaarde voor de Hb’s van volwassen vrouwen is lager dan de referentiewaarde voor de Hb’s van volwassen mannen. De ‘normalen’ van beide ‘populaties’ verschillen.

Uitstapje 1

Waar zijn de populaties ‘mannen’ en ‘vrouwen’ die hier onderscheiden worden, te vinden? Van de spreekkamer en de computer begeben we ons nu naar de ruimte zoals de *geografie* die in kaart brengt, de ruimte van streken, landen en werelddelen. De Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) heeft normaalwaarden gepubliceerd als betrof het standaarden die overal op aarde van toepassing zijn. Voor volwassen mannen adviseerde ze (in 1972) 8,0 mmol/l als standaard-ondergrens en voor volwassen vrouwen 7,5 mmol/l. Voor kinderen, die wat betreft hun Hb’s geen sekse hebben, golden van een tot 5 jaar 6,8 mmol/l en van 6 tot 14 jaar 7,5 mmol/l als ondergrens. Die waarden zijn te vinden in een syllabus die in het Instituut voor de Tropen te Amsterdam vanaf 1976 jarenlang gebruikt werd voor de opleiding tot tropenarts. De docent voegt er echter onmiddellijk

aan toe: 'Volgens deze maatstaven is in sommige tropische streken 90% van de volwassenen en bijna 100% van de kinderen in de jongste leeftijdsgroep anemisch.'¹⁸

Het is alleszins onpraktisch voor een arts om iedereen die zich als patiënt meldt het stempel 'bloedarmoede' te moeten geven. De betreffende docent raadt aanstaande tropenartsen dan ook aan zelf vier Hb-normalen te maken – zonder computer, met statistiek – door de Hb's te bepalen van de eerste 100 mannen, vrouwen, zwangeren en kinderen die de plaatselijke polikliniek bezoeken. De vraag wie er bloedarmoede heeft kan de tropenarts vervolgens aan deze zelfgemaakte maatstaven afmeten. 'Dan zou bij een patiënt van een ernstige anemie gesproken kunnen worden, indien het Hb-gehalte minder dan bijv. 60% van het gemiddelde van de groep waartoe hij behoort, bedraagt.'¹⁹

De diagnose 'bloedarmoede' berust in de medische praktijk niet op een fysiologische norm die opgaat voor 'het menselijk lichaam', waar ter wereld het zich ook bevindt. De WHO mag dat wel willen, maar de vraag welk Hb 'fysiologisch' is, is in de praktijk van de tropenarts niet aan de orde. Waar heeft iemand 'bloedarmoede'? In een tabel die gemaakt is in haar eigen dorp – als het getal dat uit haar Hb-bepaling rolt lager ligt dan dat van de meesten van haar burens.

Wie zich over de aardbol verplaatst, komt uiteenlopende Hb's tegen. Dat ligt onder andere aan het ijzer dat het hart vormt van Hb-moleculen. De hoeveelheid ijzer die voor het maken van Hb-moleculen beschikbaar is, wisselt van streek tot streek, of liever gezegd van dieet tot dieet. Mensen die veel vlees kunnen bemachtigen, krijgen gemakkelijker ijzer binnen dan mensen die al lang blij zijn als ze rijst in hun kommen kunnen doen. Jagers absorberen meer ijzer dan landbouwers.

Er zijn in de geografische ruimte nog meer verschillen in het spel. Niet alleen wisselt de ijzerabsorptiemogelijkheid van plaats tot plaats, bovendien zijn de Hb's van mensen in het vlakke land lager dan die van mensen in de *bergen*. Hoog in de bergen valt minder zuurstof te ademen dan laag in de polder. Het lichaam brengt daarom in de bergen meer rode bloedlichaampjes in stelling om zuurstof rond te pompen. Wie met een 'normaal Hb' van Amsterdam of Frankfurt naar La Paz of Lhasa vliegt, heeft, daar aangekomen, last van ernstige klinische verschijnselen van bloedarmoede. In de Amsterdamse grafieken is de reiziger nog 'normaal', in de Boliviaanse hoofdstad voelt ze zich beroerd. Onmiddellijk versnelt de aanmaak van nieuwe rode bloedlichaampjes in het beenmerg – terwijl de reiziger hoofdpijn heeft, duizelig is en bleekjes oppeppende thee drinkt. De klinische toestand van de reiziger wijzigt zich snel.

18. A. de Geus, *Syllabus 985*. Afdeling Tropische Hygiëne van de sectie Medisch Onderwijs van het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam, 1976.

19. A. de Geus, *Syllabus*, a.w.

Uitstapje 2

In de statistiek hebben vrouwen een lager Hb dan mannen, zij het overal op aarde een ander. Wat die Hb's nu eigenlijk voorstellen, wat ze betekenen voor de klinische toestand van de patiënt en waarom we ze zouden meten, daarover gaat het dadelijk weer. Het is nu eerst tijd voor een tweede uitstapje. In de statistiek bestaat een sekseverschil in Hb. Maar hoe zit het in andere medische disciplines?

In onderzoeksinstituten doet men dure pogingen om het sekseverschil in Hb te 'begrijpen'. Dat wil zeggen dat men er probeert om aan statistische tellingen van het Hb een verhaal toe te voegen over een 'achterliggend' *fysiologisch mechanisme*. De fysiologie begrijpt sekseverschil niet als een produkt van de statistiek, maar als een produkt van het lichaam. De fysiologie is niet in de eerste plaats geïnteresseerd in de klinische *gevolgen* van het sekseverschil ('hebben vrouwen eigenlijk last van hun lagere Hb?') maar geeft vooral geld uit aan het achterhalen van mogelijke fysiologische *oorzaken*.²⁰

Hoe zorgt het lichaam voor sekseverschil in Hb? Het maandelijks *bloedverlies* van vrouwen vanaf hun puberteit zou een rol kunnen spelen. Vrouwen – in het bezit van een baarmoeder, in de vruchtbare leeftijd, niet zwanger – verliezen maandelijks bloed – wat meer als ze een spiraaltje hebben en wat minder als ze de pil slikken. Maar dat hoeft niet tot een lager Hb te leiden, omdat bij bloedverlies het vermogen van de cellen die Hb maken om ijzer te binden, kan toenemen.

Naar analogie van de geografische spreiding in Hb zou je de hypothese kunnen opperen dat vrouwen misschien een lager Hb hebben dan mannen omdat ze minder vlees te eten krijgen en dus minder makkelijk absorbeerbaar ijzer in hun darmen vinden – terwijl ze wellicht iets meer nodig hebben.²¹ Onderzoek in deze richting heb ik niet kunnen vinden. Wel is er onderzoek gedaan naar de relatie tussen Hb en *hormonen*. In de puberteit veranderen de spiegels van een aantal hormonen. Nieuwsgierige onderzoekers spuiten om de invloed van die hormonen na te gaan, testosteron in bij gecastreerde volwassenen. 'When normal quantities of testosterone are injected into a castrated adult, the number of red blood cells per cubic millimeter of blood increases approximately 20 per cent.'²²

In de statistiek is het normale Hb van vrouwen per plaats op aarde lager dan dat van mannen op diezelfde plaats. In de fysiologie is er nog geen duidelijk-

20. K. Cureton e.a. 'Sex Difference in maximal oxygen uptake. Effect of equating haemoglobin concentration', in: *European Journal of Applied Physiology* 1986, 54, pp. 656-660. Zij beschrijven overigens wél een onderzoek naar de mogelijke last die vrouwen van een te laag Hb zouden onderkennen. Ze brengen het Hb van een aantal gezonde mannen omlaag en kijken of hun zuurstofopname in rust en inspanning tot die van de vrouwelijke controlegroep daalt.

21. Deze hypothese opperde A. Emans tijdens een discussie op het symposium 'Feminisme en Filosofie, tussen sociale en natuurwetenschappen', Leusden, mei 1984.

22. Guyton, *Textbook of Medical Physiology*, 7th Ed., p. 962.

ke uitspraak over het sekseverschil in Hb waargemaakt. Vooral nog heet dit verschijnsel 'onbegrepen'. 'Sex differences become apparent after puberty. Their cause is not completely understood.'²³

Bloedarmoede

Van een reis door de wereld en langs het onderzoekslab keren we terug naar de spreekkamer. De huisarts krijgt na verloop van tijd de uitslag van de Hb-bepalingen van haar patiënten op een briefje op haar bureau, en meet dan de getallen van vrouwen en mannen af aan hun respectievelijke standaarden. Wie een 'te laag Hb' heeft, krijgt de diagnose 'bloedarmoede'.

De diagnose 'bloedarmoede' is niet gelijk verdeeld. In de gemiddelde huisartspraktijk krijgen vrouwen de diagnose 'bloedarmoede' vaker te horen dan mannen. Terwijl het Hb van vrouwen aan een lagere standaard wordt afgemeten dan dat van mannen, wijkt het bovendien vaker van die standaard af. Dat is te zeggen: in de spreekkamer van *de gemiddelde huisarts* is dat zo. 'In een gemiddelde huisartspraktijk van 2800 zielen worden per jaar ongeveer 25 nieuwe gevallen van bloedarmoede gediagnostiseerd; (...) bij vrouwen komen [nieuwe en oude gevallen bij elkaar gerekend] veel meer gevallen van anemie voor dan bij mannen (24 respectievelijk 6).'²⁴

Hier doet zich opnieuw een sekseverschil voor, maar het is een ander verschil dan dat in Hb. De telling van het aantal bloedarmoedes in de gemiddelde huisartspraktijk is niet het resultaat van een screening of een steekproef. Dat wil zeggen: er is niet gemeten bij alle vrouwen en mannen van een gemiddelde praktijkpopulatie of bij een willekeurige selectie 'proefpersonen' om tot de getallen van 24 respectievelijk 6 te komen. Dat vrouwen vaker bloedarmoede hebben dan mannen is geen *epidemiologisch* feit dat iets zegt over de populatie als geheel, maar een *huisartsgeneeskundig* feit dat iets zegt over de patiënten die om hulp komen en de wijze waarop huisartsen hen tegemoet treden. De *diagnose* bloedarmoede, gesteld in de spreekkamer bij mensen die klachten hebben en ze aan de huisarts voorleggen, vertoont een sekseverschil. Daarmee bevinden we ons in weer een nieuwe ruimte: die van de *hulpverlening*.

In de hulpverlening moet een diagnose een verklaring bieden voor de klachten van een patiënt. In het hematologieboek staat vermeld dat de correlatie tussen het Hb en het welbevinden van de patiënt niet lineair is, maar afhankelijk van allerlei overige variabelen, bijvoorbeeld de tijd. 'The presence of symptoms

23. R. Hardisty, D. Weatherall (eds.) *Blood and its disorders*. Londen 1974, p. 39.

24. De 'gemiddelde huisartspraktijk' is een constructie, die is ingevoerd, omdat frequenties per 1000 patiëntjaren de praktischer huisarts niet zo aanspreken'. Aldus: Th. Voorn, uit de serie huisartsgeneeskundige conferenties: 'Anemie', in: *Huisarts & Wetenschap* 1982, pp. 143-147. De gegevens die voor deze constructie gebruikt zijn, zijn geput uit een langlopende registratie van praktijkgegevens door een groot aantal huisartsen in en om Nijmegen.

related to anaemia depends partly on its severity but also on how rapidly the anaemia developed. Thus a patient who has a reduction of haemoglobin from 13 g/dl to 8 g/dl in 1 week may have severe symptoms, while another patient whose anaemia has developed slowly to a similar level over months may be asymptomatic.²⁵ Een te laag Hb, zo staat hier te lezen, hoeft geen klachten te geven wanneer de verlaging langzaam is opgetreden. Dat strookt met de bevinding die we op ons uitstapje over de wereldbol tegenkwamen: er zijn een aantal variabelen in het spel. Er loopt geen rechte lijn tussen Hb en klinische toestand. Dat is voor de hulpverlening knap lastig. De hulpverlening begint vanuit de andere kant, de kant van de klachten. De patiënt komt met klachten en het gaat om de vraag of die klachten al dan niet aan een te laag Hb te wijten zijn.

Is een te laag Hb de oorzaak van de klachten van mevrouw S.? ‘Mevrouw S., 36 jaar, klaagde over moeheid, hartkloppingen en kortademigheid bij inspanning. De diagnose in het eerste stadium was anemie als gevolg van menorrhagie [=overmatig bloeden bij menstruatie]. Toen deze oorzaak weggenomen was, knapte zij niet op. Nader onderzoek bracht aan het licht dat mevrouw S. al acht jaar getrouwd was voordat haar eerste kind geboren werd toen zij 34 jaar was. Haar man wilde geen kinderen omdat hij dit een verstoring van zijn sociale leven en schadelijk voor zijn carrière vond. Mevrouw S. had haar moederlijke instincten bevredigd ten koste van de harmonie in het huwelijk.’²⁶ In het geval van mevrouw S. is de oorzaak van de klachten niet in haar te lage Hb gelegen. Zij heeft wel een Hb dat lager is dan normaal, maar met de stijging van haar Hb dalen haar klachten niet. De moeheid, de hartkloppingen en de kortademigheid van mevrouw S. zijn het gevolg van ‘de disharmonie in haar huwelijk’ die op haar beurt het gevolg is van het feit dat ‘haar man geen kinderen wil’ en zij desondanks ‘haar moederlijke instincten heeft bevredigd’. In de hulpverlening heeft het lage Hb in dit geval niks te betekenen. Het is een bijkomstigheid.

De diagnose ‘bloedarmoede’ wordt in ‘de gemiddelde huisartsenpraktijk’ vaker bij vrouwen gesteld dan bij mannen. Dat kan aan de vrouwen liggen, die vaker een te laag Hb hebben of vaker komen klagen. Het kan ook aan de huisartsen liggen, die bij vrouwen vaker een Hb laten bepalen dan bij mannen, omdat ze ‘weten’ dat vrouwen vaker een te laag Hb hebben. Hoe dit ook zij: de meeste van deze bloedarmoedes vallen in de onderafdeling ‘ijzerebreksanemie’. De opgespoorde patiënt krijgt extra ijzer te eten, door middel van een voedingsadvies en/of een dagelijks pilletje. Net als bij mevrouw S. blijven de klachten echter vaak bestaan als het Hb al lang weer ‘normaal’ is.

Iets anders komt nog veel vaker voor. Het meten van een Hb leidt in de huisartsenpraktijk dikwijls niet eens tot het stellen van de diagnose ‘bloedarmoede’. ‘Het aantal diagnoses “anemie” is een fractie van het aantal hemoglobi-

25. J. Macleod e.a., *Davidson's principles*, a.w., p. 499.

26. D. Morrell, *Huisartsgeneeskunst*. Nederlandse bewerking H. de Melker, Utrecht (Bunge) 1984, tweede herziene druk, p. 80.

nebepalingen.²⁷ De ‘indicatie’ voor het aanvragen van Hb’s vraagt dan ook om nader onderzoek.

In een aantal Heerlense huisartspraktijken, met een gezamenlijke omvang van 24.850 patiënten, werden in de eerste helft van 1984 de Hb-waarden genoteerd van de patiënten bij wie de huisarts aan bloedarmoede dacht vanwege *onverklaarde moeheid*. Ook bij controle-patiënten, zonder moeheid, namen de praktijkassistentes door middel van venapunctie bloed af. ‘De verdelingen en de gemiddelden van de Hb-concentraties bleken voor de moeheidsgroep en de controlegroep niet te verschillen.’²⁸

Heeft zowat *iedereen* in Heerlen bloedarmoede, zoals dat geldt voor zowat iedereen in de praktijk van een tropenarts? Nee, integendeel, bijna *niemand*. ‘Als we de door het ziekenhuislaboratorium gehanteerde ondergrenzen van de referentiewaarden toepassen (mannen: 8,5 mmol/l en vrouwen: 7,5 mmol/l), dan vallen in de moeheidsgroep bij de mannen slechts twee uitslagen daaronder (5%) en bij de vrouwen geen enkele. Ook bij de mannen was er geen uitslag lager dan 7,5 mmol/l. Alleen in de controlegroep bij de vrouwen werden twee uitslagen lager dan 7,5 mmol/l gevonden.’²⁹ De vermoede mensen die in Heerlen bij hun huisarts aankloppen, hebben geen lagere Hb’s dan de niet-vermoede. En bij vrouwen mag in de ‘gemiddelde huisartspraktijk’ dan vaker de diagnose ‘bloedarmoede’ gesteld worden dan bij mannen, tussen de in Heerlen onderzochte leden van beide seksen bestaan op dit punt geen significante verschillen. In het Heerlense onderzoek krijgt niet één van de klagende patiënten de diagnose bloedarmoede toebedeeld.

Waar is de bloedarmoede? Dat is even zoeken. Het zoeken naar bloedarmoede speelt zich af in de hulpverlening. Daar worden Hb’s bepaald. Om die hulpverlening is het allemaal begonnen: het bouwen en ijken van apparaten, het prikken in vingertoppen en armen, het invullen van aanvraagbriefjes, het maken van grafieken en tabellen, het achterhalen van wat normaal is en wat afwijkend. Maar waar zoveel verrichte Hb-bepalingen géén afwijkende uitslag opleveren, en waar de wél opgespoorde afwijkende Hb’s zo dikwijls niet in staat zijn de klachten van de betrokken patiënt te verklaren, hebben Hb-bepalingen in de hulpverlening eigenlijk een nogal eigenaardige *plaats*: ‘Ondanks de niet zo hoge frequentie is “bloedarmoede” een door patiënt en arts graag gezochte verklaring voor vage klachten zoals moeheid, duizeligheid, hoofdpijn en bleekheid. IJzertherapie wordt dan door beiden in dank geaccepteerd.’³⁰

27. Th. Voom, ‘Anemie’, a.w.

28. J. Knottnerus e.a., ‘Onverklaarde moeheid en hemoglobinegehalte; een onderzoek vanuit de huisartsenpraktijk’, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1986, 130, pp. 402-405. Het bloed, zo vermeldt het onderzoeksverlag zorgvuldig, werd opgevangen in EDTA-bevattende buizen en onderzocht in het laboratorium van het De Wever Ziekenhuis, doorgaans binnen enkele uren na afname, met een H-6000 analyzer van Technicon Instruments.

29. J. Knottnerus, ‘Onverklaarde moeheid’, a.w.

30. Th. Voom, ‘Anemie’, a.w., p. 25.

Ergens is niet overal

Een klassieke manier om van uitspraken afstand te nemen, is de kritiek, de ontkenning. Om kritiek op een uitspraak te kunnen geven, zijn goeddeels dezelfde middelen vereist als voor het doen van die uitspraak. Om de uitspraak dat vrouwen statistisch een lager Hb hebben dan mannen met kracht te bekritisieren, is een duur tegenonderzoek dat een andere uitkomst geeft het meest effectief. Het is echter best mogelijk dat ook als u en ik de benodigde apparaten, proefpersonen en assistentes hebben kunnen bemachtigen, we tussen de seksen een statistisch verschil in Hb vinden. Zijn we dan uitgepraat? Stuiten we dan op een onontkoombaar universalium?

Om ons te ontdoen van het gewicht van dergelijke zogenaamde universalia hebben we ons in de jaren zeventig en tachtig vooral geworpen op het *historiseren* en het *culturaliseren*. Wat in voorbije eeuwen niet vanzelf sprak, en wat in andere culturen niet vanzelf spreekt, daar hoefden wij ook niet aan te geloven. We konden eraan ontkomen door bijvoorbeeld de *vraag* naar het 'sekseverschil in Hb' in zijn historische en/of culturele context te plaatsen. In de context van de preoccupatie van de negentiende- en twintigste-eeuwse medische wetenschappen met het sekseverschil bijvoorbeeld; of in de context van de opkomst van de diagnose 'bloedarmoede'. De strategie van het *lokalisieren* bouwt hierop voort. Historiseren valt te herinterpreteren als lokaliseren in de ruimte tijd, culturaliseren als lokaliseren in de ruimte der culturen. Maar wie lokaliseert, kan uitspraken bovendien in allerlei andere assenstelsels thuisbrengen. Om het paradoxaal te formuleren: met de strategie van het 'lokalisieren' kun je *overal* komen.

*In het object: de ogen, het skelet, het rode bloedlichaampje: waar is de 'sekse'?

*In de disciplines: de epidemiologie, de fysiologie, de huisartsgeneeskunde: waar is 'het normale Hb'?

*In het laboratorium, de Spencermeter en de gebruikte bloedbuisjes: waar vallen uitspraken over Hb waar te maken?

*In de bergen, in de tropen.

*In de spreekkamer met het bureau waar een telefoon op staat en een bakje met aanvraagformulieren.

*In de hulpverlening: waar patiënten om een antwoord vragen.

Alle hierboven genoemde plaatsbepalingen vereisen weer andere vaardigheden. Het zijn, zo u wilt, '*verschillende soorten*' van lokaliseren.

*En wat schieten we daar nu mee op?

De strategie van het lokaliseren geeft zicht op de haken en ogen van de *verplaatsingen* die uitspraken ondergaan. Zo gebeurt het vaak dat uitspraken die op de ene plaats *waar* gemaakt zijn, op de andere plaats *productief* gemaakt worden. Bijvoorbeeld: stel de uitspraak 'vrouwen hebben een lager Hb dan man-

nen' is waargemaakt in de *statistiek*. Wat betekent het dan om die uitspraak in de *sprekkamer* productief te maken? Daar kan mevrouw R. best een hoger Hb hebben dan de eerste de beste meneer. Daar kan het Hb dat mevrouw R. vandaag 'vertoont' precies hetzelfde zijn als het Hb dat ze al jaren heeft – of een hele mmol/l minder dan dat van vorige week, zonder dat het aan de tabellen valt af te lezen.

De strategie van het lokaliseren verlegt bovendien onze aandacht van een gewraakte uitspraak zelf, naar de *ruimte waarin* ze bestaan kan. Neem het geval van Hb. Om een standaard Hb te maken, zijn assistentes en laborantes nodig: binnen welke arbeidsverhoudingen werken die? Zouden Hb-bepalingen zo gangbaar zijn als er in het medisch bedrijf geen vrouwen beschikbaar waren voor het doen van de routineklussen? En hoe giftig zijn de stoffen waarmee die vrouwen hun glaswerk schoonmaken voor henzelf en voor de werknemers die ze synthetiseren? Waar worden alle gebruikte naalden, buizen en watjes weggegooid? En hoeveel besmettingen brengt een assistente in een tropenpraktijk, die het zich niet kan permitteren om haar naalden weg te gooien, met slecht gesteriliseerde naalden over van de ene patiënt op de andere – alleen al om een standaard Hb te bepalen?

Lokaliseren doet het onderscheid tussen voorgrond en achtergrond vervagen. De 'context' wordt even belangrijk als de 'tekst'. De hiërarchie tussen 'bijzaken' en 'hoofdzaken' verdwijnt. Welke 'zaak' onze aandacht verdient, valt van geval tot geval te beslissen. Neem bloedarmoede. Op het bureau van een huisarts liggen formulieren die het mogelijk maken om, als mevrouw S. klachten heeft, met een simpele handgreep een Hb-bepaling in gang te zetten, terwijl het voor diezelfde huisarts veel moeilijker is om de harmonie in het huwelijk van mevrouw S. te achterhalen. In plaats van de 'waarheid' over het sekseverschil in bloedarmoede te bekritisieren, kunnen we al lokaliserend onze kritiek ook richten op de wijdverbreidheid van de betreffende formulieren. Waarom liggen er op het bureau van een huisarts geen briefjes die een 'assistente' verzoeken om, in plaats van het hemoglobine in mmol/l in het bloed van mevrouw Z. te meten, de vervelende grappen te turven die er per werkdag over mevrouw Z. worden uitgestort?

Lokaliseren maakt niet alleen uitspraken, maar ook de plaatsen waar ze gemaakt en gebruikt worden vatbaar voor kritiek. Dat brengt met zich mee dat 'wetenschapskritiek' en 'maatschappijkritiek' onontwarbaar verstrengeld raken. De strategie van het lokaliseren biedt evenwel geen kwadratisch toegenomen kansen om de wereld te verbeteren. Evenmin als waarheden, verspreiden kritieken zich zomaar vanzelf. Een kritiek die hier aanvaard is, laat een praktijk die dáár bestaat vaak onverlet. Als er in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* staat dat Hb-metingen op de indicatie 'moeheid' in de huisartspraktijk niet veel zin hebben, wil dat niet zeggen dat alle Nederlandse huisartsen er onmiddellijk mee ophouden. Formulieren, praktijktijden en het verlangen iets te bete-

kenen voor vermoeide patiënten kunnen sterker zijn dan de schriftelijke aanbevelingen van een collega.

En als er in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* zou staan dat Hb-verschillen tussen de seksen in de geneeskunde geheel ten onrechte meer aandacht krijgen dan die tussen armen en rijken; en dat het verminderen van de hoeveelheid bloedarmoede in de wereld ermee gediend zou zijn als het geld dat in Nederland opgaat aan Hb-bepalingen, gestopt werd in fatsoenlijke prijzen voor de exportprodukten van landen waar, gemeten naar de criteria van de Wereldgezondheidsorganisatie, iedereen een 'te laag Hb' heeft, dan...

*Wat dan?

Maar niemand heeft gezegd dat het verbeteren van de wereld gemakkelijk is! Lokaliserende strategieën zijn juist nodig om ons niet door de macht van formulieren, leerboeken, reageerbuisjes, tabellen, bloed, klachten en vanzelfsprekendheden te laten verpletteren.

Anja Hiddinga

Geordende bekkens: classificatiesystemen in de verloskunde

Inleiding

Feministen hebben veel kritisch onderzoek gedaan naar de wijze waarop vrouwen in de geneeskunde werden en worden bejegend. Daarbij was de aandacht aanvankelijk vooral gericht op het systeem van de gezondheidszorg. Sinds gebleken is dat wetenschappelijke kennis en technologie in belangrijke mate bijdragen aan de constructie van sekse-stereotypen en het ontstaan van machtsongelijkheid,¹ komt de nadruk in dergelijke studies steeds meer te liggen op de manier waarop bio-medische kennis en technologie vrouwen en het vrouwelijk lichaam conceptualiseren.

In dit artikel wordt de ontwikkeling van kennis en techniek binnen de verloskunde onder de loep genomen en wel de eeuwenoude procedure die gebruikt werd bij het onderzoeken van zwangere vrouwen: de bepaling van de grootte van het vrouwelijk bekken. Deze zogenaamde pelvimetrie is bij uitstek een onderwerp dat zich laat associëren met medicalisering van zwangerschap en geboorte.

In het eerste deel van het artikel zal een korte schets gegeven worden van ontwikkelingen in het bekkenonderzoek vanaf de achttiende eeuw, die uiteindelijk leidden tot een situatie waarin het bekken van zwangere vrouwen routinematig geïnspecteerd en gecontroleerd werd door artsen. In het tweede deel wordt een beschrijving gegeven van het Amerikaans verloskundig onderzoek uit de periode tussen de beide wereldoorlogen, waarin de inspectie en controle van het bekken werden uitgevoerd met behulp van röntgenapparatuur. Naar zal blijken draagt dit onderzoek de sporen van racistische en seksistische ideologieën, die toen in de Verenigde Staten wijd verspreid waren. Deze ideologieën kwamen in verschillende onderzoeksprogramma's echter op verschillende manieren tot uiting. Door twee pelvimetrische onderzoeksprogramma's met elkaar te vergelijken, het ene uitgevoerd aan de Yale University te New Haven en het andere aan de Columbia University te New York, wordt gedemonstreerd *hoe* opvattingen over vrouwelijkheid doorwerken in de constructie van wetenschappelijke

1. Zie E. Martin, *The woman in the body*. Boston 1987; C. Gallagher, T. Laqueur (eds.), *The making of the modern body*. Berkeley 1987; N. Oudshoorn, 'Over hormonen, vrouwelijkheid en mannelijkheid. De constructie van het biologisch verschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 39, jrg. 10, (1989), nr. 3, pp. 352-363.

kennis en technologie. Zoals zal blijken leverden de onderzoeksprogramma's in deze twee verschillende institutionele omgevingen, hoewel geïnspireerd door dezelfde opvattingen, geheel andere, zelfs concurrerende kennisresultaten over het vrouwelijk bekken op.

Historische wortels van het pelvimetrisch onderzoek

Het benige bekken, de plaats waar bij de zwangere vrouw de baarmoeder met daarin het ongeboren kind is gelegen, werd in 1701 door onze landgenoot Van Deventer voor het eerst duidelijk beschreven vanwege de mogelijke compliceerende rol die het bekken kon spelen tijdens de bevalling.² Voor deze tijd werd algemeen aangenomen, dat de baby op eigen kracht naar buiten kroop en dat een moeilijke, lange bevalling te wijten was aan het gebrek aan kracht van de baby. Een onmogelijke geboorte kon in deze visie slechts geweten worden aan de voortijdige dood van het kind in de baarmoeder. Men veronderstelde namelijk dat de bekkenbeenderen uiteen weken tijdens de bevalling om het kind door te laten.

In zijn instructieboek voor vroedvrouwen schreef Van Deventer, een universitair geschoold arts, dat de vroedvrouw bij het begin van de bevalling moest proberen een beeld te krijgen van het bekken door dit met haar hand inwendig af te tasten. Uitwendig onderzoek zou door storende factoren als de dikte van bekkenbeenderen of van vetlagen een onjuist beeld kunnen opleveren. Als er complicaties te verwachten waren, dan moest de vroedvrouw de hulp van een chirurgijn of universitair arts inroepen aangezien zij zelf geen gecompliceerde gevallen mocht begeleiden of instrumenten gebruiken. Vroedvrouwen hielden zich (althans in Nederland) slechts bezig met normale bevallingen. Nu kwamen nauwe en vervormde bekkens in die tijd frequent voor als gevolg van de Engelse ziekte of osteomalacie, een botziekte. Dit leidde tot de meest vreselijke en pijnlijke bevallingen die soms dagenlang door konden gaan. De enige oplossing die dan uiteindelijk de moeder zou kunnen redden, was een zogenaamde craniotomie of embriotomie, een afschuwelijke 'verkleiningsoperatie' waarbij de baby het leven liet.

Het kenmerkende van de beschrijving van Van Deventer is dat het oordeel 'te nauw' voor het bekken gebaseerd is op de verhouding tussen de bekendoorgang en de omvang van het babyhoofdje. Hij hanteerde wel een maatschappelijke indeling van bekkens, maar die was in erg algemene termen gesteld: groot – middel – klein en plat. De vroedvrouw moest *schatten* in welke categorie het bekken van een bepaalde vrouw thuishoorde, en als een vrouw met een nauw bekken een klein kind droeg, dan was er nog niets aan de hand. Van Deventers criterium voor een gecompliceerde bevalling was dus *individueel* en *relatief*.

2. H. van Deventer, *Manuele Operatien. Eerste Deel zijnde een Nieuw Ligt voor Vroedvrouwen*. Lugduno Batavorum 1701.

Door een Engelse collega van Van Deventer werd al snel het *schatten* vervangen door *meten*.³ Daarvoor werd een bepaalde diameter van het bekken voorgesteld, namelijk de kleinste doorsnede van de boveningang, ook wel de *conjugata vera* (c.v.) genaamd. Omdat deze diameter niet direct met de hand te bepalen was, werd een tweede diameter, die van de *conjugata diagonalis*, gedefinieerd. Uit de afstand van deze laatste, die wel handmatig te bepalen was, werd dan de c.v. berekend (fig. 1).

Deze kennis over het bekken was voor het grootste gedeelte ontstaan in de *praktijk* van het bevallen en vooral gericht op praktisch gebruik door vroedvrouwen. Universitaire artsen hielden zich met die praktische kant nauwelijks bezig: ze gaven theoretische colleges aan studenten in een variëteit van vakken en werden nu en dan bij uiterst gecompliceerde gevallen geroepen. Een aantal van hen, zoals Van Deventer, hield zich bezig met het onderwijs aan vroedvrouwen.

Deze situatie bleef zo bestaan tot in de tweede helft van de negentiende eeuw klinische geneeskundigen meer en meer het wetenschappelijk karakter van hun vak begonnen te benadrukken. Deze wetenschappelijkheid van de geneeskunde werd gezocht in dezelfde elementen die de natuurwetenschappen zo'n succes hadden gebracht: onbevvangen empirische waarnemingen, gebruik van kwantitatieve methoden en logische redeneringen op basis waarvan door inductie generalisaties en theorieën moesten worden afgeleid. Voor de klinische geneeskunde in de universiteiten betekende dit dat ze voldoende 'onderzoeksmateriaal' in de vorm van patiënten moest verzamelen. Aangezien 'het pathologische' in de wetenschappelijke geneeskunde altijd gedefinieerd werd als een afwijking van het normale proces, was het nu ook voor de verloskunde noodzakelijk de grenzen van het normale bevallingsproces te definiëren.

Een tweede reden om te zorgen voor voldoende 'materiaal' was dat de *opleiding* van artsen ook aan universiteiten werd geconcentreerd en dat derhalve voldoende patiënten nodig waren voor instructie aan de studenten. Dit impliceerde een behoefte aan 'gevallen' waarin het bevallingsproces normaal verliep, omdat een mannelijke arts nu ook een gewone bevalling moest kunnen begeleiden. Dit alles leidde ertoe dat de bestaande universiteitsziekenhuizen werden hervormd tot lokaties van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs.

De wetenschappelijke verloskunde

Voor de verloskunde liggen de wortels van haar wetenschappelijk begin bij de bekkenleer, ontwikkeld in Duitsland. Door het bestuderen en meten van grote hoeveelheden bekkens, bij levende vrouwen, in autopsieën en bij skeletten, werden gemiddelden vastgesteld en werd bepaald welke bekkenvormen en bekkematen statistisch gezien normaal waren. De grens tussen normaal en abnormaal (te nauw) werd gelegd bij het optreden van te verwachten complicaties. De rela-

3. W. Smellie, *Collection of Cases I*, Collect. XXI nr.1. Londen 1754.

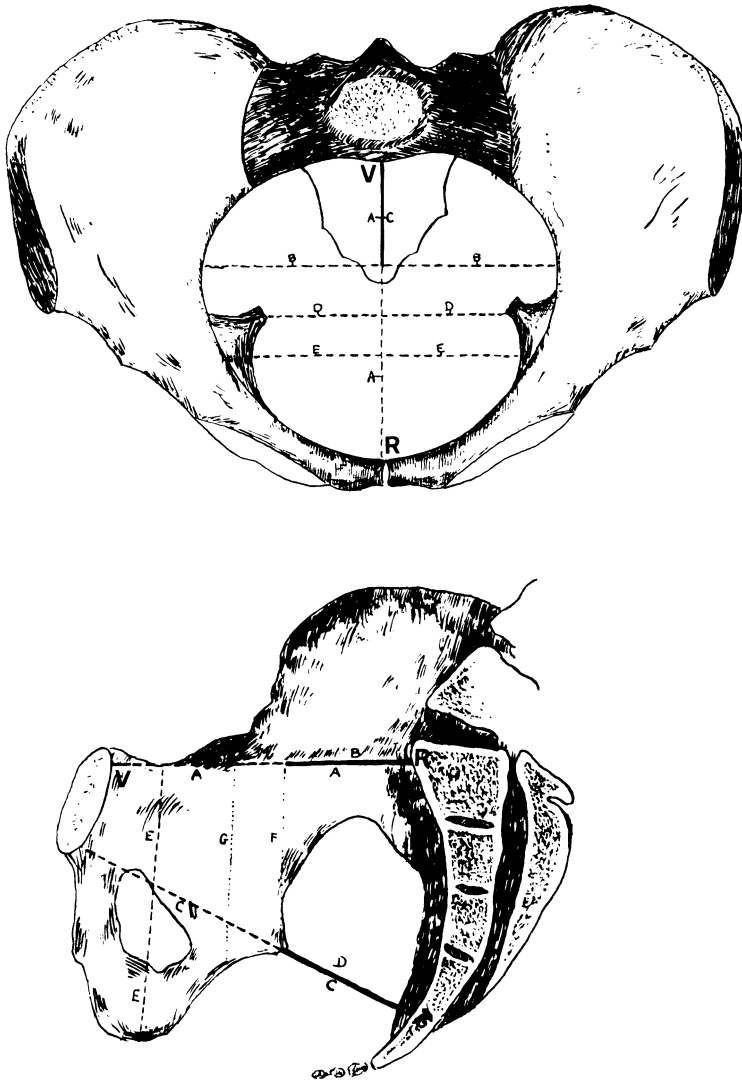

Fig. 1. Bovenaanzicht en doorsnede van het benige bekken. De afstand V-R wordt conjugata vera genoemd. *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, 42, 1941, p.8.

tieve, individuele beoordeling, waarin het bekken van een bepaalde vrouw te nauw is ten opzichte van het hoofdje van het kind dat ze draagt, maakte plaats voor een *absolute, statistisch gefundeerde* uitspraak over *abnormaliteit*. Zo werd in 1905 in de Verenigde Staten door een commissie van de American Gynecological Society een lijst opgesteld van de maten van 'een standaard-bekken', waarmee niet zo zeer een gemiddeld bekken werd bedoeld, alswel 'a sort

of compromise between the varying figures given by recent textbook authors'.⁴ Waren de verloskundigen in de negentiende eeuw nog vooral gericht op het vaststellen van de marges van het normale bekken in termen van centimeters, in de twintigste eeuw ging het vooral om het preciseren van de marges in termen van millimeters.

De ontwikkeling van nieuwe therapieën zoals inductie, maakte het intussen mogelijk voor klinici om op andere wijze een verwachte gecompliceerde bevalling te beëindigen dan door het opofferen van de baby. Dat betekende dus ook dat het zinvol werd de bekkenmeting op een *eerder* tijdstip in de zwangerschap te verrichten dan pas bij het begin van de *bevalling* zoals in de achttiende eeuw. De betekenis van bekkenmeting verschoof hierdoor dus van een diagnostische naar een prognostische. Vooral toen tegen het eind van de negentiende eeuw de keizersnede een alternatief werd dat niet vrijwel zeker tot de dood van de moeder zou leiden, werd het argument om een vrouw vroeg in de zwangerschap op de vorm en afmeting van haar bekken te controleren sterker. Ook hierdoor kregen kwantitatieve normen een steeds duidelijker en praktischer betekenis: *omdat er meer mogelijkheden kwamen om therapeutisch in te grijpen*, werd het steeds belangrijker om de doorsnede van het bekken *precies te meten* en verkreeg de meting ook een nieuw en groter praktisch belang.

De afstand die gemeten werd, de conjugata vera, was een inwendige maat, ontdaan van de karakteristieken van de individuele vrouw. Daarom was ze niet alleen geschikt als indicator voor een moeilijke passage van het kind maar ook als objectief, generaliseerbaar *symptoom*. Als kwantificeerbaar, empirisch waarneembaar feit. Misschien wel juist vanwege het feit dat de cruciale diameter in het bekkenonderzoek, de c.v., niet direct 'toegankelijk' was, hebben verloskundigen⁵ vrijwel onmiddellijk na de eerste rapporten over de eigenschappen van röntgenstralen in 1896, geprobeerd het bekken te visualiseren. Het vrouwelijk bekken, eeuwenlang een onzichtbaar object van onderzoek, kon nu ook bij de levende vrouw bekeken worden. Een nieuwe periode in het bekkenonderzoek werd hiermee ingeluid. De opkomst van röntgentechnologie betekende een nog grotere nadruk op het ziekenhuis als de meest voor de hand liggende plaats voor de begeleiding van zwangerschap en geboorte.

Röntgenpelvimetrie aan de Yale University, New Haven

De drijfveer bij de ontwikkeling van het onderzoek van bekkens met röntgenstralen was in *eerste* instantie gewoon om adequate visualisering van het object tot stand te brengen. Aanvankelijk vertoonden de foto's als gevolg van techni-

4. Geciteerd uit J. Jarcho, *The Pelvis in Obstetrics*. New York 1933, p. 47.

5. De term 'verloskundige' heeft in Nederland een dubbele betekenis. Enerzijds wordt daarmee de obstetricus bedoeld, ofwel de arts gespecialiseerd op het terrein van zwangerschap en geboorte. Anderzijds wordt ze ook gebruikt als synoniem voor vroedvrouw. Omdat de term obstetricus in Nederland weinig gangbaar is, zal ik in dit artikel de term 'verloskundige' steeds gebruiken voor de gespecialiseerde arts ter onderscheiding van 'vroedvrouw'.

sche problemen immers een sterk vertekend beeld. De verdere ontwikkeling van de pelvimetrie kreeg in 1922 een nieuwe impuls door de verloskundige Herbert Thoms, van Yale University, die een kwantitatieve methode ontwikkeld had. Hij beschreef hoe door middel van röntgentechnologie voor iedere aanstaande moeder kon worden vastgesteld of haar bekkendoorgang kleiner was dan de norm.⁶

Er was bij deze afgrenzing van normaal en abnormaal door Thoms echter niet alleen sprake van een kwantitatieve norm die uitging van statistische gemiddelden. De cijfers van de bekkenmaten hadden voor hem ook een andere normerende betekenis. Zo stelde hij bijvoorbeeld voor om de bekkenmaten van iedere vrouw op te nemen bij de registratie voor een voorgenomen huwelijk en ze in de trouwring te graveren. Bekkenafmetingen van vrouwen zag hij als één van de middelen om te bepalen wie wel en wie niet voor reproductie in aanmerking zou mogen komen. Over de lichamelijke testen die hij zou willen laten uitvoeren zegt hij: 'In the future all of these studies and others will be correlated with psychological studies of the individual so that proper motherhood will be entered upon by suitable persons.'⁷ Dit betekende, dat de bezitters en ontwerpers van deze essentiële kennis over het vrouwelijk lichaam, de verloskundigen, een zeer speciale verantwoordelijkheid droegen in het selectieproces van de 'suitable persons'. 'Obstetricians are a group of medical scientists in whom the problems of race reproduction are ever imminent.'⁸

Bij de verdere ontwikkeling en toepassing van zijn methode concludeerde Thoms al snel, dat hij zo veel afwijkingen of mogelijke afwijkingen van het normale patroon vond bij vrouwen die bij handmetingen een volslagen normaal bekken leken te hebben, dat een verantwoordelijk verloskundige bij *iedere eerstbarende vrouw* een röntgenbekkenmeting zou moeten uitvoeren. Vanaf 1934 heeft hij deze routinemeting in praktijk gebracht in het standaard prenataal onderzoek waaraan iedere eerstbarende vrouw in Yale onderworpen werd.

Deze intensievere controle van de 'kwantitatieve geschiktheid' van vrouwen om een kind te baren leverde ook een versterking van de morele positie van verloskundigen. 'As a people we are just beginning to realize that in the problems associated with race betterment the obstetrician occupies one of the key positions. We are becoming acutely conscious that he should be able to do more than conduct a satisfactory accouchement. Obstetrics itself is on a plane of medical endeavor which but a few decades ago could not have been dreamed of by those who were derisively spoken of as men-midwives.'⁹

6. De norm lag rond de 10,5 cm.

7. H. Thoms, 'Obstetrics and the future', in: *Medical Journal and Record*, 17 febr. 1926, p. 4.

8. Idem, p. 2.

9. H. Thoms, 'A Commentary on Recent Advances in Clinical Obstetrics', in: *The Yale Journal of Biology and Medicine*, vol. 7, nr. 3, 1935, pp. 225-233, p. 233. Deze nieuwe rolopvatting van de obstetricus moet ook gezien worden in het licht van professionaliseringsprocessen in de verloskunde. Zie A. Hiddinga, 'X-Ray technology in Obstetrics: Measuring pelvises at the Yale School of Medicine', te verschijnen in: *Medical Innovation in Historical Perspective*. Londen (Macmillan) 1991.

Toen het in Thoms' kliniek van Yale University eenmaal routine was geworden om *iedere* eerstbarende vrouw te onderwerpen aan een röntgenpelvimetrisch onderzoek, kwamen lange series van röntgenfoto's beschikbaar. In tegenstelling tot in de periode daarvoor, toen alleen vrouwen met een op grond van handmetingen te nauw bevonden bekken werden 'doorgelicht', bevatten de meeste röntgenfoto's nu afbeeldingen van bekkens die voldeden aan de standaardmaten. Deze foto's waren uitermate geschikt voor onderzoek naar de variaties in maten van normale vrouwenbekkens en voor het opstellen van classificaties, die behalve een praktische ook een theoretische inzet hadden.

In 1935 introduceerde Thoms zijn classificatie, waarin hij de volgende drie bekkentypen onderscheidde:

1. 'the female type', met een bekkeningang die ovaalvormig is in de breedte van het lichaam;
2. 'the round type', met een ronde bekkeningang;
3. 'the anthropoid type', met een bekkeningang die ovaalvormig is in de voor-achter-lijn van het lichaam.

De klassen zijn gedefinieerd door de maatverhouding van de doorsnede (c.v.) en de dwarsdoorsnede van de bekkeningang, het bekkenvlak dat Thoms met zijn methode op röntgenfoto's afbeeldde. Het ging er niet slechts meer om of er wel of niet ingegrepen moest worden op basis van een meting. Nu werd voor de verschillende variaties per type bekken vastgesteld welke mogelijke complicaties ze konden opleveren tijdens de bevalling.

Met de nieuwe indeling werd vervolgens geëxperimenteerd op een groep van blanke en 'gekleurde' patiënten waarbij Thoms bij de groep gekleurde vrouwen een veel groter percentage bekkens in de klassen 2 en 3 aantrof, dan bij de groep blanke vrouwen. Dit kwam echter geheel overeen met wat '...one might expect in a race which is physically closer to the aboriginal than the white race'.¹⁰ Dit anticiperen op de betekenis van een bij gekleurde vrouwen vaker voorkomende bekkenvorm, blijkt ook al duidelijk uit de naamgeving van de laatste klasse: antropoïd, de benaming die in de antropologie gebruikelijk is voor 'mensaap-achtige' vormen, ofwel vormen met primitieve, onderontwikkelde karakteristieken.

Later vond Thoms echter ook dat het 'female type' bekken bij slechts de helft van de blanke vrouwen voorkwam. Deze uitkomst suggereerde dat een overgrote meerderheid van de vrouwen geen 'vrouwelijk type' bekken bezat en dat dit type statistisch gezien dus nauwelijks aanspraak kon maken op het begrip normaal bekken. Bovendien bleek uit later onderzoek dat het ronde type bekken, dat aanvankelijk geacht werd vooral bij gekleurde bevolkingsgroepen voor te komen, nu bij wel 40% van de 300 blanke vrouwen werd aangetroffen. Thoms concludeerde daaruit dat het ronde bekken waarschijnlijk het resultaat was van een gezonde normale ontwikkeling. De oude 'normaal-vorm' zou een

10. H. Thoms, 'Variations of the female pelvis in relation to labor', in: *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, 60, 1935, pp. 680-683, p. 681.

produkt zijn van slechte voedingsgewoonten en leefomstandigheden, waarin Engelse ziekte veelvuldig voorkwam.

Door zijn eigen data te vergelijken met onderzoek van antropologen naar bekkenvormen bij ‘zogenaamde primitieve volken’ en studies van bevallingen bij deze volken, moest hij bovendien concluderen, dat het ronde bekken bij de geboorte in feite ook de minste problemen opleverde. Kortom, zoals hij in zijn monografie *The Obstetric Pelvis* uit 1935 al had opgemerkt: ‘At present it would appear that from a purely obstetrical point of view, Nature’s adult female pelvis is preferably round, and not oval...’¹¹ Wat eerst werd gezien als een teken van primitiviteit, lijkt nu een teken van gezonde, normale ontwikkeling te zijn en wat eerst gezien werd als typisch vrouwelijk, lijkt nu een teken van aantasting door Engelse ziekte te zijn!

Twee conclusies werden uit deze bevindingen getrokken. In de eerste plaats, dat het ‘materiaal’ waaraan het concept ‘normaal bekken’ of ‘standaard bekken’ was ontleend hiervoor niet geschikt was geweest. En in de tweede plaats, dat het zogenaamde normale of ovale bekken in feite het resultaat was van ‘beschavingsinvloeden’ (zoals bijvoorbeeld een goed dieet) en niet van ras- of geslachtsinvloeden. Anders gezegd, dat de vorm van het bekken geen onveranderlijke, aangeboren kwaliteit was. Het was duidelijk dat de namen van de klassen zoals Thoms ze in 1935 had voorgesteld, nu niet zo konden worden gehandhaafd. In een studie uit 1937 wordt dan ook een nieuwe vierdelige bekkenclassificatie aangekondigd met de volgende namen: 1. Dolichopellic, 2. Mesatipellic, 3. Brachypellic, 4. Platypellic.

De ideeën van Thoms over selectie voor moederschap en ‘rasverbetering’ waren in die tijd in de Verenigde Staten zeker niet ongewoon. De eugenetica was een geaccepteerd vakgebied, dat zich op vele universiteiten een rechtmatige plek had verworven. Deze ideeën kregen gestalte in Thoms’ onderzoek en de oude onderscheidingen in het bekkenonderzoek tussen normaal en abnormaal kregen met behulp van nieuwe technologie een nieuwe betekenis.

Naast de ideeën over kwaliteitsbewaking van moeders en nakomelingen had Thoms ook bepaalde ideeën over raciale verhoudingen en over vrouwelijkheid. Gesterkt door bevindingen van antropologen, die bij skeletcollecties van blanke vrouwen doorgaans ovale bekkens aantreffen, terwijl bij ‘aboriginal people’ het ronde type bekken dominant was, werd de kwaliteit ovaal tegelijkertijd een ideaal kenmerk van de *blanke* vrouwelijke vrouw. Toen vervolgens bleek dat de ronde bekkenvorm veelvuldig voorkwam bij blanke vrouwen, interpreteerde hij dit bekkentype als het teken van een normale ontwikkeling. De heersende ideeën over de verhouding tussen het blanke ras en de rest van de wereld werden dus gereproduceerd in medische kennis, waarbij het bekkentype dat bij de meerderheid van de blanke vrouwen werd gevonden als norm en standaard ging fungeren.

11. H. Thoms, *The Obstetric Pelvis*. 1935, p. 56.

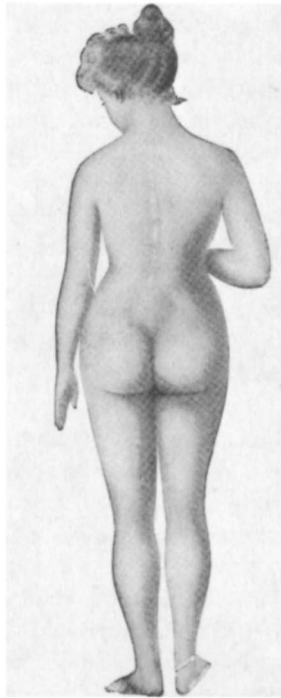

Fig. 2. Plaatje ter illustratie van een bepaalde plaats op de onderrug, de zogenaamde rhomboïd van Michaelis. H.J. Stander, *Williams Obstetrics*. New York en Londen, 1936, p. 954.

In Thoms' ideeën over vrouwelijkheid vinden we ook de heersende opvattingen terug over de uiterlijke kenmerken van de ideale vrouwelijke vorm. Brede, gewelfde heupen waren hier een onderdeel van.¹² Op de plaatjes in tekstboeken die gebruikt werden om puur technische details te illustreren, zien we de traditionele venusvorm van het vrouwelijk lichaam met brede heupen, duidelijke taille en smalle schouders. Verschillende schrijvers, ook Thoms, bedienden zich steeds van één en hetzelfde plaatje (fig. 2). Dit betekende overigens niet dat Thoms bekkenvormen en afmetingen uiteindelijk ideaaltypische, onveranderbare kwaliteiten toekeende. Zijn classificatie was, zoals hij zelf ook opmerkte, puur praktisch van aard en in die zin tegengesteld aan de classificatie van de verloskundigen William Caldwell en Howard Moloy, die hierna besproken zal worden.

12. Voor een aantal verhandelingen over beelden van vrouwen in de moderne westerse cultuur zie S. Rubin Sulciman (ed.), *The female body in Western Culture*. Cambridge 1986.

Röntgenpelvimetrie aan de Columbia University, New York

Caldwell en zijn jongere collega Moloy, die als verloskundigen verbonden waren aan de Columbia University in New York, berichtten in 1932 in *Science* geïnteresseerd te zijn in de 'seksuele variaties' in het bekken. Hun bijzondere aandacht ging uit naar de mannelijke 'stigmata' in het vrouwelijk bekken, die de 'capaciteit' van het bekken zouden beïnvloeden. Zij verwezen naar studies waarin getracht was de habitus en constitutie van bepaalde groepen vrouwen te correleren aan hun predispositie voor pathologische toestanden en benadrukten het belang van herkenning van deze 'constitutionele abnormaliteiten' voor de obstetricus. Met name het zogenaamde mannelijke type zou voor de verloskundige belangrijk zijn. Zij meldden over dit type vrouw: 'These women frequently present a masculine physical make-up. They are rather prone to menstrual irregularities, late marriage, sterility, obesity and toxemia's of pregnancy.'¹³ Duidelijk spreekt uit dit citaat welke vooronderstellingen Caldwell en Moloy hanteerden bij hun bekkenonderzoek. Bepaalde vrouwen, namelijk die van het omschreven 'mannelijk type', werden al bij voorbaat ingedeeld in de categorie constitutioneel abnormaal.

Met behulp van de bekkencollectie van het Amerikaanse Museum voor Natuurlijke Historie, testten Caldwell en Moloy de hypothese, dat een 'mannelijke' vorm de inwendige diameters van het bekken negatief beïnvloedde. Zij onderzochten of vrouwenbekkens met een bepaalde mannelijke karakteristiek een geringere 'capaciteit' zouden hebben dan normaal en daarmee een grotere kans op complicaties bij de bevalling zouden opleveren. Voor het bestuderen van mannelijke karakteristieken in bekkens bij zwangere vrouwen, bevalen Caldwell en Moloy röntgenopnames aan. In 1933 berichtte Moloy in het *American Journal of Roentgenology*, dat zij een nieuwe methode ontwikkeld hadden om het bekken zo te visualiseren, dat het ruimtelijk kon worden afgebeeld. Aan deze afbeelding kon van alles worden waargenomen, zoals allerlei afmetingen van het bekken, ook die van de c.v. Tegelijk met de uiteenzetting van de stereoröntgenmethode voor een publiek van radiologen, werd het resultaat van hun studie naar seksuele variaties voor verloskundigen gepresenteerd. In dit lange, doorwrochte artikel in het *American Journal of Obstetrics and Gynecology* werd echter slechts in een voetnoot melding gemaakt van de gebruikte stereoröntgenmethode. Het artikel was geheel gewijd aan een uitgebreide beschrijving van vormvarianten in vrouwenbekkens, niet alleen in termen van geslachtskenmerken, maar ook in termen van rasgebonden kenmerken. Er werd bovendien door Caldwell en Moloy een nieuwe classificatie in voorgesteld van vrouwenbekkens die gebaseerd was op deze vormvarianten. Ook deze classificatie was gebaseerd op het materiaal uit een aantal antropologische collecties van 'droge' (skelet)bekkens.

13. W.E. Caldwell, H.C. Moloy, 'Sexual Variations in the Pelvis', in: *Science* 76, nr. 1958, 1932, pp. 37-40.

In het artikel werd een uitgebreide beschrijving gegeven van een ‘gemiddeld mannen-bekken’ en een ‘gemiddeld vrouwen-bekken’, en stelden Caldwell en Moly voor vier grote groepen bekkens te onderscheiden:

1. het gynecoïde bekken (‘this is the normal pelvis of other classifications and possesses the well-known characteristics attributed to the female pelvis’);
2. het androïde bekken (‘these female pelves bear a resemblance to the male sex of men’);
3. het antroïde type (‘these forms bear a resemblance to the pelvis of the anthropoid apes’);
4. het platypelloïde bekken (‘these pelves are broad and flat, are rare types, and bear no resemblance to the pelvic form of lower mammals’).

De vorm van de bekkeningang werd aangehouden als bepalend voor de algehele vorm. Daarmee werd aan dit gedeelte van het bekken dus het indelingscriterium ontleend, hoewel andere delen van een bijvoorbeeld als vrouwelijk geïdentificeerd bekken ‘onverwacht mannelijke, raciale of primitieve trekken kan vertonen’. Uit de beschrijving behorend bij het gynecoïde type leren we zelfs, dat het eigenlijk ‘... moeilijk is, een bekken te vinden dat vrouwelijk is in alle onderdelen’.¹⁴

Het was overigens niet alleen dit gynecoïde bekken dat indelingsproblemen kon opleveren, ook het antroïde bekken waarvan sommige exemplaren ‘... imperceptibly blend with the gynecoid forms’, kon de onderzoeker voor moeilijke beslissingen stellen. De onderscheiding van een androïde vorm (‘This is the most dangerous form of pelvis that we have encountered’¹⁵) was misschien zelfs nog merkwaardiger in het licht van de door Caldwell en Moly aangehaalde opmerkingen van antropologen over seksekenmerken. Deze stelden dat dergelijke kenmerken zo overlaptten, dat ze niet geschikt waren om het ‘geslacht’ van een *onbekend* bekken te bepalen. Omdat beide verloskundigen gebruik konden maken van een bijzondere skeletverzameling die een serie bekkens van bekend *geslacht* bevatte, waren zij echter in staat zich te concentreren op zogenaamde mannelijke kenmerken in deze vrouwelijke bekkens.

Het was vooral Moly, met zijn achtergrond in pathologie en anatomie, die zich enige tijd geheel aan de fysische antropologie gewijd heeft om de gegevens over het bekkenmateriaal te kunnen interpreteren en ordenen. In de naamgeving wordt impliciet een bepaalde betekenis aan deze klassen gegeven, waarbij noties over afstamming en rassenverhoudingen die in de antropologie opgeld deden, een grote rol speelden. Zo citeerden Caldwell en Moly bijvoorbeeld de typering van categorieën uit een bekkenclassificatie van de negentiende-eeuwse fysisch antropoloog Turner. Zonder commentaar laten ze Turner aan het woord over de categorie die zij zelf overeen vinden komen met hun antroïde groep: ‘He considered that it was more frequently observed in the lower

14. W.E. Caldwell, H.C. Moly, ‘Anatomical variation in the female pelvis and their effect in labor with a suggested classification’, in: *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, nr. 26, 1933, pp. 479-505, p. 491.

15. Idem, p. 500.

races of man and that it presented a “degraded or animalised arrangement” as a result of its anthropoid form.’ En over de platypelloïde groep: ‘Turner of course, in view of the fact that he was particularly interested in the various races of man, considered that this represented the form that was characteristic of the more civilised and advanced races of mankind’, waarna Caldwell en Moloy zelf over dit laatste type bekken melden: ‘This type cannot be compared to any lower mammalian form and in contrast to the anthropoid type may be said to represent an ultrahuman form.’¹⁶

Nu waren Caldwell en Moloy natuurlijk geen fysisch antropologen maar verloskundigen en zij dienden derhalve hun uitstapjes in de antropologie voor een lezerspubliek van verloskundigen aanvaardbaar te maken. Zij deden dit door een verband te leggen tussen de verschillende bekkentypen en de wijze waarop en de mate waarin een babyhoofdje zou indalen in elk van deze typen. Op die manier had het vaststellen van de bekkenvorm dus een voorspellende waarde voor eventuele liggingsafwijkingen van de baby. Caldwell en Moloy bespraken voor ieder type de mogelijke complicaties bij de bevalling en de meest gewenste manier van handelen: wel of niet ingrijpen, linkse of rechtse draaiing van het hoofdje uitvoeren, in rechte lijn dan wel onder een hoek trekken met de verlostang, al of geen keizersnede uitvoeren.

In de praktijk bleek de vierdeling in bekkenvormen echter niet houdbaar. Bij het röntgenologisch bekkenonderzoek van primipare (eerstbarende) zwangere vrouwen in Caldwell en Moloy's kliniek in New York, bleken de vormkenmerken van de bekkeningang van deze vrouwen vaak zo te overlappen dat indeling in een van de vier groepen niet zonder meer mogelijk was. Om dit probleem op te lossen stelden zij een herziening van de classificatie voor, namelijk door naast de vier ‘oudertypen’ een aantal intermediaire klassen te introduceren. Het ging met name om intermediairen tussen antropoïd en platypelloïd en tussen gynecoïd en androïd. In totaal werden nu elf klassen onderscheiden,¹⁷ die op een heel specifieke manier in het artikel werden gepresenteerd. De elf typen bekkens werden in een zekere volgorde naast elkaar afgebeeld en de tekst vermeldde: ‘... the reader will observe a definite but gradual change which seems to follow what may be termed an evolutionary cycle’.¹⁸ Helemaal aan het begin van die evolutionaire ontwikkeling stond het ‘true anthropoid or “ape” pelvis’, aan het eind van de ontwikkeling vinden we het ‘ultrahumane’ platte (platypelloïde) bekken. Tegelijkertijd zouden hormonale ontwikkelingen bepalen in hoeverre een vrouwelijk bekken mannelijke karakteristieken bezat (fig. 3).

Door deze voorstelling van zaken kon de volgende hypothese over het ontstaan van de verschillende bekkentypen worden opgeworpen: ‘Is it not possible that two great influences may be at work, one, the arrest in evolution from

16. Idem, p. 498.

17. In alle door Caldwell en Moloy gelanceerde vormen van hun classificatie, is een extra klasse toegevoegd van asymmetrische bekkens, die verder buiten beschouwing bleef.

18. W.E. Caldwell, H.C. Moloy, D.A. D’Esopo, ‘Further studies on the pelvic architecture’, in: *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, nr. 28, 1934, pp. 482-497, p. 486.

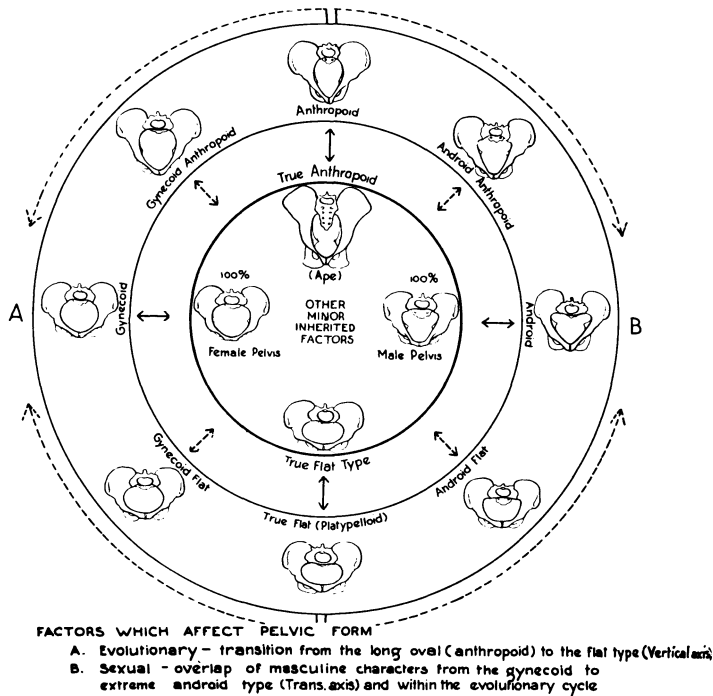

Fig. 3. De verbeterde classificatie van Caldwell en Moly met een uitbeelding van hun theoretische opvattingen. *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, 28, 1934, p. 487.

the ape form, the true anthropoid, to the perfect human form which is characteristically flat, and the other, a sexual or hormonal factor which may determine certain masculine characters in the female form?¹⁹

Sommige vrouwen zijn blijven steken in een primitief stadium van evolutionaire ontwikkeling, anderen hebben hun perfecte vrouwelijke vorm niet kunnen behouden, maar zijn beïnvloed door mannelijke hormonen. Door vervolgens ook een typering te geven van de 'constitutionele habitus' van vrouwen die een 'pure' bekkenvorm bezitten, wordt nog duidelijker wat de leidende gedachten in het werk van Caldwell en Moly zijn. Voor het zuivere gynecoïde type geldt dat: 'The shoulders are slightly narrower than the hips, or appear so. The waist measurement is narrow. The broad hips show a well rounded appearance from waistline to knees. The lower legs are slender...'²⁰ Tegenover dit vrouwelijk schoonheidsideaal steekt de beschrijving van het androïde type schril af: 'The android type from the posterior aspect produces a square bodily appearance in relation to the shoulders, waistline and hips. There is a tendency for the thick-set, short individual to predominate, although tall, muscular heavy

19. *Ibidem*, p. 487.

20. *Ibidem*, p. 495.

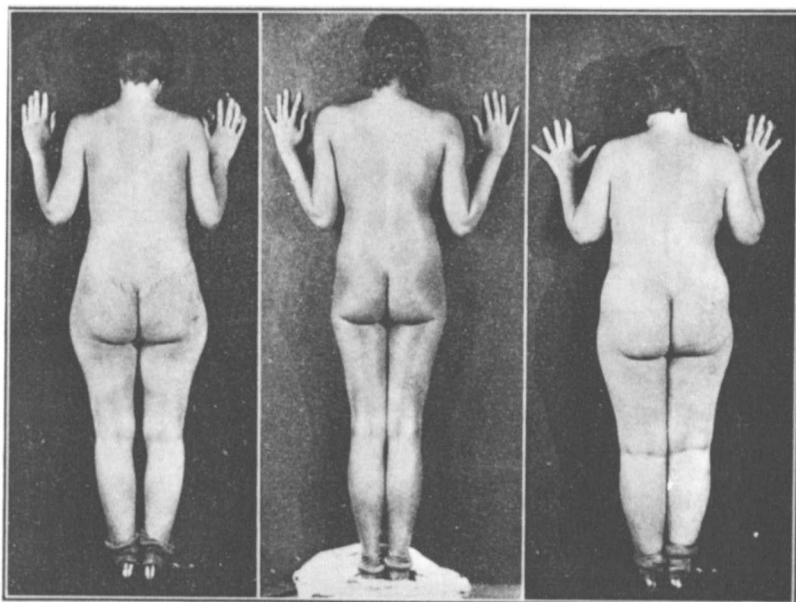

Fig. 4. De drie constitutionele typen die Caldwell en Moley correleerden aan bekkenvormen uit hun classificatie. *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, 28, 1934, p. 496.

boned types are found. The lower legs are thick and straight throughout. In the gynecoid type the thickness of the thighs ceases at the knees, but in the android this thickness continues into the calves, the ankles and the feet.²¹ Het antropoïde type krijgt de volgende beschrijving: ‘... shows wide muscular shoulders and narrow hips, the waistline being slightly thicker than in the true gynecoid type. The individuals are tall and slender, but short forms occur. Occasionally the legs are short, the torso long...’²² (fig. 4) Voor het platypelloïde bekken tenslotte wordt geen karakteristiek lichaamstype beschreven, omdat het volgens de twee onderzoekers te zeldzaam is om met lichamelijke kenmerken gecorreleerd te worden.

Classificaties: theoretisch of praktisch instrument

De twee programma’s die we hierboven besproken hebben, hebben beide geresulteerd in een nieuwe bekkenclassificatie. We hebben gezien dat in beide ge-

21. Ibidem, p. 496.

22. Ibidem, p. 496.

vallen ideologische opvattingen over ras en sekse onder andere hun weerslag vinden in de naamgeving van de klassen of in het theoretisch raamwerk dat de klassen met elkaar verbindt. Hoe verschillend de uitwerking van deze ideeën echter is geweest, blijkt als we kijken naar de interactie tussen de beide onderzoeksprogramma's, die in dezelfde periode werden uitgevoerd. Thoms' classificatie, hoewel ongetwijfeld geconstrueerd vanuit een eigen motivatie, kreeg al vanaf de eerste publikaties erover het karakter van een *reactie* op het werk van Caldwell en Moloy. Een van de eigenschappen van zijn classificatie die hij steeds met kracht naar voren haalde was de *praktische bruikbaarheid* ervan; een argument waarmee ook het ontbreken van een theoretische samenhang tussen de klassen werd gelegitimeerd.²³

Ook Caldwell en Moloy probeerden, zoals boven betoogd is, hun classificatie zo veel mogelijk te legitimeren door de praktische bruikbaarheid ervan te tonen. Naar het zich laat aanzien waren het echter de theoretische onderbouwing, de wetenschappelijke toon en afbeeldingen in de presentatie van hun werk, die maakten dat vrijwel onmiddellijk na de publikatie hun classificatie door verloskundigen in de Verenigde Staten werd geroemd en geprezen.

Thoms, die de overgangen tussen de verschillende bekkentypen als veel te vloeierend bleef beschouwen om zijn klassen een grotere betekenis toe te kennen dan slechts een pragmatische ordening van het materiaal, had echter wel theoretische ideeën over de processen die van invloed waren op de uiteindelijke bekkenvorm. Hij deed veel onderzoek bij kinderen, zwarte vrouwen en blanke vrouwen van lagere economische klassen die zijn polikliniek bezochten en zelfs bij de blanke verpleegkundigen in zijn kliniek, om de hypothese te kunnen toetsen dat de vorm van het bekken samenhangt met voedingsgewoonten. Zijn eigen verpleegsters, afkomstig uit geprivilegieerde economische klassen, bleken in overgrote meerderheid het ronde bekkentype te vertonen dat gewoonlijk als typisch voor zwarte vrouwen werd gezien: '... 73% of them showed a rather embarrassing resemblance to Hottentots and Bushwomen', luidt het sarcastisch commentaar op zijn collega's.²⁴ Ook vonden Thoms en zijn collega's de correlatie tussen lichaamsbouw en bekkentype zo gering, dat ze het onverantwoord vonden het bekkentype van een bepaalde vrouw te voorspellen aan de hand van haar uiterlijke kenmerken. Om hun bewering kracht bij te zetten, lieten Thoms c.s., in dezelfde stijl van afbeelding als Caldwell en Moloy, zien dat vrouwen

23. Over de classificatie van Caldwell en Moloy merkt Thoms op: 'While these designations are interesting and descriptive, it is obvious that for general clinical purposes a more simple classification is essential.' In: Thoms, 'Variations of the female pelvis', a.w., p. 680. Enige jaren later meldde Thoms in een artikel voor radiologen: 'We use a simple classification for pelves... It is entirely arbitrary but it has practical value. The intermingling of sex characteristics and the variability of pelvic form is so great, that other classifications based upon these factors are bound to be confusing.' H. Thoms, 'A discussion of roentgenpelvimetry and the description of a roentgenpelvimeter', in: *American Journal of Roentgenology*, 44, 1940, pp. 9-16, p. 11.

24. W.W. Greulich and H. Thoms, 'A study of pelvic type', in: *Journal of the American Medical Association*, 112, 1939, pp. 485-493, p. 486.

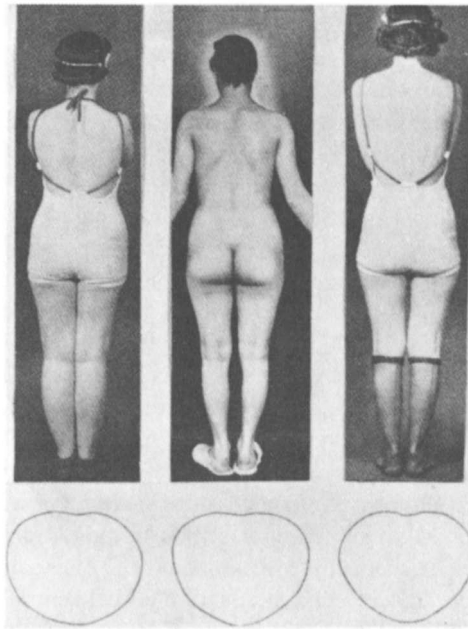

Fig. 7.—Though the shape of these three pelvic tracings shows minor differences, they are all characterized by the same degree of anteroposterior flattening. The three women, however, are very different. The shape of the inlet of the second woman corresponds very closely to that pictured in the last edition of Gray's Anatomy as a typical female pelvis, although the woman herself has anything but a typical feminine figure.

Fig. 5. 'Thoms' tegenvoorbeeld van drie verschillend gebouwde vrouwen met hetzelfde zogenaamde 'typisch vrouwelijke' bekkentype. *Journal of the American Medical Association*, 112, 1939, p. 491.

met hetzelfde bekkentype er heel anders uit kunnen zien en vrouwen met een vergelijkbaar uiterlijk een heel ander bekkentype kunnen bezitten (zie fig. 5). Deze conclusie vormde voor Thoms de rechtvaardiging om opnieuw een pleidooi te houden voor het gebruik van röntgenmethoden van pelvimetrie. Dit was volgens hem het enige middel dat precies uitsluitsel kon geven over de maten en de vorm van het bekken van zwangere vrouwen.

Conclusies

In dit artikel is beschreven welke processen een rol speelden bij de medicalisering van geboorte en later ook zwangerschap. De inspectie van het bekken van zwangere vrouwen bleek niet slechts een uitermate geschikt voertuig om de arbeidsverdeling tussen artsen en vroedvrouwen en de professionalisering van het artsenberoep verder te bewerkstelligen. Met deze nieuwe technologie werden tevens nieuwe onderscheidingen tussen normaal en abnormaal geïntroduceerd. Door deze processen ontstond een situatie waarin de arts, als deskundige, het bekken van een bepaalde vrouw als geabstraheerd object van studie met nieuwe technologie in een nieuw kenniskader kon plaatsen. Zowel de *bepaling* van bek-

kenvorm of -afmeting als het *groeperen* van vormen en afmetingen in klassen, verkregen hierdoor nieuwe betekenis. De bepaling kreeg prognostische betekenis in een steeds vroeger stadium van de zwangerschap en daardoor ook steeds meer het karakter van een controlemiddel.

William Caldwell en Howard Moley in New York en Herbert Thoms in New Haven, waren verloskundigen die in hun onderzoeksprogramma's met behulp van röntgentechnologie werkten aan maat- en vormbepaling en, in het verlengde daarvan, aan de classificatie van vrouwenbekkens. Zowel Thoms als Caldwell en Moley koesterden opvattingen die wij nu als eugenetisch, racistisch, seksistisch of anderszins verwerpelijk zouden typeren. Beide onderzoekslijnen zochten aansluiting bij dezelfde tradities in de fysische antropologie die deze opvattingen legitimatie en status verschaften. Toch kreeg dezelfde ideologie in beide onderzoeksprogramma's een heel andere betekenis. Caldwell en Moley hebben hun ideeën vastgelegd in hun classificatiesysteem. Door bepaalde gefixeerde bekkentypen te postuleren (je hebt nu eenmaal een gynecoid bekken of niet) en te koppelen aan constitutionele typen (in wezen neerkomend op: vrouwelijk, zwart, mannelijk) kregen culturele, seksistische en racistische stereotypen een medisch-wetenschappelijke vertaling. In het verlengde daarvan hebben bijvoorbeeld andere onderzoekers het 'androïde' bekken uit de classificatie in verband gebracht met lesbische, biseksuele of 'narcistische' vrouwen en hun seksueel gedrag.²⁵

Thoms gaf weliswaar blijk van dezelfde ideologische opvattingen als Caldwell en Moley, maar hij verwierp tenslotte de classificaties die op die opvattingen waren gebaseerd. Dit betekende niet dat hij deze opvattingen losliet. In 1934 sprak hij nog steeds over de belangrijke rol van obstetrici bij 'race betterment'. Toch stelde hij openlijk de heersende opvattingen van verloskundigen en fysisch antropologen over normale bekkens van blanke vrouwen en daarmee ook zijn eigen vroegere bekkenindeling ter discussie.

Hoewel ook Caldwell en Moley hun classificatie niet konden handhaven, en daarop een complexe indeling in vele categorieën construeerden, handhaafden zij de oorspronkelijke viervoudige classificatie als theoretische basis.

Thoms liet dus het 'praktijkmateriaal' voor de formulering van zijn classificatie prevaleren, waardoor zijn ideologische opvattingen in zijn wetenschappelijk werk veel minder sterk tot uitdrukking kwamen. Caldwell en Moley hielden daarentegen vast aan hun theoretische uitgangspunt, waarin het 'praktijkmateriaal' zich niet liet voegen, en hebben aldus de geneeskunde 'verrijkt' met een classificatie die intrinsiek racistisch en seksistisch genoemd kan worden.²⁶

25. G. W. Henry, R.P. Ball, J.R. Carty, 'Internal pelvic dimensions of sex variants', in: G.W. Henry, *Sex variants. A study of homosexual patterns*. Committee for the study of sex variants, 1941, vol. 2, pp. 1063-1081.

26. De classificatie van Caldwell en Moley wordt nu nog steeds als de standaard-classificatie voor vrouwenbekkens genoemd en afgebeeld in Amerikaanse verloskundige tekstboeken.

Klasien Horstman en Wies Weijts

Integratie van vrouwenhulpverlening in de huisartsgeneeskunde

Een stand van zaken

Inleiding

De omvang van de vrouwegezondheidsbeweging is de laatste jaren sterk toegenomen.¹ Voor het ontwikkelen van adequate gezondheidszorg voor vrouwen is het belangrijk dat de kennis en vaardigheden die in de vrouwenhulpverlening (VHV) worden geproduceerd geobjectiveerd worden en *zichtbaar* worden gemaakt. Dit bevordert overdracht van deze kennis, zowel binnen VHV zelf als aan reguliere gezondheidszorginstellingen. Explicitering van kennis en vaardigheden maakt enerzijds het 'eigene' van VHV zichtbaar, en bevordert anderzijds de integratie van VHV in de reguliere gezondheidszorg.

Deze integratie is niet slechts een doelstelling van de vrouwegezondheidsbeweging, ze vormt tevens het uitgangspunt van het overheidsbeleid ten aanzien van vrouwenhulpverlening.² WVC hecht groot belang aan een verdere uitbouw van de eerstelijns huisartsenzorg met principes van vrouwenhulpverlening,³ vanwege de spilfunctie van de huisarts in het Nederlandse gezondheidsbestel.

Hoewel de vrouwegezondheidscentra, de Stichting Vrouwen en Medicijngebruik, Vrouwen in de Overgang, de DES-actiegroep etcetera, verworven inzichten vastleggen in boekjes, brochures en verslagen, bestaat de indruk dat huisartsen daar slechts incidenteel gebruik van maken. Integratie van kennis uit de VHV in de eerstelijns gezondheidszorg blijkt een moeizame zaak te zijn. Toch vormt de huisartsenpraktijk het aangrijpingspunt voor VHV om de definitie van gezondheidsklachten te beïnvloeden. Immers, het merendeel van de hulpvragen wordt daar voor het eerst in professionele termen gedefinieerd. De huisarts is degene die klachten als psychisch of somatisch inschat en met een eventuele doorverwijzing naar de tweede lijn besluit of vrouwen een carrière starten in het medisch circuit. Veranderingen in *definities* van klachten, bijvoorbeeld ten gevolge van bijscholing op het gebied van vrouwenhulpverlening, zullen naar verwachting consequenties hebben voor de *behandeling* van die klachten.

1. Zie *Gids Vrouwenhulpverlening/Vrouwegezondheidszorg 1990/1991*. Alphen aan de Rijn 1990.

2. *Voortgangsnota Vrouwenhulpverlening*. Ministerie van WVC, Rijswijk 1988.

3. Zie de toespraak door de toenmalige staatssecretaris van WVC, drs. D.J.D. Dees, ter gelegenheid van de installatie van de Adviesgroep Vrouwenhulpverlening, 10 oktober 1988.

Eén van de manieren om VHV in de huisartsenpraktijk ingang te doen vinden vormt het standaardenbeleid van het Nederlandse Huisartsen Genootschap (NHG). In dit artikel gaan wij na welke mogelijkheden het standaardenbeleid van het NHG biedt voor de introductie van vrouwenhulpverlening in de reguliere geneeskunde. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn drie feministische huisartsen geïnterviewd, die waren betrokken bij de constructie van een drietal standaarden. Voordat we ingaan op de resultaten van deze interviews, geven we eerst een korte toelichting op het NHG-standaardenbeleid.

Standaardenbeleid van het NHG

Vanaf 1987 is het NHG bezig met een gigantische operatie: het ontwikkelen en implementeren van standaarden. Een standaard bevat richtlijnen voor de huisarts voor de diagnostiek en de behandeling van één bepaalde klacht, en geeft aan welke informatie aan de patiënt moet worden gegeven (verticale standaarden). In zogenaamde horizontale standaarden worden richtlijnen gegeven voor onderdelen van het handelen die relevant zijn bij de behandeling van allerlei klachten en aandoeningen, zoals de standaarden 'verwijsbrief' en 'bereikbaarheid/beschikbaarheid'.⁴ De standaarden zijn bedoeld als leidraad voor het handelen van alle, meer dan 6000, Nederlandse huisartsen.

Het doel van dit standaardenbeleid is het opstellen van wetenschappelijk gefundeerde *richtlijnen* voor het dagelijks handelen van huisartsen, die tevens een instrument vormen voor deskundigheidsbevordering.⁵ Uit diverse onderzoeken is gebleken dat er weinig uniformiteit bestaat in het handelen van huisartsen. Men hoopt door het opstellen van richtlijnen deze grote variatie in beleid in te kunnen perken. Naast efficiëntie,⁶ kostenbeheersing⁷ en mogelijkheid tot toetsing⁸ wordt kwaliteitsverbetering⁹ genoemd als een voordeel van het gebruik van standaarden. Standaarden zouden medicalisering moeten tegengaan.¹⁰ Daar-

4. Zie voor dit onderscheid H. van der Voort, 'Standaarden: naar te koele zakelijkheid?', in: *Huisarts en Wetenschap*, jrg. 32, nr. 13, 1989, pp. 547-549.

5. R. Grol, 'De verspreiding van NHG-standaarden onder huisartsen', in: *Huisarts en Wetenschap*, jrg. 32, nr. 13, 1989, pp. 494-497.

6. F. Sturmans, 'Is de gezondheidszorg beheersbaar?', in: *Medisch Contact*, nr. 40, 1985, pp. 417-421. KNMG Commissie, 'Gezondheidszorg bij beperkte middelen', in: *Medisch Contact*, nr. 41, 1986, pp. 357-373.

7. A. Kastelein, H.M. Willems, 'Diagnostische verrichtingen en algoritmen', in: *Medisch Contact*, nr. 35, 1980, pp. 304-306; J.M. Greep, H.N. van der Heyde, 'Op weg naar protocollaire geneeskunde?', in: *Medisch Contact*, nr. 35, 1980, pp. 551-552.

8. T.C.G.M. Vissers, 'Protocollaire geneeskunde', in: *Medisch Contact*, nr. 38, 1983, pp. 685-688; R. Grol, J. van Eyk, *Huisarts en onderlinge toetsing*. Utrecht 1985.

9. A.L. Komaroff, 'Algorithm's and the art of medicine', in: *American Journal of Public Health*, 72, 1985, pp. 10-11; C.W.A. van der Dool, 'Pro protocol', in: *Huisarts en Wetenschap*, 27, 1984, pp. 37-39.

10. R. Grol, A. Zwaard, 'Problemen bij de invoering van de NHG-standaard Orale Anticonceptie', in: *Huisarts en Wetenschap*, jrg. 32, nr. 13, 1989, p. 500.

naast lijkt de standaardenontwikkeling ook ingegeven door een behoefte aan terreinafbakening van het huisartsgeneeskundig handelen ten opzichte van het werk van de specialist.

De ontwikkeling van standaarden verloopt via een gefaseerd proces. Een werkgroep van ervaren en op een bepaald gebied deskundige huisartsen, een zogenaamde deskundigheidswerkgroep, stelt een concept-standaard op, waarin de meest recente wetenschappelijke inzichten op dat terrein zijn verwerkt. Een groep van ongeveer vijftig huisartsen geeft vervolgens schriftelijk commentaar op deze concept-versie. Het bijgestelde concept wordt daarna voorgelegd aan een onafhankelijke commissie en na acceptatie wordt de standaard gepubliceerd in het tijdschrift *Huisarts en Wetenschap*.¹¹ Inmiddels heeft het NHG negen standaarden gepubliceerd: diabetes mellitus type II, orale anti-conceptie, de verwijfsbrief, (dreigende) miskraam, enkeldistorsie, bereikbaarheid/beschikbaarheid, urineweginfecties, cervix-uitstrijken en mammografie. Standaarden over meer dan twintig andere onderwerpen bevinden zich in de ontwikkelingsfase.¹²

Feministische huisartsen in deskundigheidswerkgroepen

Nel Westerveld, Corinne Collette en Aukje Kersten zijn alle drie werkzaam als huisarts te Utrecht. Westerveld is verbonden aan het vrouwengezondheidszorgproject *Aletta*, Collette heeft een zelfstandige praktijk en Kersten is werkzaam in een gezondheidscentrum. Zij hebben deelgenomen aan de deskundigheidswerkgroepen betreffende de standaarden over respectievelijk het spiraaltje (IUD), cervixuitstrijkjes en mammografie. Deze laatste twee standaarden zijn reeds gepubliceerd in *Huisarts en Wetenschap*, terwijl de IUD-standaard nog in de commentaar-fase verkeert.

Westerveld heeft zich op initiatief van *Aletta* bij het NHG aangemeld om zitting te nemen in een deskundigheidswerkgroep. Via deze weg leek het mogelijk bruikbare kennis en ervaring, opgedaan in het autonome circuit, in te brengen in reguliere praktijken. Collette is door het NHG zelf benaderd om haar medewerking te verlenen aan de ontwikkeling van de standaard over cervix-uitstrijkjes. Enerzijds is zij gevraagd vanwege haar werk als epidemiologe bij *Preventicon*, een instituut dat onderzoek verricht naar bevolkingsonderzoeken naar borstkanker en baarmoederhalskanker, anderzijds omdat men graag een vrouw in de werkgroep wilde. Kersten had deskundigheid verworven op het gebied van bevolkingsonderzoek naar borstkanker door als vertegenwoordiger van het NHG mee te werken aan de voorbereiding van een consensusrapport voor specialisten over dit onderwerp. Samen met Rikste Hinloopen, huisarts bij het vrouwengezondheidszorgproject *Aletta*, heeft zij zich aangemeld bij de werkgroep mammografie.

11. Dit is het maandblad van de NHG, waar ongeveer 75% van alle huisartsen lid van is.

12. Stand van zaken volgens *Huisarts en Wetenschap*, februari 1990.

De verwachtingen over de mate waarin zij in staat waren hun doelstellingen in de deskundigheidswerkgroepen te realiseren waren niet erg hoog gespannen. Westerveld vond het vooral ‘spannend om te onderzoeken of je je eigen ideeën in zo’n commissie kwijt kunt’. Kersten ging er van te voren van uit dat zij en Hinloopen niet welkom waren en had zich ingesteld op een weinig vrouwvriendelijke bejegening. Achteraf blijken alle drie de huisartsen echter bijzonder enthousiast te zijn over de samenstelling en de werkwijze van de werkgroepen waarin zij participeerden. Deze bestonden uit enthousiaste, veelal jonge, huisartsen, die elkaars inbreng serieus namen. Men vergaderde, aan de hand van een strakke taakverdeling, met een frequentie van één keer in de drie à vier weken gedurende een periode van een jaar. De communicatie in de groepen verliep bijzonder open en alle leden hadden een redelijk gelijkwaardige inbreng. Westerveld: ‘... wat je in de artsenwereld wel vaak hebt, dat je op moet boksen tegen mannelijke normen, dat was in deze werkgroep helemaal niet het geval...’

Inhoud

Op de vraag wat de inbreng van Westerveld was in de concept-standaard IUD luidt haar antwoord dat ze heeft voorgesteld om bij de anamnese na te gaan of de vrouw een DES-dochter is. Uit de ervaringen bij *Aletta* en de DES-actiegroep was gebleken dat dit geldt als een relatieve contra-indicatie voor het plaatsen van een spiraal, omdat bij DES-dochters vaak vormafwijkingen in de baarmoeder voorkomen. Ook haar suggestie om vrouwen het spiraal zelf te leren controleren, via een speculum of gewoon door te voelen, vond weerklank. Verder heeft ze gewezen op kleine details die belangrijk zijn voor goede zorg, zoals het geven van goede uitleg bij het plaatsen van het spiraal, en het verstrekken van maandverband na het inbrengen ervan.

Het bleek moeilijk om feministische voorlichting een plaats te geven in de standaard. Westerveld had graag gezien dat voorafgaand aan de informatie over de plaatsing van het spiraal, een gesprek geadviseerd zou worden over anticonceptie in het algemeen. In zo’n gesprek zouden onderwerpen aan de orde kunnen komen als de verwachtingen van de patiënt ten aanzien van anti-conceptie, het continu ‘seksueel beschikbaar zijn’ bij het gebruik van middelen als de pil en het IUD en de voor- en nadelen van barrière-middelen. Deze suggestie is niet overgenomen. De concept-standaard beperkt zich tot de opmerking dat de keuze voor anti-conceptie en de methode bij de vrouw zelf ligt. Het feit dat standaarden direct focussen op specifieke diagnoses maakt het volgens Westerveld moeilijk om er onderwerpen met een algemener karakter in vast te leggen.

Volgens Collette zijn er geen richtlijnen te noemen die speciaal op haar advies zijn opgenomen in de standaard. Alle werkgroepleden waren sterk gericht op het verschaffen van zo adequaat mogelijke zorg aan patiënten en op het reduceren van medicalisering. ‘We waren voor een ontmoedigingsbeleid. In de

standaard adviseren we om pas vanaf 35 jaar te starten met het maken van uitstrijkjes, tenzij er sprake is van klachten.’ In de standaard wordt het belang van een zorgvuldige berichtgeving aan de patiënt benadrukt: er wordt helder geformuleerd welke herhalingsadviezen bij welke cervixuitslagen geïndiceerd zijn. Tevens is een aparte paragraaf gewijd aan ‘voorlichting’. Hierin wordt gesteld dat de mogelijkheid dat de uitslag afwijkt van de verwachtingen vooraf dient te worden besproken, zodat paniekgevoelens bij patiënten zoveel mogelijk voorkomen worden. Zo is het volgende fragment in de standaard opgenomen:

‘De huisarts geeft de vrouw voorlichting over het doel van de screening en de wijze waarop het onderzoek wordt uitgevoerd. Ook de mogelijkheid dat de uitslag afwijkt van de verwachtingen, dient te worden besproken. Veelal rekent de vrouw op een niet-afwijkende uitslag, met een herhalingsadviestermijn van drie jaar. Elke andere uitslag zal als bedreigend worden ervaren. (...) Anticiperen op deze mogelijkheden voorkomt paniekgevoelens bij de vrouw wanneer het advies daadwerkelijk afwijkt.’¹³

De werkgroepleden hadden volgens Collette eveneens veel oog voor het belang van het maken van de uitstrijken in vrouwvriendelijke omstandigheden. Zo is in de standaard geformuleerd dat naast de huisarts ook de praktijkassistente de uitstrijken kan maken.¹⁴

Collette benadrukt dat uit de standaard een kritische instelling tegenover bevolkingsonderzoeken blijkt. Er wordt bijvoorbeeld expliciet vermeld dat de opzet van het bevolkingsonderzoek nog tekortkomingen vertoont, omdat de leeftijds grenzen nog steeds ter discussie staan en er weinig mogelijkheden zijn om non-respondentes te registreren en opnieuw op te roepen.

In de werkgroep van Kersten en Hinloopen bleek dat het mogelijk was om de opdracht van het NHG te wijzigen. Hun opdracht, een standaard opstellen over mammografie in de reguliere patiëntenzorg, werd op verzoek van de werkgroepleden zodanig verbreed dat ook de uitvoering van het bevolkingsonderzoek op borstkanker tot de taakstelling behoorde. De inbreng van Kersten en Hinloopen betrof met name de belevingsaspecten rondom borstsonderzoek en borstkanker. In de standaard is een aparte paragraaf ‘belevingsaspecten’ opgenomen, waarin onder andere het volgende te lezen valt: ‘Het ontdekken van een afwijking in de borsten, en vervolgens de stap naar de huisarts, zijn voor vrouwen vaak heel bedreigend. De associatie met borstkanker en borstampaties roept emoties op die verschillende effecten kunnen hebben: van ontkenning en

13. NHG Standaard MO6, ‘Cervixuitstrijken’, in: *Huisarts en Wetenschap*, jrg. 32, nr. 12, 1989, p. 475.

14. In alle standaarden wordt expliciet vermeld dat uit stilistische overwegingen is gekozen voor de aanduidingen ‘hij’ en ‘hem’, waarmee beide geslachten worden bedoeld. Het lijkt echter vanzelfsprekend dat de praktijkassistente een vrouw is, gezien het feit dat zonder verdere uitleg wordt gesproken van ‘praktijkassistente’. De arbeidsdeling naar sekse tussen huisarts en assistent wordt ook in de standaarden gereproduceerd. Tegelijkertijd maakt deze arbeidsdeling het mogelijk voor feministische huisartsen om voor te stellen dat, indien de huisarts een man is, vrouwen ook door vrouwen geholpen kunnen worden bij het maken van een uitstrijkje.

patiënt-delay tot voortdurende ongerustheid (ook over goedaardige aandoeningen) en medische overconsumptie. De huisarts dient zich terdege bewust te zijn van de persoonlijke en maatschappelijke betekenis van borsten, en van de emoties, die daaruit voortvloeien. Tegen deze achtergrond mag de vrouw tact en toelichting verwachten van de arts die haar onderzoekt.¹⁵ Tevens wordt in deze paragraaf opgemerkt dat het maken van een mammografie bij jonge vrouwen in de eerste helft van de cyclus minder kans op pijn geeft.

In de werkgroep hebben Kersten en Hinloopen regelmatig gewezen op de eventuele ongerustheid van vrouwen. Op diverse plaatsen in de standaard vindt men dan ook formuleringen die inhouden dat de huisarts moet anticiperen op deze gevoelens van ongerustheid. Indien een patiënt met symptomen de arts bezoekt en om een mammografie vraagt om ongerustheid weg te nemen, stelt de standaard: 'Noch door de vraag om mammografie zonder meer te honoreren, noch door deze zonder meer af te wijzen draagt de huisarts bij aan de oplossing van het eigenlijke probleem van de vrouw. De huisarts legt deze zaken uit en exploreert de achtergronden van de angst.'¹⁶ En verder lezen we: 'Bij een onverhoopt langere wachttijd [op de uitslag] en reële bezorgdheid verdient het aanbeveling contact met de patiënt op te nemen om haar en haar omgeving te helpen met de dreiging om te gaan.'¹⁷

De kennis die vrouwen zelf van hun borsten hebben krijgt in de standaard een rol toebedeeld bij het bepalen van het beleid van de huisarts. Wanneer de vrouw een knobbeltje voelt en de huisarts niet, stelt de standaard: 'Waar het een knobbeltje betreft, moet mogelijk meer waarde worden gehecht aan de positieve bevindingen van de vrouw die de consistentie van haar borsten kent, dan aan de negatieve bevinding van de huisarts.'¹⁸ Controle op korte termijn is dan geïndiceerd.

Op aanraden van Kersten en Hinloopen zijn in de standaarden het adres van het Landelijk Contactorgaan Begeleidingsgroepen Borstkanker, en de titel van een boek met ervaringsverhalen over borstkanker opgenomen. Indien vrouwen daar behoefte aan hebben kan de huisarts daarnaar verwijzen.

Evenals in de werkgroep over uitstrijken waren de leden van de mammografie-werkgroep gericht op het terugdringen van medicalisering. Dit blijkt uit het feit dat geadviseerd wordt mammografie alleen op medische indicatie toe te passen, en dus niet wanneer bij fysisch-diagnostisch onderzoek geen pathologische afwijkingen vast te stellen zijn.

Deelnemen aan deskundigheidswerkgroepen betekent erkenning van deskundigheid en verschaft toegang tot netwerken in de reguliere geneeskunde. Voor de geïnterviewde artsen blijkt participatie dan ook nieuwe activiteiten met zich mee te hebben gebracht. Collette is bijvoorbeeld op suggestie van het NHG

15. NHG Standaard M07, 'Mammografie', in: *Huisarts en Wetenschap*, jrg. 33, nr. 1, 1990, pp. 26-31.

16. Idem, p. 28.

17. Idem, p. 29.

18. Idem, p. 28.

benaderd door programmamakers van NOS-Laat om de standaard over uitstrijken toe te lichten. Ook is ze gevraagd deel te nemen aan de organisatie van een toekomstig NHG-congres. *Aletta* werd uitgenodigd om met een eigen stand vertegenwoordigd te zijn op een congres van het NHG. Aan nieuwe deskundigheidswerkgroepen voor standaarden over bijvoorbeeld vaginaal bloedverlies, menstruatie-stoornissen, osteoporose, endometriose, vrouwen en aids en fluor vaginalis zouden de artsen ook hun bijdrage willen leveren.

Het nut van standaarden

Over het nut van het standaardenbeleid in het algemeen zijn de geïnterviewde huisartsen bijzonder positief. Zij achten het belangrijk dat er richtlijnen worden gegeven aangezien dit minimum-eisen stelt aan adequaat medisch handelen en artsen de mogelijkheid biedt het eigen beleid te toetsen. 'Hoe meer duidelijkheid, hoe beter', aldus Kersten. Tegelijkertijd benadrukt Westerveld de betrekkelijkheid van standaarden: '... het is in de geneeskunde toch zo dat er veel zaken niet onderzocht zijn, of dat onderzoeksresultaten elkaar tegenspreken of snel achterhaald zijn...' Ook zijn zowel Westerveld, Collette als Kersten enigszins sceptisch over de snelheid waarmee dit handelen van huisartsen via het gebruik van standaarden te veranderen is. Zij benadrukken hoe moeilijk het voor artsen is wijzigingen aan te brengen in het eigen, vertrouwde beleid, dat men vaak al jarenlang voert. Zo blijken artsen het moeilijk te vinden om de richtlijn uit te voeren van de standaard orale anti-conceptie, dat de halfjaarlijkse pilcontrole en het lichamelijk onderzoek daarbij achterwege kunnen worden gelaten. Het feit dat de inhoud van de standaarden zo concreet is maakt het karakter ervan echter minder vrijblijvend, aldus Collette.

Westerveld merkt op dat de standaarden gebaseerd zijn op uitgebreide studie van resultaten van wetenschappelijk onderzoek, en dat het in dat licht goed zou zijn als feministische huisartsen meer onderzoek zouden doen in de eigen praktijk, of over hun ervaringen zouden publiceren. De feministische huisartspraktijken bieden immers een schat aan informatie over problemen waar vrouwen veel last van hebben, zoals fluor-klachten, vaginaal bloedverlies, menstruatieklachten en moeheid. Onderzoek in deze praktijken kan inzichten opleveren die bijdragen aan de nuancering en bijstelling van kennis en opvattingen zoals die in de bestaande wetenschappelijke literatuur naar voren komen.

Volgens Collette kunnen standaarden als nadeel hebben dat ze de somatische kant van de klacht te zeer centraal stellen. Daardoor ontstaat het risico dat huisartsen psychologische en sociale factoren die een rol spelen bij het ontstaan en het voortduren van klachten over het hoofd zien. In de standaard urineweginfecties wordt bijvoorbeeld niet vermeld hoe deze infecties met seksueel gedrag samen kunnen hangen.

Over de mogelijkheden voor integratie van vrouwenhulpverlening via het

standaardenbeleid zijn de geïnterviewde artsen, op grond van haar ervaringen in de werkgroepen, enthousiast. Meewerken aan de ontwikkeling van standaarden bevordert volgens hen het expliciteren, het op schrift stellen, van ervaringskennis opgedaan in de praktijk van vrouwenhulpverlening. Het feit dat de standaarden het merendeel van de Nederlandse huisartsen onder ogen komen impliceert dat deze kennis meer 'common sense' wordt.

Conclusie

Het standaardenbeleid van het NHG biedt mogelijkheden voor de integratie van VHV in de huisartsenpraktijk, maar stelt ook grenzen. Zo bleek het moeilijk te zijn om feministische voorlichting over anti-conceptie in de standaard over IUD een plaats te geven. De standaard is bruikbaar wanneer de keuze voor een spiraaltje al gemaakt is. Doordat standaarden inzoemen op duidelijke en heldere diagnoses, bieden ze weinig aanknopingspunten om de klacht in een bredere context te plaatsen. Het zou aanbeveling verdienen om 'brede' onderwerpen, zoals voorlichting over anti-conceptie en begeleiding van ernstig zieke patiënten, in aparte standaarden onder te brengen.

In het verlengde van het voorgaande punt kan men zich afvragen hoe het standaardenbeleid op langere termijn de definitie van klachten zal beïnvloeden. Omdat somatische problemen zich veel gemakkelijker lenen voor een technische aanpak, volgens precies omschreven regels, dan psychologische klachten, zou de introductie van standaarden kunnen leiden tot een toenemende definiëring van klachten als somatisch. Feministische huisartsen zullen de balans tussen psychologisering en somatisering van klachten goed in de gaten moeten houden.

Ook met het oog op preventie dienen sociale en psychologische factoren die een rol kunnen spelen bij de betreffende ziekte in de standaard te worden opgenomen. In dit kader zou het zinvol kunnen zijn om bij de totstandkoming van standaarden voorlichtingsdeskundigen te betrekken.

Hoewel VHV en het NHG een zelfde doelstelling delen, namelijk het tengaan van medicalisering, is vooralsnog niet duidelijk in hoeverre standaarden daartoe het meest adequate instrument zijn. Critici van het standaardenbeleid wijzen erop dat de intuïtie en ervaringskennis van artsen wellicht plaats maken voor het krampachtig volgen van de richtlijnen van de standaarden, waardoor artsen juist méér handelingen gaan verrichten dan zij daarvoor deden. Voorstanders benadrukken dat standaarden overbodig medisch handelen terug kunnen dringen, doordat ze duidelijkheid verschaffen over indicaties.

Ondanks de onduidelijkheid over de effecten van het standaardenbeleid met betrekking tot medicalisering, is het belangrijk dat feministische huisartsen bij de uitvoering van dit beleid een rol spelen. Dit beleid is inmiddels immers een gegeven geworden en valt niet meer terug te draaien. De vrouwengezond-

heidsbeweging wordt vaak geconfronteerd met nadelige effecten van ontwikkelingen in de reguliere gezondheidszorg, zonder dat ze op deze ontwikkelingen enige invloed heeft kunnen uitoefenen. De betrokkenheid van feministische huisartsen bij het standaardenbeleid biedt de vrouwengezondheidsbeweging nu de kans om in een vroeg stadium nieuwe ontwikkelingen in de huisartsgeneeskunde mee vorm te geven.

Deelname aan standaardontwikkeling betekent, zo blijkt uit de interviews, dat ervaringskennis zoals die binnen de VHV is ontwikkeld wordt geëxpliciteerd op het niveau van diagnose, therapie en omgang met de patiënt. Dit is van belang omdat de standaarden op grote schaal (zullen) worden toegepast en een dusdanige normatieve kracht hebben, dat verwacht mag worden dat huisartsen in toenemende mate volgens de standaard zullen handelen.¹⁹

Bovendien leidt de vertegenwoordiging van feministische huisartsen in deskundigheidswerkgroepen tot een versteviging van de band tussen VHV en reguliere circuits en tot een uitbreiding van netwerken. Zo zou VHV in bij- en nascholing van huisartsen wellicht een grotere plaats kunnen krijgen.

Verplaatsing van kennis leidt tot transformatie van die kennis, aldus de wetenschapsonderzoeker Bruno Latour.²⁰ Dit geldt ook voor de kennis opgedaan in de VHV die geïntroduceerd wordt in de reguliere huisartsgeneeskunde. Expliciete formulering binnen een andere sociale setting betekent zowel winst als verlies. Verspreiding van kennis brengt met zich mee dat kennis zodanig van gedaante verandert dat ze aansluit bij het dominante perspectief van andere netwerken. Dit hoeft echter niet als een onoverkomelijk probleem te worden opgevat. Door regelmatig de diverse vormen van hulpverlening aan vrouwen – in de ‘gestandaardiseerde’ en ‘ongestandaardiseerde’ huisartsgeneeskunde en in de autonome vrouwengezondheidscentra – met elkaar te vergelijken wordt inzicht verkregen in de manieren waarop gezondheidsklachten van vrouwen zoal behandeld kunnen worden, en in de respectievelijke voor- en nadelen. Ook kan onderzocht worden òf en op welke wijze het standaardenbeleid de integratie van VHV in de reguliere geneeskunde bevordert. Men kan dan bepalen welke winst dit oplevert en welk verlies dit met zich meebrengt, en er kunnen voorstellen worden gedaan en strategieën worden bedacht om het verlies zo klein mogelijk te houden en het profijt te maximaliseren. Interactie tussen de verschillende netwerken genereert ideeën over adequate hulpverlening aan vrouwen en maakt discussie mogelijk over normen en idealen die daarover in de verschillende hulpverleningscircuits gelden.

19. Een project van de Stuurgroep Deskundigheidsbevordering Huisartsen, het NHG, en de Interuniversitaire Werkgroep KUN-RL Kwaliteitsbevordering Huisartsgeneeskunde, onderzoekt hoe standaarden zodanig kunnen worden verspreid en ingevoerd dat huisartsen bereid zijn hun werkwijze aan te passen aan deze richtlijnen.

20 B. Latour, *Science in action. How to follow scientists and engineers through society*. Milton Keynes (Open University Press) 1987.

Besprekingsartikel

Marjan Schwegman

De strijd tegen de ‘mannelijke’ blik

Vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp¹

Wie in 1974 – toen de eerste studentes hun docenten in verlegenheid brachten met de vraag waarom vrouwen afwezig waren in de geschiedenis – voorspeld zou hebben dat in 1990 en 1991 duizenden leerlingen van het voortgezet onderwijs zich in het kader van hun eindexamen zouden moeten buigen over de geschiedenis van vrouwen, zou zeer waarschijnlijk op zijn best een meewarige glimlach hebben geoogst. Zo bezien is de geschiedenis van vijftien jaar vrouwengeschiedenis een *success story* die zelfs het hart van nuchtere vrouwenstudies-beoefenaarsters vervuld zal hebben met een licht gevoel van trots. Het is dan ook waarschijnlijk niet alleen ironie die Jolande Withuis in *NRC-Handelsblad* van 21 november 1989 deed schrijven dat Nederland eindelijk in één emancipatoire kwestie voorop loopt: een verplicht eindexamenonderdeel vrouwengeschiedenis is uniek in de wereld.

Mooi is ook dat deze wereldprimeur tot stand is gekomen dankzij de inspanningen van *historicae* die sinds de jaren zeventig actief zijn op het terrein van vrouwengeschiedenis. Om vrouwengeschiedenis eindexamenonderwerp te kunnen laten worden was de medewerking van ‘Den Haag’ en met name van de toenmalige staatssecretaris Ginjaar-Maas uiteraard een *conditio sine qua non*. Toch zou Ginjaar-Maas haar besluit – dat in oktober 1987 bekend werd gemaakt – niet hebben kunnen nemen als er achter de schermen niet het nodige werk was verricht door een klein groepje *historicae* dat zich over een ontwerp voor een mogelijke stofomschrijving had gebogen. Van deze dames zijn het uiteindelijk Maria Grever en Carla Wijers geweest die het echte werk hebben verricht. Zij hebben zowel de definitieve stofomschrijving gemaakt alsook een

1. Besproken worden: Speciaal vrouwengeschiedenisnummer van *Kleio. Tijdschrift van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland*, 1989, jrg. 30, nr. 9; *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland*. Zutphen (De Walburg Pers) 1989; Maria Grever en Annemiek van der Veen (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. Zutphen (De Walburg Pers) 1989; Mirjam Cornelis en Margot Hinderink, *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten. De geschiedenis vanaf 1929*. Houten (Fibula) 1989; *Tussen aanpassing en verzet. Vrouwen voor het voetlicht 1929-1969*. Culemborg (Lemma) 1989; Maria Grever en Carla Wijers (red.), *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. IJsselstein (VGN) 1988; H.J. Bootsma en J. van der Pluym-van Eijkeren (red.), *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*. Tilburg 1990; J. Bosmans, ‘De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland’, in: *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, 1989, jrg. 24, nr. 11, pp. 468-475 (lezing gehouden op de didactiekconferentie te Tilburg).

bundel artikelen samengesteld die werd uitgegeven door de *Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland* (VGN).² Deze VGN-bundel moet de leerkrachten scholen in het eindexamenonderwerp. Dat onderwerp is getiteld: *De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. De centrale vraag luidt: in hoeverre veranderde de positie van de vrouw op het terrein van gezin, arbeid en politiek tijdens crisis, oorlog en groei naar de moderne samenleving?

De VGN-bundel is niet de enige publikatie die uit is gebracht met het oog op het eindexamen vrouwengeschiedenis. In 1989 verschenen twee delen in de reeks *Tipje van de sluier* (*Tussen aanpassing en verzet* en *Vrouwen van het land*), een bundel artikelen over de geschiedenis van Brabantse vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw (*Bij ons moeder en ons Jet*), een overzicht van de geschiedenis van *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika* vanaf 1929 en een speciaal vrouwengeschiedenisnummer van het tijdschrift *Kleio*. In 1990 zal bovendien het grootste deel van de lezingen gepubliceerd worden die in januari 1989 gehouden zijn op een speciale didactiek-conferentie in Tilburg. De titel van deze bundel luidt *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.

Van al deze publikaties zijn *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten* en *Tussen aanpassing en verzet* het meest direct gekoppeld aan de stofomschrijving. De artikelen uit de andere bundels bestrijken een bredere periode dan die van het eindexamenonderwerp, namelijk de negentiende en twintigste eeuw. Het grootste deel van de in totaal zo'n zeventig artikelen handelt over de geschiedenis van Nederlandse vrouwen. Beide *Tipjes van de sluier*, *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika* en *Bij ons moeder en ons Jet* richten zich niet uitsluitend op leerkrachten en leerlingen in het voortgezet onderwijs, maar op een breed publiek. Zowel *Bij ons moeder en ons Jet* als *Tussen aanpassing en verzet* bevatten een onderwijkskatern voor gebruik in de klas. Het *Kleio*-nummer, de VGN-bundel en *Vrouwengeschiedenis. Acht essays* zijn in de eerste plaats bedoeld voor *leerkrachten* die zichzelf in vrouwengeschiedenis willen scholen. Alle uitgaven zijn rijkelijk voorzien van fraaie foto's en ander illustratiemateriaal. *Tussen aanpassing en verzet* en de VGN-bundel bevatten tevens een aantal bronfragmenten.

Naast de onderlinge verschillen springt één gemeenschappelijk kenmerk van deze publikaties in het oog: ze zijn voor het merendeel het werk van Nederlandse feministische historicae. In totaal verleenden 54 vrouwelijke en 4 mannelijke Nederlandse historici hun medewerking. Als geheel geven de publikaties dan ook een uniek inzicht in de Nederlandse stand van zaken op het terrein van de feministische geschiedbeoefening. Het is die stand van zaken die in dit artikel centraal zal staan. In deze bespreking ga ik dus niet in op de bijdragen van Amerikaanse historicae (die zich met name in de VGN-bundel bevinden). Ook ga ik voorbij aan interessante vragen als die naar de politieke betekenis van een eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis (in hoeverre heeft een verplichte

2. M. Grever en C. Wijers (red.), *Vrouwen in de twintigste eeuw*, a.w.

kennismaking met vrouwengeschiedenis een emanciperend effect op leerlingen en leerkrachten?) of de vraag naar de didactische kwaliteiten van de publikaties. Mij gaat het in dit artikel om de vraag wat er naar aanleiding van bovengenoemde publikaties te zeggen is over de verborgen agenda van de historicae die met hun kennis de wereld trachten te veroveren. Welke opvattingen over de specifieke aard van vrouwengeschiedenis zijn uit hun werk af te lezen?³

De strijd tegen de 'mannelijke' blik

Feministische historicae hebben altijd gewezen op het desastreuze effect van de 'mannelijke' blik waarmee het verleden doorgaans wordt bestudeerd. Die blik herleidt alles tot zichzelf: de ervaringen van mannen worden benoemd als 'de' geschiedenis en alles wat afwijkt van die ervaringen wordt uitgesloten, gestereotypeerd of gereduceerd tot iets onbelangrijks. Dat betekent, dat het in de eerste plaats vrouwen zijn die het 'slachtoffer' worden van deze blik. Zij blijven onzichtbaar of verschijnen alleen op het toneel van de geschiedenis als gestereotypeerde 'eeuwig vrouwelijke' wezens. Veranderingen die hen of het sekseverschil betreffen, worden bovendien als irrelevant bestempeld voor de loop van 'de' geschiedenis. Om de geschiedenis van vrouwen te kunnen schrijven moet men dus, zo luidt het devies, die blik ontmaskeren als 'mannelijk' en zelf met andere ogen naar het verleden kijken.⁴ Dan zullen vrouwen en 'vrouwelijkheid' geherwaardeerd worden en hun plaats krijgen in de geschiedenis.

In de eindexamen-publikaties wordt de noodzaak van de strijd tegen de 'mannelijke' blik opnieuw beklemtoond.⁵ Iedere auteur probeert het verleden met andere ogen te bezien. Voor sommigen betekent dit dat naar de meer verborgen aspecten van de privé-sfeer wordt gekeken: zo constateert Henk van Setten – mijns inziens terecht – dat de veranderingen in het huishoudelijk werk nog steeds niet voldoende zijn onderzocht en inventariseert hij een aantal mogelijkheden voor verder onderzoek.⁶ De redactie van *Tussen aanpassing en verzet* stelt meer in het algemeen dat zij de schijnwerpers wil richten op de ervaringen van vrouwen in het dagelijks leven. Tot die ervaringen behoren de zorg om huishouden en gezin, maar ook de veranderingen die plaatsvonden op het terrein van de seksualiteit.⁷

Dat het kijken naar andere aspecten van het verleden – de verborgen aspecten van het vrouwelijk bestaan – niet in alle gevallen tot een geschied-

3. Gezien het grote aantal artikelen is het niet mogelijk om alle artikelen apart te noemen. Ik zal steeds voorbeelden geven van een specifieke benadering.

4. Vgl. bijv. Ine Megens, *Met andere ogen. Vrouwengeschiedenis in Nederland 1975-1985*. Groningen 1985.

5. Zie bijv. Maria Grever, 'Geschiedschrijving is als Penelope...', in: *Kleio*, 1989, jrg. 30, nr. 9, pp. 3-9.

6. Henk van Setten, 'Geschiedenis van huishoudelijk werk', in: *Kleio*, 1989, jrg. 30, nr. 9, pp. 9-17.

7. *Tussen aanpassing en verzet*, pp. 11-16.

schrijving leidt waarin vrouwen niet langer verschijnen als 'slachtoffers' van de blik van de historicus/ca, wordt duidelijk bij een nadere analyse van twee artikelen uit *Bij ons moeder en ons Jet*. Het artikel van Maria Grever over kindermoord in Brabant in de periode 1811-1838 confronteert de lezeres met de eenzaamheid, de wanhoop en de schaamte van de (alleenstaande) vrouwen die berecht werden omdat zij hun pasgeboren kinderen ombrachten. Zij komen aan het woord zonder dat de auteur hun getuigenissen beoordeelt in het licht van wat zijzelf als de ideale seksualiteitsbeleving ziet.⁸ Een dergelijk ideaal klinkt wel door in een artikel van Jannie van Lieshout en Betty Rikken over huwelijk, seksualiteit en geboorten op de Kempense zandgronden in de periode 1850-1940. Zij beschrijven de veranderende ervaringen van Kempense vrouwen met de rooms-katholieke moederschapsideologie. De auteurs lijken bij hun analyse van deze veranderingen in de eerste plaats op zoek te zijn naar seksuele praktijken die overeenkomen met wat zij als ideale praktijken zien. Deze (onbewuste?) keuze betekent automatisch een keuze voor een normatief veranderingsconcept: afname van de druk van de moederschapsideologie betekent vooruitgang, het geworstel van Kempense vrouwen met de beperkende bepalingen van de rooms-katholieke leer betekent stagnatie.⁹

Carla Wijers, die in *Tussen aanpassing en verzet* op genuanceerde wijze de naoorlogse ervaringen van katholieke mijnwerkersvrouwen met het voorgeschreven huwelijksgedrag beschrijft, laat zien hoe problematisch een geschiedschrijving kan zijn waarin het verleden wordt geïnterpreteerd aan de hand van een rechtlijnig vooruitgangsbegrip. Uit haar bijdrage blijkt dat de nieuwe vrijheid op seksueel gebied niet altijd als bevrijdend werd ervaren. In het licht van de nieuwe opvattingen leken de zorgen en offers uit het verleden zinloos te worden, waardoor sommige mijnwerkersvrouwen teruggrepen op oude zekerheden.¹⁰ Wat voor deze mijnwerkersvrouwen geldt, gaat mijns inziens op voor de hele geschiedenis: als men zich aan de 'mannelijke' blik probeert te onttrekken door het verleden te bezien in het licht van hedendaagse opvattingen over de betekenis van onderdrukking en bevrijding, wordt veel van de geschiedenis van vrouwen zinloos. Dat wil zeggen: zij wordt een aanklacht tegen dat wat zij had moeten zijn, maar niet is. Deze versteende niet-geschiedenis beweegt alleen op die momenten waarop het gedrag van vrouwen overeenstemde met het door hedendaagse feministen gewenste gedrag.¹¹

8. Maria Grever, 'Niet in haar kraam te pas. Kindermoord in het departement Brabant, speciaal in het arrondissement 's-Hertogenbosch, 1811-1838', in: *Bij ons moeder en ons Jet*, pp. 13-34.

9. Jannie van Lieshout en Betty Rikken, 'Geen lusten zonder lasten. Huwelijk, seksualiteit en geboorten op de Kempense zandgronden, 1850-1940', in: *Bij ons moeder en ons Jet*, pp. 34-51.

10. Carla Wijers, 'Mijnwerkersvrouwen tussen kruis en schacht', in: *Tussen aanpassing en verzet*, pp. 131-158.

11. Vgl. voor soortgelijke kritiek mijn 'Gualberta Alaide Beccari en het lokkende perspectief van de morele wedergeboorte der mensheid (1868-1906)', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 28, jrg. 7, 1986, nr. 2, pp. 484-499.

De dodelijke omhelzing van de feministische historica

Het beeld van een zinloze niet-geschiedenis dringt zich onweerstaanbaar op bij het lezen van *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten. De geschiedenis vanaf 1929* van Mirjam Cornelis en Margot Hinderink. In hun overzicht stellen zij voortdurend datgene aan de kaak wat niet gebeurde: de 'traditionele rolverdeling tussen de seksen' werd niet opgeheven; de sfeer van het betaalde werk en die van 'de politiek' bleven doordrenkt van het denken in seksspecifieke verschillen; het huwelijk bleef de meest vanzelfsprekende samenlevingsvorm en ook op seksueel gebied bleef echte bevrijding uit. Pas tijdens de tweede feministische golf begon de strijd tegen deze 'onterechte opvattingen over het sekseverschil' echt succes op te leveren, hoewel volgens de auteurs voortdurende waakzaamheid geboden blijft.

Het feministische ideaal dat Cornelis en Hinderink op het verleden projecteren, laat zich kortweg omschrijven als het verlangen naar een wereld waarin seksspecifieke verschillen irrelevant zijn geworden, dan wel zijn opgeheven. Verandering is in hun ogen pas 'echte' verandering als sprake is van opheffing van het 'verschil'. Dat betekent bijvoorbeeld dat de zogenaamde 'flapper' (het vrijgevochten, jongensachtige meisje van de *Roaring Twenties*) wordt ontmaskerd als niet-feministisch, omdat haar verlangen naar en praktisering van seksuele vrijheid samengingen met het idee van de uiteindelijke bestemming van de vrouw voor huwelijk en moederschap.¹² Ook de mechanisering en rationalisering van het huishouden tijdens het interbellum worden door de auteurs niet beschouwd als een 'echte' verandering: de huisvrouw werd door deze ontwikkeling immers niet verlost van de drukkende last van een ideologie die dicteerde dat vrouwen 'van nature' voorbestemd waren om huisvrouw en moeder te zijn.¹³

Omdat Cornelis en Hinderink zich alleen concentreren op de vraag of het sekseverschil irrelevant werd, wordt de historiciteit van het verschil zelf niet meer ondervraagd, waardoor het een universele, a-historische categorie wordt. Zo verdwijnt in bovenstaande voorbeelden uit het zicht dat de rationele huisvrouw een vrouw was wier vrouwelijkheid onder andere bestond uit de doorgaans als 'mannelijk' gekenschetste rationaliteit. Ook de vrouwelijkheid die de 'flapper' belichaamde, week vanwege de nadruk op het element 'vrijheid' radicaal af van die van het ongetrouwde meisje aan het eind van de negentiende eeuw.

Cornelis' en Hinderinks visie op de geschiedenis van vrouwen in de twintigste eeuw roept een vraag op die mijns inziens één van de allerbelangrijkste vragen is als het gaat om de toekomst van vrouwengeschiedenis: wekt de feministische blik automatisch tot leven wat de dodelijke 'mannelijke' blik uitsluit? In Maria Grevers omschrijving van vrouwengeschiedenis wordt deze vraag im-

12. M. Cornelis en M. Hinderink, *Vrouwen in Nederland en de VS*, pp. 27-28.

13. *Ibidem*, pp. 29-30.

pliciet met 'ja' beantwoord. Voor haar is vrouwengeschiedenis de vorm waarin een vrouwencultuur zichzelf tracht te verstaan door zich rekenschap te geven van het haar toegankelijke verleden. Die vrouwencultuur, aldus Grever, is feministisch in die zin, dat zij de bestaande machtsverhoudingen tussen de seksen ter discussie wil stellen en wil komen tot een herwaardering van vrouwen en vrouwelijkheid.¹⁴ Deze ruime omschrijving van 'feminisme' biedt in principe plaats aan vele soorten feministische blikken. Maar hoe zit dat in de praktijk? Is de geschiedopvatting van Cornelis en Hinderink slechts één van de vele manieren waarop moderne feministen naar het verleden kijken? Doden niet *alle* feministische blikken?

Gelijkheid versus verschil

De meeste andere auteurs trachten aan bovenstaande, inmiddels vrij algemeen als ouderwets bestempelde, 'slachtofferbenadering' te ontkomen, door vrouwen te portretteren als wezens die in principe autonoom kunnen handelen. Zo wordt de rode draad in de artikelen van *Vrouwen van het land* gevormd door de vraag 'hoe en in welke mate vrouwen hun leven zelf vorm konden geven'.¹⁵ Deze vraag komt, iets anders geformuleerd, terug in de inleiding van *Bij ons moeder en ons Jet*. Daar gaat het om de vraag 'in hoeverre Brabantse vrouwen richting hebben gegeven aan bepaalde historische gebeurtenissen en processen, en in hoeverre zij alleen op die maatschappelijke ontwikkelingen hebben gereageerd'.¹⁶ In *Tussen aanpassing en verzet* tenslotte laten de auteurs zich leiden door de vraag 'hoe vrouwen de gebeurtenissen om zich heen ervaren en hoe zij, als gevolg daarvan, omgingen met de spanning tussen ideologie en werkelijkheid'.¹⁷

In dit soort formuleringen is het begrip 'autonomie' het tovermiddel dat de verstarrende uitwerking van de blik van de historica teniet moet doen: als men op zoek gaat naar de handelingsvrijheid van vrouwen, hoe beperkt die soms ook was, dan wordt de geschiedenis niet zinloos. De vraag is echter hoe de historica vaststelt wat autonomie is. Dat het begrip 'autonomie' geen waarde vrij begrip is blijkt uit verschillende artikelen. Zo interpreteert Toos Lodder het verzet van Friese boerinnen aan het eind van de negentiende eeuw tegen de opkomst van de fabrieksmatige boterbereiding als verzet tegen een reële verandering in de machtsverhouding tussen de seksen. Zij rechtvaardigt deze interpretatie door erop te wijzen dat deze ontwikkeling de boerinnen beroofde van het soort werk dat haar 'een zekere mate van onafhankelijkheid' verschaftte. De auteur lijkt er daarbij vanuit te gaan dat het bereiden van boter meer autonomie

14. Maria Grever, 'Geschiedschrijving is als Penelope...', pp. 3-9.

15. *Vrouwen van het land*, pp. 9-15.

16. *Bij ons moeder en ons Jet*, pp. 8-13.

17. *Tussen aanpassing en verzet*, pp. 11-16.

creëert dan het verzorgen van huis, man en kinderen. De ontwikkeling waarbij de boerinnen hun weerstand langzamerhand opgaven en meelingen in de gedachte dat de taakverlichting ten goede kwam aan de taakuitvoering van moeder en echtgenote, wordt door Lodder in ieder geval in minder positieve termen geschetst.¹⁸

Deze interpretatie staat op gespannen voet met een uitspraak van Daisy Stork-van der Kuyl, de eerste vrouw die promoveerde op het onderwerp boerinnen. Zij stelt dat het zelfrespect en de zelfstandigheid van de boerin in de afgelopen eeuw zijn gegroeid, doordat zij als gevolg van de toegenomen welvaart minder tijdrovende en zware werkzaamheden hoeft te verrichten en meer tijd heeft om zichzelf te ontwikkelen en activiteiten buitenshuis te ontplooiën.¹⁹ Het proces waarbij de plattelandsvrouw méér huisvrouw en moeder wordt en minder boerin, is dus een proces dat mijns inziens niet eenvoudigweg te duiden valt als het verlies van autonomie. Het hangt er maar net vanaf wat men onder autonomie verstaat.

Lodder is niet de enige historica die worstelt met de beoordeling van wat een algemene ontwikkeling in de twintigste eeuw lijkt te zijn: het ontstaan van de professionele, dat wil zeggen met specifieke kennis geschoolde, plattelandsvrouw/huisvrouw/moeder. Zo stelt Margreet van der Burg in een interessant artikel over het landbouwhuishoudonderwijs in de eerste helft van deze eeuw dat de nieuwe landbouwhuishoudleressen de zeggenschap van de plattelandsvrouwen over hun leven vergrootten. Ze stimuleerden hen om zich persoonlijk te ontwikkelen teneinde op nieuwe, niet strikt huishoudelijke, werkerreinen actief te kunnen zijn. Tegelijkertijd wijst ze er echter op dat het nieuwe onderwijs de arbeidsdeling naar sekse niet ophief.²⁰ Daardoor lijkt het alsof Van der Burg de ontwikkelingen toch weer, net als Cornelis en Hinderink, beoordeelt in het licht van wat zij als de ideale situatie ziet: een situatie waarin 'seksse' niet langer bepaalt wat iemand kan zijn. Ook Yolanda van der Hooft meet het belang van de educatieve activiteiten van de *Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen* in de jaren vijftig af aan de vraag in hoeverre die ertoe bijdroegen dat plattelandsvrouwen niet meer uitsluitend werden gezien als full-time huisvrouwen. Zij stelt weliswaar dat die educatieve activiteiten daar zeker toe bijdroegen, maar ook zij lijkt het jammer te vinden dat men blijft denken in termen van 'typisch vrouwelijke kwaliteiten' die de vrouw van nature geschikt zouden maken voor het huisvrouwschap.²¹

18. Toos Lodder, 'Boterbereiding en boerinnenverzet in Friesland, 1880-1900', in: *Vrouwen van het land*, pp. 45-66. Zie voor een neutrale beschrijving van een zelfde soort ontwikkeling Corrie Verstoep, 'Een vrouwenambt van moeder op dochter doorgegeven. Boerenkaasbereiding in Midden-Nederland, circa 1895-1940', in: *ibidem*, pp. 66-79.

19. Ans Hobbelink, 'Daisy Stork-van der Kuyl. Pionier op het terrein van vrouwenstudies', in: *ibidem*, pp. 176-179.

20. Margreet van der Burg, 'Landbouwhuishoudleressen van dorp tot dorp, 1909-1940', in: *ibidem*, pp. 129-152.

21. Yolanda van der Hooft, 'Vrouwenleerschool. Educatieve activiteiten van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, 1950-1960', in: *ibidem*, pp. 179-194.

Ook als in het verleden naar die 'typisch vrouwelijke kwaliteiten' werd verwezen om het be- en ontstaan van typische vrouwenberoepen te rechtvaardigen, wordt dit in vrouwengeschiedenisland over het algemeen niet positief ontvangen. Wanneer het bijvoorbeeld gaat om het beroep van typiste.²² Als het daarentegen om de professionalisering van een ander vrouwenberoep gaat, bijvoorbeeld om dat van vroedvrouw, worden verwijzingen naar typisch vrouwelijke eigenschappen niet aan de kaak gesteld.²³ Maar, zo kan men zich afvragen, waarom zou de uitoefening van een 'vrouwelijk' beroep in het ene geval negatief zijn voor vrouwen en in het andere geval niet? Laat men zich bij een dergelijke interpretatie niet te veel leiden door een hedendaags feministisch vrouwelijkheidsideaal?

Welke uitwerking de feministische visie van de historica in historisch onderzoek kan hebben, blijkt ook bij een vergelijking van twee artikelen waarin politieke activiteiten van vrouwen centraal staan. Berteke Waaldijk laat in 'Zichtbaar – onzichtbaar. Vrouwen in de Amerikaanse politiek' zien dat in de feministisch stille jaren 1920-1960 zowel in institutioneel als in ideologisch opzicht de basis werd gelegd voor een hernieuwde brede maatschappelijke discussie over de positie van de vrouw in de Amerikaanse samenleving. Zij kan dit doen omdat politiek actieve vrouwen die 'gelijkheid' in hun vaandel hadden staan bij haar geen streepje voor hebben. Door de activiteiten van vrouwen die zich niet als feministisch afficheerden serieus te onderzoeken, laat Waaldijk zien dat deze vrouwen ertoe bijdroegen dat het beeld van de vrouw in het openbare leven definitief veranderde.²⁴

Voor Anneke Ribberink daarentegen is er in de 'stille' jaren vijftig in Nederland pas sprake van echte verandering als vrouwen het 'natuurlijke' onderscheid tussen man en vrouw ter discussie stellen. Daar waar het verschil denken wordt gehandhaafd, bijvoorbeeld in de vrouwenorganisaties, ziet zij handhaving van 'traditionele' vrouwelijkheidsidealen.²⁵ Maar, zo rijst de vraag, wat dan te doen met het gegeven dat de *Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen* en het *Katholiek Vrouwengilde* positief bleken te staan tegenover het initiatief om *Man/Vrouw/Maatschappij* op te richten, terwijl het *Nederlands Vrouwen Comité* en *Vrouwenbelangen* reserves toonden?²⁶ En wat met het gegeven dat de *Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen* in 1969 liet weten dat de vrouw zelf moest beslissen als het om abortus ging, terwijl hierover in MVM

22. Zie bijv. Marieke Hilhorst, 'Van jonge juffrouwen en kwekelingen. Katholieke meisjeskostscholen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: *Bij ons moeder en ons Jet*, p. 108.

23. Zie Marga Pruijt, 'Roeien, baren en in de arbeid zijn. Vroedvrouwen in Noord-Brabant, 1880-1960', in: *ibidem*, pp. 122-143.

24. Berteke Waaldijk, 'Zichtbaar - onzichtbaar. Vrouwen in de Amerikaanse politiek', in: *Kleio*, 1989, jrg. 30, nr. 9, pp. 29-33.

25. Anneke Ribberink, 'Seksverhoudingen in de jaren vijftig', in: *ibidem*, pp. 25-28, en Anneke Ribberink, 'Een nieuw begin. Over het ontstaan van de tweede feministische golf in Nederland', in: *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.

26. A. Ribberink, 'Een nieuw begin.'

twijfels bestonden?²⁷ Dit soort interessante gegevens zijn niet bevredigend te verklaren wanneer 'gelijkheidsdenken' als feministischer wordt gezien dan 'verschildenken'.²⁸

Het feit dat *feministen* het verleden onderzoeken garandeert op zichzelf dus nog niet dat het dodelijke effect van de 'mannelijke' blik teniet wordt gedaan. Als zij op zoek zijn naar zichzelf is het gevaar groot dat hun blikken hetzelfde soort uitwerking hebben als de 'mannelijke' blik. Immers, dan wordt ook door hen een hiërarchisch onderscheid gemaakt tussen belangrijke en minder belangrijke veranderingen. Het gevolg hiervan is dat veranderingen die als minder belangrijk worden beschouwd, bijvoorbeeld veranderingen in de betekenis van het sekseverschil, niet zorgvuldig genoeg worden onderzocht.

De 'herschrijving' van de geschiedenis

De Italiaanse historica Gianna Pomata is uitvoerig ingegaan op de vrouwen-uitsluitende gevolgen van het werken met een onderscheid tussen belangrijke en minder belangrijke veranderingen. Een onderscheid dat in haar ogen terug te voeren is op de aloude dichotomie cultuur/natuur (verandering=mannen/onveranderlijkheid=vrouwen).²⁹ Heleen Sancisi-Weerdenburg verwijst dan ook naar het werk van Gianna Pomata wanneer zij in haar artikel 'Tussen hof en harem' wil laten zien dat de indeling van de wereld in een 'mannelijk', door deugden beheerst deel (het Westen, en voor zover het om het Oosten gaat, de wereld buiten de harem) en een 'vrouwelijk', door ondeugden beheerst deel, de geschiedenis van de harem ten onrechte tot een statisch geheel maakt. Zij stelt dat het vrouwendomein van de harem in het Perzische Rijk van 550-330 v. Chr. niet simpelweg bestempeld kan worden als de plaats waar een spel van verleiding en verovering werd gespeeld. De harem droeg volgens de auteur op vitale wijze bij aan de (politieke) besluitvorming in de openbare sfeer. 'Vrouwelijkheid' krijgt door deze benadering een niet-gefixeerde betekenis.³⁰

Dat het sekseverschil geen biologisch verankerd verschil is dat altijd min of meer dezelfde culturele betekenis heeft, maar daarentegen steeds weer andere betekenissen krijgt met steeds wisselende effecten, is een inzicht dat de vrouwengeschiedeniswereld langzaam aan het veroveren is. Zo wordt ook in de eindexamenpublicaties verschillende malen benadrukt dat men bij het kijken

27. Over de twijfels van MVM: A. Ribberink, 'Een nieuw begin'. Over de CCHV: Hillie van de Streek, 'Vrouwen in confessionele politieke partijen. De politieke deelname van vrouwen in de ARP, CHU en RKSP/KVP in de jaren 1917-1980', in: *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.

28. Joan Scott stelt dan ook voor de tegenstelling gelijkheid-verschil te deconstrueren. Zie van haar: 'Deconstructing equality-versus-difference: or, the uses of poststructuralist theory for feminism', in: *Feminist Studies*, 1988, jrg. 14, nr. 1, pp. 33-50; Ned. vert.: 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 10. Nijmegen (SUN) 1989, pp. 96-113.

29. Gianna Pomata, 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 10. Baarn 1987, pp. 61-114.

30. Heleen Sancisi-Weerdenburg, 'Tussen hof en harem', in: *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.

naar het verleden altijd het sekseverschil moet betrekken.³¹ Marieke Hilhorst doet dat bijvoorbeeld in haar artikel over katholieke meisjeskostscholen in de eerste helft van de twintigste eeuw.³² Daarin geeft zij een rijk geschakeerd beeld van de katholieke opvoeding tot vrouwelijkheid. Deze katholieke vrouwelijkheidsconstructie krijgt in Hilhorsts analyse echter een nogal statisch karakter. Het lijkt alsof het begrip 'katholieke vrouwelijkheid' in de bestudeerde periode nauwelijks enige betekenisverandering onderging.

Een dergelijke verandering komt wel naar voren in een artikel van Mineke van Essen over continuïteit en verandering in het Nederlandse meisjesonderwijs na 1800. Interessant is mijns inziens vooral dat zij laat zien dat in de loop van de twintigste eeuw *alle* zuilen de gedachte gingen onderschrijven dat meisjes zich zowel dienden voor te bereiden op een beroep alsook hun individualiteit moesten ontwikkelen. Die individualiteit werd uiteraard nog steeds als een 'vrouwelijke' individualiteit gedefinieerd. Nieuw was echter het idee dat de van nature tot kleinheid en beperktheid neigende vrouwelijke persoonlijkheid zó moest worden ontwikkeld, dat het meisje een brede blik op de wereld kreeg.³³

Deze visie is een belangrijke nuancerings van het nog zo dikwijls gepresenteerde idee – ook te vinden in de eindexamenpublicaties – dat de confessionele ideologie pas vanaf de jaren zestig veranderde wat betreft het denken over aard en bestemming van de vrouw. Dit idee van een consequente en onveranderlijke confessionele ideologie heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat Hillie van de Streek zowel de doelstellingen van de *Nederlandse Christen Vrouwen Bond* – de NCVB – (1919), als die van de *Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen* – de CCHV – (1947) als 'niet politiek' betitelt. Dat doet zij omdat men in genoemde organisaties bleef uitgaan van het idee dat mannen zich op grond van hun aard moesten bezighouden met het openbare leven, en vrouwen met het gezin.³⁴ Maar, zo vraag ik mij af, wat dan te doen met de opvatting van de NCVB dat vrouwen binnen de grenzen van de haar gegeven taak moesten deelnemen aan het maatschappelijk leven? En wat met die van de CCHV dat christelijke vrouwen de politiek een eigen vrouwelijke benadering te bieden hadden?³⁵ Is een definitie van 'politiek' zoals Van de Streek impliciet hanteert ('politiek' is alles wat te maken heeft met de besluitvorming in parlement) niet intrinsiek vrouw-uitsluitend?

Het artikel van J. Bosmans over de veranderende houding van 'de politiek' tegenover de arbeid van de gehuwde vrouw geeft aanleiding om bovenstaande vraag bevestigend te beantwoorden.³⁶ Hij vraagt zich af hoe het komt

31. Zie bijv. Maria Grever, 'Geschiedschrijving is als Penelope...', a.w.

32. Marieke Hilhorst, 'Van jonge juffrouwen en kwekelingen', a.w., pp. 100-122.

33. Mineke van Essen, 'Meisjesonderwijs in Nederland na 1800. Continuïteit en verandering,' in: *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.

34. Hillie van de Streek, 'Vrouwen in confessionele politieke partijen', a.w.

35. Ibidem.

36. J. Bosmans, 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', in: *Spiegel Historisch*, 1989, jrg. 24, nr. 11, pp. 468-475.

dat 'de politiek', die in de jaren dertig de emancipatie van de vrouw afremde door middel van de bekende maatregelen tegen de arbeid van de gehuwde vrouw, in de jaren vijftig begon met het opruimen van die barrières. Hij schrijft deze verandering toe aan de afname van de kracht van het corporatieve denken in rooms-katholieke kring. Vanaf circa 1951 verdween het zicht op een corporatieve samenleving, hetgeen ruimte schiep voor meer bij de tijd passende opvattingen over vrouwenarbeid. Met deze verklaring doet hij onvoldoende recht aan de inspanningen van rooms-katholieke vrouwen als Marga Klompé en Agnes Nolte. Dezen namen namelijk al in respectievelijk 1946 en 1950 een 'moderner' standpunt in ten aanzien van vrouwenarbeid. Bosmans noteert dit wel, maar verbindt hier niet de conclusie aan dat de verandering in rooms-katholieke kring wel eens iets te maken zou kunnen hebben met de politiek die in bepaalde rooms-katholieke vrouwenorganisaties werd ontwikkeld.

Dit brengt ons op het algemene probleem van de 'herschrijving van de geschiedenis' in feministische zin. De Amerikaanse historica Joan Scott heeft in de afgelopen jaren verschillende malen voorstellen gedaan om de geschiedenis te herschrijven met behulp van het zogenaamde gender-concept.³⁷ Hélène Vossen geeft in *Vrouwengeschiedenis. Acht essays* gevolg aan Scotts aansporing. Zij betoogt dat de Nederlandse politieke geschiedenis van 1945-1955 onder meer herschreven kan worden door de 'politiek van het persoonlijke' in de geschiedschrijving te integreren. Deze 'politiek van het persoonlijke' is volgens haar via de 'politieke politiek' geïnstitutionaliseerd in machtige instellingen van bijvoorbeeld het onderwijs en het welzijnswerk. Doordat zij bij haar poging om de politieke geschiedenis van 1945-1955 daadwerkelijk te 'herschrijven' (nog) niet kan steunen op voldoende verfijnd onderzoek, krijgt haar analyse het karakter van een tamelijk globaal overzicht waarin het specifieke en variabele karakter van de gezins- en geslachtspolitiek onvoldoende belicht wordt.³⁸

Dat neemt niet weg dat haar artikel een zeer belangrijke vraag oproept: als met mannen en 'mannelijkheid' geassocieerde begrippen als 'politiek', 'macht' 'openbaarheid' en 'rationaliteit' zodanig worden opgerekt dat zij 'vrouwen' en 'vrouwelijkheid' kunnen omvatten in plaats van uitsluiten, komt er dan een einde aan de uitsluitingsmechanismen die inherent zijn aan het kijken met een 'mannelijke' blik?

Ik denk het niet. In theorie richt Scott zich met haar voorstel om de geschiedenis te herschrijven tot beoefenaarsters van alle takken van de geschiedwetenschap. Haar belangrijkste pijlen richt zij echter op de politieke en de ideeëngeschiedenis. Dat is begrijpelijk omdat dit de domeinen zijn waar de 'mannelijke' blik vrijwel de alleenheerschappij bezit. Het gevaar van deze voorkeur voor een herschrijving van de politieke en ideeëngeschiedenis is mijns in-

37. De meest complete omschrijving hiervan staat in J.W. Scott, 'Gender: a useful category of historical analysis', in: *American Historical Review*, 1986, jrg. 91, pp. 1053-1075.

38. Hélène Vossen, 'Geslachts- en gezinspolitiek. Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955', in: *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.

ziens echter dat het aloude, 'mannelijke' onderscheid tussen belangrijke en minder belangrijke geschiedenis als het ware wordt gereproduceerd.

Dit nieuwe uitsluitingsmechanisme wordt ook bevorderd door wat een structurele beperking van de 'genderbenadering' zou kunnen worden genoemd: veranderende betekenissen van het sekseverschil kunnen gemakkelijker worden geanalyseerd naarmate ze explicieter worden uitgedrukt. Dat betekent dat culturen en periodes waarin dergelijke expliciete uitdrukkingen ontbreken, statisch lijken te zijn. Dit probleem speelt bijvoorbeeld de *historicae* parten die zich bezig hebben gehouden met de geschiedenis van Nederlandse plattelandsvrouwen. Tot ver in de twintigste eeuw worden cultuurpatronen als huwelijksgewoontes en de arbeidsdeling naar sekse niet expliciet beargumenteerd. De heersende patronen waren 'vanzelfsprekend'.³⁹ Teneinde de dynamiek van dergelijke culturen te kunnen 'zien', stelt Pomata voor om meer aandacht te besteden aan de betekenis van symbolen en rituelen. Dat lijkt mij ook voor Nederlandse *historicae* een stimulerend advies.

Slot

De eindexamenpublicaties geven een kaleidoscopisch beeld van de wijze waarop vrouwengeschiedenis hier te lande bedreven wordt. De belangrijkste problemen van de feministische geschiedbeoefening blijken zich precies daar te bevinden waar ook haar belangrijkste doelstelling ligt: de vervanging van de 'mannelijke', alleen zichzelf zoekende, en dus vrouwen uitsluitende, blik. Wanneer feministische *historicae* hun eigen ervaringen en idealen als uitgangspunt nemen bij hun interpretaties van het verleden, dan kan ook in *hun* geschiednissen het specifieke, het afwijkende, het toevallige, het storende, het 'vrouwelijke' niet worden uitgedrukt.⁴⁰ Deze stelling kan geïllustreerd worden door de conclusie van een interessant artikel over de zusters van de Choorstraat in de periode 1820-1875 nader te bekijken. Hierin stelt José Eijt dat de activiteiten van deze zusters emanciperend waren, omdat deze hen een mogelijkheid tot zelfontplooiing boden en omdat zij zich als alleenstaande vrouwen in de wereld konden bewegen. In deze conclusie ontbreekt een cruciaal gegeven, waarschijnlijk omdat dat het beeld van de 'geëmancipeerde' zuster zou verstoren: Eijt laat namelijk eerder in haar artikel zien dat de zusters alleen actief konden zijn in de wereld dankzij het feit dat zij hadden getoond hun 'vrouwelijkheid', dat wil zeggen hun 'zondige' lichamelijkeheid, onder controle te hebben.⁴¹ Geschiede-

39. Zie bijv. Maritha Jansen, 'Ik was niet de enige vrouw. Zeeuwse landarbeidsters in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *Vrouwen van het land*, pp. 15-28, en Anja Roubos, 'Het leven is er op ingesteld. De huwelijksmotivatie van vrouwen in Bleskengraaf tijdens het interbellum', in: *ibidem*, pp. 156-174.

40. Zie ook mijn 'History or fairy tales? The future of women's history', paper presented at the symposium *The future of women's history*, Amsterdam 1990.

41. José Eijt, 'Bruiden van Christus, moeders van de armen. Geloofsleven en werkzaamheden van de zusters van de Choorstraat, 1820-1875', in: *Bij ons moeder en ons Jet*, pp. 78-100.

nissen creëren waaruit de relevantie van dit soort dilemma's blijkt, dat is mijns inziens de moeilijke, maar prikkelende opdracht van vrouwengeschiedenis.

Met dank aan het Rosa Manusfonds dat deze publikatie financieel steunde. Verder willen wij nog opmerken dat het KLOV (Kontaktpunt Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis) een belangrijke rol speelde bij de totstandkoming van het Eindexamenonderwerp Vrouwengeschiedenis.

Proefschriftfragment

Grietje Dresen

Onschuldfantasieën

Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek

Op 9 mei 1990 promoveerde Grietje Dresen aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op het proefschrift *Onschuldfantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek*, dat is verschenen bij uitgeverij SUN te Nijmegen.

Onderstaande fragmenten komen uit de inleiding en de nabeschuiving van het boek; respectievelijk pp. 9-10, 32-33 en 256-257.

[Inleiding]

In een van haar bekendste artikelen schetst Jeanne Lampl-de Groot de ziekenhuisfantasie van een cliënte. De vrouw stelde zich hierin een zaal voor, waarin zieken de meest vreselijke pijnen leden. Zijzelf zweefde als een beschermende, evenzeer lijdende Christus boven de bedden om de zieken verlichting en troost te brengen. ‘De almachtsfantasie een God te zijn’ – zo kenschetste Lampl-de Groot de geregeld terugkerende voorstelling – ‘werd gegoten in de vorm van de fantasie een *lijdende* God te zijn, een gekruisigde martelaar, groot zowel qua macht als in martelaarschap.’

Een vergelijkbare vereenzelviging, in de fantasie, met een Held die door zijn eigen lijden anderen verlossing brengt, zullen we vaak zien in het werk van de twee vrouwen die ik hier bespreek. Het complex van voorstellingen waar een dergelijke vereenzelviging met een lijdende Verlosser deel van uitmaakt, kan bij beide vrouwen beschouwd worden als een *onschuldphantasie*. Ik hoop gaandeweg duidelijk te maken wat ik onder dit begrip precies versta, en wat de verhelderende waarde ervan kan zijn. In het tweede deel van deze inleiding geef ik een definitie van het begrip.

De psychische dynamiek en voorstellingswereld die ik wil samenvatten onder de term onschuldphantasie, zal ik uiteenzetten aan de hand van het werk van Alijt Bake (1415-1455), een Nederlandse mystica uit de Moderne Devotie, en van Gertrud Bäumer (1873-1954), een vooraanstaand woordvoerster uit de Duitse toenmalige vrouwenbeweging. Het is niet mijn bedoeling de twee vrouwen, levend in zo uiteenlopende tijd en cultuur, met elkaar te vergelijken. De gemoedsbewegingen en denkfiguren die in haar werk tot uitdrukking komen

mogen als voorbeelden gelden van de psychische dynamiek die ik op het oog heb, maar vooral ook als voorbeelden van de culturele variaties daarin. Ik heb beiden gekozen omdat ze daarvan, naar ik hoop aan te tonen, een goed voorbeeld zijn. Ik had echter ook andere vrouwen kunnen kiezen: Catharina van Siëna, Anna Maria van Schurman, Mme Guyon, Teresia van Lisieux, Simone Weil of Henriëtte Roland Holst, om maar enkelen te noemen die hier evenmin misstaan zouden hebben.

(...)

Onschuldfantasieën

Onder een onschuldfantasie zal ik verstaan – kort en formeel samengevat – een schijnbaar eenvoudige voorstelling van voldoening gevende harmonie, waarvan de werking, het voldoening geven, berust op een complex van gevoelens en voorstellingen; met name op meer of minder benoembare schuldgevoelens. Deze schuldgevoelens worden verlicht door middel van de enscenering, in fantasie of in werkelijkheid, van praktijken van boetedoening; door de geënsceeneerde boetedoening wordt het onlustgevoel tijdelijk opgelost, en een gevoel van voldoening (in de dubbele zin van het woord: van genoegdoening en tevredenheid) bewerkt. In het beeld van voldoening gevende harmonie ('heil') spiegelt zich dus ook een verlangen naar *onschuld* – naar het nog niet, of niet meer schuldig zijn. In christelijke teksten wordt dit vaak uitgedrukt in de evangelische zinsnede dat we weer moeten worden als kinderen om het Rijk der hemelen binnen te gaan. Moderne filosofen gewagen wel van een tweede onschuld, die buitengewoon geruststellend zou zijn. Al deze staten van onschuld, zelfs de 'natuurlijke' onschuld waarvoor Nietzsche zoveel woorden nodig heeft, kunnen niet dan met de grootste ontzeggingen bereikt worden.

Persoonlijke onschuldfantasieën kunnen, als voldoening gevende voorstelling, het subject in kwestie tegenwicht bieden voor de vele kwetsuren en lasten die hij of zij in het leven te (ver)dragen heeft. Ze zijn als fantasie ook wel tegen een stootje bestand. Problematische gevolgen kan de fantasie krijgen, wanneer de betreffende persoon de voorgespiegelde harmonie al te gedreven poogt te vinden in of aan concrete objecten van de buitenwereld, en dan op voor hem onbegrijpelijke wijze zijn scenario doorkruist ziet. Het zal hem of haar extra inspanningen kosten om het geruststellend visioen van harmonie te handhaven of te herstellen. Die inspanningen kunnen zich bijvoorbeeld uiten in toegenomen offerzin, schijnbaar redeloze gedrevenheid, onverdraagzaamheid of moralisme, alle geactiveerd teneinde de bedreigde droom overeind te houden.

(...)

[Nabeschouwing]

De veronderstelde morele superioriteit van vrouwen, die ook in moderne feministische geschriften soms uitgangspunt van reflectie is, lijkt historisch gezien slechts de andere kant te zijn van de sociale en politieke onmacht van vrouwen. Een dergelijke positie vormt een vruchtbare voedingsbodem voor heilige onschuld; maar heilige onschuld vormt geen goede voedingsbodem voor politiek effectief en rechtvaardig handelen.

Ontmythologiseren houdt niet noodzakelijk een geloofsbelijdenis in aan de ratio als oppergod. Integendeel: inzicht in de fundamentele betekenis van mythen en mythevorming maakt juist gevoelig voor het gegeven dat mensen niet alleen rationele wezens zijn. Dat feit maakt bescheiden, maar relativeert geenszins de noodzaak tot ontmythologisering. Mensen kunnen niet zonder mythen leven; maar er zijn mythen die, door hun inhoud zelf of door de wijze waarop ze recht en rede overschaduwden, minder goed doen dan ze voorspiegelen.

Ik heb hier dan ook geenszins willen pleiten voor een definitieve ontgoocheling van de verbeelding; en nog veel minder voor een definitieve ‘verlossing van de schuld’, of precieser: van het schuldgevoel – zo een dergelijk pleidooi al enige zin zou hebben. Wanneer het door veranderde opvoedingspraktijken of door andere psychosociale factoren zou lukken de instantie van het geweten ingrijpend te verzwakken, of te beperken tot een superviseren van die activiteiten van het Ik die gericht zijn op de meest primaire en particuliere bevredigingen, zijn we bepaald niet gelukkig. Maar waar de verinnerlijkte verwachtingen en visioenen geheel onaantastbaar, dat wil zeggen onbegrepen hun heerschappij uitoefenen en de offerzin juist daaraan schatplichtig is, zal de schouwster een gevangene worden van haar eigen schouwspel. Een idealistische inzet die beoogt de hemel op aarde te brengen zal in dat geval, omdat hij zelf op ondoorzien wijze onderworpen is aan onzichtbare goden en niet zelden gepaard gaat met almachtsfantasieën, dwangmatige zucht naar eendracht en verdrongen agressie, verstikkend in plaats van bevrijdend werken; ook ten aanzien van degenen die zich te weinig gereed naar de beoogde harmonie schikken. Onverdraagzaamheid jegens ‘spelbrekers’ is een van de meest opvallende (en vervelende) symptomen van de onschuldphantasie.

Of van dat laatste bij Alijt Bake uiteindelijk sprake is geweest kunnen wij niet goed beoordelen. Het begin van haar mystieke weg werd zeker door een dergelijke onverdraagzaamheid begeleid. In welke mate het heilig toornen (het ‘scarpelic scelden ende berespen ende corrigeren’ van de zondaren), dat zij ten leste als haar taak zag, met een vergelijkbare onverdraagzaamheid gepaard ging weten wij niet met zekerheid. Haar laatste brief uit de ballingschap getuigt in elk geval van de gelatenheid die, haars inziens, de uitverkorene Gods moest kenmerken. Haar tegenstanders zouden hun straf zeker niet ontlopen, wist ze; maar het was aan God om deze te voltrekken.

Ook Bäumers gedrevenheid ging gepaard met een straffe opstelling jegens andersdenkenden. Bäumers gerealiseerde boetedoening had bovendien een groter maatschappelijk bereik dan Alijts mystieke weg van laten en lijden, met als gevolg dat haar *Traum vom Reich* ook meer sporen naliet in de 'buitenwereld' en op een aantal punten tot toegeeflijkheid en selectieve verblinding tegenover de politieke realiteit van het Derde Rijk kon leiden. Erkenning – voor zover mogelijk – van de veelsoortige tegenstrijdigheden die onze psychische en sociale werkelijkheid uitmaken, en van de eigen, beperkte mogelijkheden behoedt misschien voor de meest geobsedeerde van dergelijke verblindingen en brengt allicht wat ruimte in de verzameling obsessies die ons wereldbeeld is.

Tenminste, die illusie heb ik.

Proefschriftfragment

Saskia van Oenen

Meesterschap en moederschap

Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als
onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek

Saskia van Oenen promoveerde op 28 juni 1990 in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. In haar proefschrift, verschenen bij Acco (Amersfoort/Leuven) 1990, analyseert zij, in zes hoofdstukken, de ontwikkeling van de pedagogische conceptvorming van Ligthart (begin twintigste eeuw) over twee soorten opvoederschap: moederschap en onderwijzerschap. Zij vergelijkt Ligtharts werk met dat van tijdgenoten-pedagogen, onder wie ook moeders en onderwijzers zelf zijn te rekenen. Tenslotte komt ook de invloed aan de orde van Ligtharts (reform)pedagogiek op hedendaagse moederschapsconcepten. Centraal staat de vraag, in hoeverre en waarom Ligthart en anderen een bepaald soort opvoederschap al dan niet als vrouwelijk plachten te beschouwen. Daarbij komen verbanden met grootschalige sociaal-culturele ontwikkelingen aan de orde in combinatie met een speurtocht (op basis van artikelen in vele tijdschrift- jaargangen) naar intertekstuele relaties tussen het werk van Ligthart en anderen. In onderstaand fragment (uit hoofdstuk 4, over Ligtharts conceptvorming 1899-1908) ligt de nadruk op het tweede.

(...)

Letterlijk schreef Ligthart over de liefde: 'Mijn Liefde is geen engel, die me omzweeft onder 't omarmen. Ze is een gezonde, blozende, lachende vrouw, die schreien en schateren kan, geen etherische gestalte, maar een vrouw van flinken bouw en die "au" roept bij een te forsche uiting van mijn genegenheid. Ze is de natuurlijke aandrift, die met deugden en gebreken samengaat doch er niets mee te maken heeft. Ze is overal, bij hoog en laag, bij mannen en vrouwen en kinderen, bij beschaafd en onbeschaafd, bij mensen en dieren. Soms uit ze zich in de teederste zorgen, dan weer in de hartstochtelijkste verwijtingen. Maar overal is ze levend, blozend van het warme bloed, dat door haar aderen stroomt.' Dat schreef hij in een verhandeling, opgehangen aan zijn recensie van het kinderboek *Afkes tiental* (van Nienke van Hichtum alias Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer).

(...) In zijn beeldspraak liet Ligthart 'zijn liefde' optreden als een vrouw, terwijl hij haar als aandrift in alle levende wezens aanwezig veronderstelde, en

dit alles in een verhaal waarin hij speciaal de lof der moederliefde zong: 'Geen weelde kan de warmte vergoeden van het Moederhart'. Hoe dit te interpreteren?

Ligtharts lof der moederliefde (...) ging in tegen de gedachte dat moeders niet goed konden beoordelen wat goed was voor hun kinderen, omdat zij zich vanwege hun vrouwelijke aard lieten meeslepen door eigen emotionele neigingen en dus niet (zoals in positieve waardering voor 'het vrouwelijke') altruïstisch maar juist egoïstisch handelden. Ligthart prees Moeder Afke om het volgen van impulsen die men juist egoïstisch zou kunnen noemen. Zo wenste zij haar bloedjes niet af te staan aan rijkelui die hen in materieel betere omstandigheden zouden kunnen laten opgroeien, alleen omdat zijzelf niet buiten haar kinderen kon. 'Dus feitelijk voor Moeders plezier, voor Moeders égoïstische genegenheid.' Zulk égoïsme kon Ligthart alleen maar toejuichen, want hadden kinderen niet vóór alles moederliefde nodig? 'Geen weelde kan de warmte vergoeden van het Moederhart. Dát wist, dat voelde Afke. Zij kon de kinderen niet missen, omdat de kinderen háár nodig hadden. Dat was haar égoïsme.'

In Ligtharts lof der moederliefde ging een, in de geschiedenis van de vrouwenbeweging bekend, probleem schuil. Verzet tegen negatieve waardering van wat als vrouwelijkheid of moederlijkheid gestereotypeerd was, liep altijd kans om te slaan in verheerlijking van datzelfde stereotype.

Het interessante aan Ligtharts werk is dat hij, ondanks zijn enthousiasme voor de (moeder)liefde, zich juist wist te onttrekken aan conformering aan het 'positieve' stereotype van de moederlijk-liefhebbende vrouw.

Dat wil zeggen, ten eerste had hij het nergens over een verband tussen moederliefde en vrouwelijkheid, maar beschreef de liefde juist als een aandrift van alle levende wezens. En ten tweede bleek hij zich ook niet te conformeren aan essentiële elementen waaruit het beeld van de moederlijk-liefhebbende vrouw was opgebouwd. Het is reeds duidelijk geworden dat Ligthart in zijn benadering van liefde als drift een positieve waardering zocht van 'eigen lust-behoefte uitleven' in plaats van die uit altruïsme-plichtsgevoel onderdrukken. Onder die uit te leven liefdeslust-behoefte verstond Ligthart wel degelijk ook zinnelijke, seksuele lusten, en daarvan wilde hij erkend hebben dat die ook tot het 'volle leven' van vrouwen behoorden. In zijn teksten was er geen sprake van beperking of specialisering van 'vrouwelijke liefde' tot moederlijk zorgen en koesteren, of tot liefde van een of andere hogere orde.

Alweer in een recensie, nu van een ander boek, verklaarde Ligthart omstandig dat hij de hoofdpersoon, een jonge vrouw, juist zo fantastisch uitgebeeld vond omdat de liefde van deze vrouw werd beschreven als een liefde van ziel *en lijf*. Hier was sprake van de liefde van een levenslustige *levensechte* vrouw, niet van een *ideële* vrouw. Zo'n vrouw wilde door haar man 'niet alleen geëerd, maar ook omhelsd (...) worden. Een vrouw, die weet en die voelt, dat het gezamenlijke liefdeleven niet alleen een samensmelten der zielen is, dat ook de zinnelijke natuur haar eischen heeft.'

(...) De recensie waaruit bovenstaande geciteerd is, was een recensie van een boek uit de Rein-Levenhoek: van Felix Ortt. In deze beweging werd de lichamelijke lust (ook die van vrouwen) niet ontkend maar het strenge doel (voor man en vrouw, in verzet tegen de ‘dubbele moraal’) was wel, die lust slechts in een zeer verheven vorm te beleven, als een apotheose van het samensmelten der zielen. Men concentreerde zich op het uitdragen van een idee omtrent de liefde als iets hoogs en verhevens in plaats van iets wat met *lage* zinnelijke lusten te maken had. Het *School-en-Leven*-publiek werd van tijd tot tijd op de hoogte gehouden van het Rein-Levenstreven; Ligthart betuigde zelf verschillende malen zijn sympathie aan de Rein-Levenbeweging, maar hechtte er blijkbaar aan om juist in dit kader nadrukkelijk de aandacht te vestigen op ‘de eisen van de zinnelijke natuur’.

Zijn waardering hiervoor had hij nog veel provocerder laten blijken in een serie artikelen getiteld *Zin en onzin* (uit 1904); alweer onder de vlag van een recensie en ditmaal van een bundel kinder-speelliedjes. Daarin kwam hij onder andere te spreken over liedjes die zoenspelletjes begeleidden. Ligthart wijdde in allerlei toonaarden uit over het genot van zoenen en vooral het stiekum en ongeoorloofd zoenen zoals dat een toppunt bereikte in het speelliedje ‘Daar liep een patertje langs de kant, hei ’t was in de mei’, waarin paters en nonnen ondanks hun kuisheidsgelofte hun zinnen niet in bedwang konden houden. Hij haalde herinneringen op aan het plezier waarmee hij dat als kind had gespeeld (‘We zongen, we lieten ons kiezen, we kusten, eenmaal, tweemaal, zesmaal (...), we spreidden den zwarten kap, we namen eindelijk afscheid van ons nonnetje, om – o land van zaligheid – weer aanstonds een ander naar ons toe te halen’) en spoorde zijn volwassen lezerspubliek aan om niet schijnheilig te doen of men boven dit zoengenot verheven was, of men die natuurlijke aandrift kon loochenen. Als volwassene kon men nog extra appreciëren, wat kinderen zich niet realiseerden, dat een spel waarin men als zoenende paters en nonnen optrad de zondige verleiding bij uitstek verbeeldde: ‘verboden vruchten smaken het zoetst. En om nu ons zoenspelletje eens recht aantrekkelijk te maken, zullen we spelen van pater en nonnetje. Die mógen niet zoenen, welnu, juist dáárom zullen wij in hun rol optreden. Met wat ’n ijver zullen we zondigen!’

Een aansporing tot genieten van de verboden vrucht – dat was wel helemaal het andere uiterste van ‘hoge reine’ liefde. Ligtharts waardering hiervan vond dan ook geen weerklank. Zijn houding werd integendeel zeer bedenkelijk en frivool gevonden.

(...)

In zijn visie op liefde als drift gaf Ligthart dus te kennen, positief te staan tegenover ‘zich uitleven’, zich emotioneel laten gaan, zich overgeven aan emotionele neigingen; daarmee verwierp hij het bekende primaat van de zelfbeheersing (en het vrouwelijke was beschuldigd van een gebrek daaraan), en dat van de altru-

istische zelfopofferende liefde (op grond waarvan het vrouwelijke verheerlijkt was).

In het pedagogisch debat nam Ligthart met zijn opvatting over liefde een uitzonderingspositie in en dat deed hij doelbewust. Hij ging met opzet 'over het kantje' van de pedagogische welvoeglijkheid. Ligtharts nonconformistische liefdesopvatting strookte wel weer keurig met allerlei vitalistische tendensen in het psychologisch en cultuurfilosofisch denken in die tijd (zie hoofdstuk 2). (...) Zijn interpretatie van moederliefde als zinnelijke drift die, zonder enig verband met 'deugd' te vertonen, positief te waarderen zou zijn, was in pedagogisch kader bezien echter buitengewoon. Gewoon was immers om moederliefde òf positief te waarderen – als deugdzaam altruïsme, òf negatief – als egoïstische aandrift die verblinding met zich meebracht. Waaraan ontleende Ligthart, die binnen dit kader opereerde, zijn nonconformistische aandrift?

Verslagen van bijeenkomsten

Anja Kosterman

Verslag van de Derde conferentie van de
*European Society of Women for
Theological Research*

Arnoldshain (BRD),

22-26 september 1989

Uit verschillende, voornamelijk Westeuropese landen woonden ongeveer 100 vrouwen de derde conferentie van de ESWTR bij. Nederland was vertegenwoordigd met ruim 20 vrouwen, voor het grootste deel leden van het netwerk Onderlinge Promotie Promoting, een club vrouwen die een theologische dissertatie voorbereiden.

Het thema van de conferentie was 'Godsbeelden'. De Duitse groep, die deze conferentie had voorbereid, had dit thema in een centrale vraag uitgewerkt: hebben vrouwen als vrouwen eigen godsbeelden? Hebben die godsbeelden bepaalde kenmerken? Op welke manier zijn die godsbeelden met ervaringen in het leven van vrouwen verbonden? De vraag naar pluraliteit van vrouwen werd daarbij helaas niet gesteld. Deze kwam wel op een andere manier aan de orde. Door de voorbereidingsgroep was namelijk het initiatief genomen het centrale thema in een lezing te verbinden met het anti-judaïsme-debat dat momenteel binnen de feministische theologie gevoerd wordt. De vraag daarbij was, in hoeverre het zoeken naar bevrijdende godstaal door feministische theologes allerlei anti-judaïstische tendensen die binnen het christendom leven bevestigt.

De uit New York afkomstige joodse feministische theologe Judith Plaskow wees er in haar lezing op, dat er geen reden is om aan te nemen,

dat het feminisme ons zou vrijwaren van andere vormen van onderdrukking die onze cultuur kenmerken. Anti-judaïsme als kenmerk van de christelijke religieuze traditie is een vorm van onderdrukking, waarvoor feministische theologes zich moeten hoeden. In relatie tot het thema godsbeelden zijn er al drie manieren aan te wijzen, waarop christelijke feministische theologes in anti-judaïstische valkuilen dreigen te trappen:

1. door een tegenstelling te poneren tussen de zogenaamde wrekende God van het Oude Testament en de liefdevolle God van het Nieuwe Testament;
2. door de joodse godsdienst de 'dood van de godin' in de schoenen te schuiven;
3. door Jezus als 'feminist' te stellen tegenover zijn joodse 'achtergrond'.

Deze gevaren zijn, volgens Plaskow, inherent aan het probleem dat christelijke theologen hebben met het vaststellen van de identiteit van de christelijke religie in vergelijking met de joodse godsdienst. Het is voor christenen heel moeilijk een positieve identiteit te vormen zonder te vervallen in een devaluatie van het jodendom. Deze problemen betekenen niet, dat een kritiek op het patriarchale karakter van de joodse religie niet nodig zou zijn. Joodse feministische theologes houden zich daar dan ook mee bezig. Ook zij zijn op zoek naar nieuwe beelden om over God te spreken. Alternatieve godstaal zal volgens Plaskow echter geen garantie bieden voor het opheffen van allerlei andere vormen van onderdrukking. Het is dan ook belangrijk dat we zoeken naar godsbeelden die de diversiteit van onze werkelijkheden bevestigt en ondersteunt.

De stand van zaken rond het anti-judaïsme-debat in een drietal Europese landen werd geschetst door Asphodel Long voor Engeland, door Fokkelien van Dijk-Hemmes voor Nederland en door Marie-Thérèse Wacker voor Duitsland.

De tweede grote lezing werd gehouden door Ursula King uit Bristol. Zij sprak over de, binnen de feministische theologie tamelijk onbekende, rol van de godin in de Indiase godsdienst. Door feministische theologes wordt bij het zoeken naar sporen van godinnerelgies meestal teruggegrepen op religieuze tradities uit het verleden

(Griekse godsdienst, witchcraft). Ursula King vroeg zich af of de Indiase godsdienst, als levende godsdienst, waarin de godin een grote rol speelt, feministische theologes niets te bieden zou hebben. Zij ging in haar lezing in op de invloed die vrouwelijke symboliek voor het goddelijke heeft op de status en de positie van Indiase vrouwen. Daarbij liet ze zien dat de feministische theologische hypothese dat vrouwen een hogere status zouden hebben als godstaal niet langer exclusief mannelijk zou zijn, wat betreft India zeker niet opgaat. De maatschappelijke positie van vrouwen is in India niet beter dan de positie van westerse vrouwen, ook al zijn godinnebeelden er belangrijke religieuze symbolen.

In kleinere groepen kon er over verschillende aspecten van het centrale thema worden gediscussieerd. Ook was er in het programma ruimte ingebouwd om met vakgenotes, die onderzoek doen binnen dezelfde theologische discipline, ervaringen uit te wisselen. Deze uitwisseling maakt het bijwonen van de tweejaarlijkse conferenties in het bijzonder waardevol.

Ter gelegenheid van deze conferentie is weer een congresbundel verschenen, waarin onderzoek van de leden van de ESWTR is geïnventariseerd. Aan alle leden van de ESWTR was gevraagd een korte samenvatting van haar onderzoek en een publikatielijst op te sturen. Deze gegevens zijn verzameld in een bundel: *Informationen über Frauen und ihre Forschung*.

Ook praktische zaken kwamen op deze derde Europese conferentie aan de orde. Belangrijk nieuws is dat er een Europese dissertatiereeks zal worden opgezet, waarin alle leden van de ESWTR hun proefschrift kunnen uitgeven, in één van de drie talen van de ESWTR. Het punt van de uitgave van een Europees feministisch theologisch tijdschrift gaf aanleiding tot veel discussie. Met name de vraag welke criteria aangelegd zouden worden om artikelen te beoordelen vormde een strijdpunt. In deze discussie kwamen even de tegenstellingen tussen theologes die zichzelf uitdrukkelijk als feministische theologes beschouwen en zij die zich beschouwen als vrouwelijke theologen aan de oppervlakte. Uiteindelijk is besloten een commissie te vormen die de mogelijk-

heden voor een dergelijk tijdschrift eerst nader zal inventariseren.

De volgende ESWTR-conferentie zal worden gehouden in 1991 in Bristol (UK). Het thema is zo breed mogelijk gehouden en luidt: feministische bevrijdingstheologie. Een ander themavoorstel, te weten 'seksualiteit' werd in de Engelse situatie niet subsidiabel geacht. Maar misschien kan dat onderwerp onder de noemer bevrijdingstheologie ook wel aan de orde komen.

Contactvrouw voor de Nederlandse afdeling van de ESWTR is Anne-Claire Mulder, Bouwstraat 16, 3572 SR Utrecht.

Janneke Plantenga en Jacques Siegers

*Een toekomstgericht personeelsbeleid
vereist aandacht voor vrouwen*

Verslag van het congres *Personeel &
Organisatie en vrouwen in de jaren '90*
Amsterdam, 1 december 1989

Nederland ontgroent en vergrijst. Deze demografische ontwikkeling blijkt te leiden tot een verhoogde aandacht van werkgevers voor vrouwelijk personeel. Als gevolg van de dalende geboortecijfers zal de huidige twintig-plus-generatie in de jaren negentig dringend gewenst zijn op de arbeidsmarkt, mannen en vrouwen. Voor de werkgevers betekent dit dat extra inspanningen noodzakelijk zijn voor de werving van vrouwelijk personeel en voor het continueren van hun dienstverband. Tegen deze achtergrond vond op 1 december jongstleden te Amsterdam een congres plaats onder de titel *P&O en vrouwen in de jaren '90*, georganiseerd door het Nederlands Studiecentrum en gericht op algemeen managers en op personeelsfunctionarissen. Naast evaluatie van positieve actieplannen, kwamen in de verschillende lezingen ook instrumenten voor vrouwenbeleid aan bod en methoden om doorstroming van vrouwen naar leidinggevende functies te stimuleren.

Voor wie zich bezighoudt met wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de ongelijke ar-

beidsverdeling tussen mannen en vrouwen is een congres als dit zowel verhelderend als ontuchtend. Vooral in de commerciële sector blijken emancipatoire overwegingen bij het personeelsbeleid slechts een ondergeschikte rol te spelen: het zijn vooral de verwachte arbeidsmarktontwikkelingen die tot verandering nopen. De verhoogde aandacht van werkgevers voor vrouwelijk personeel laat zich derhalve in de woorden van de vertegenwoordiger van Philips omschrijven als een kwestie van 'welbegrepen eigenbelang'.

De personeelswerving van Philips concentreert zich wat betreft HBO- en universitair niveau op afgestudeerden van de technische richtingen. Het percentage vrouwen onder technische studenten ligt erg laag: slechts circa 6% van het aantal universitair afgestudeerden in deze richting is vrouw. Philips heeft echter niet alleen technici nodig. Het percentage vrouwen in de nieuw aangekomen personeelsleden met een HBO- of universitaire opleiding ligt op dit moment daarom hoger, namelijk op circa vijftien. Dit betekent een aanzienlijke stijging in vergelijking met 1984 toen dit percentage nog onder de vijf lag. Deze stijging wordt onder andere verklaard door een speciaal op vrouwen gerichte advertentiecampagne. Daarnaast zal het beleid van personeelszaken om bij hogere technische functies steeds alle vrouwelijke sollicitanten voor een gesprek uit te nodigen, invloed hebben uitgeoefend.

Ook de beleidsmedewerker Emancipatiezaken van de NMB-Bank gaf aan dat het bedrijf pas in zoiets als een emancipatiebeleid is geïnteresseerd als er sprake is van een 'harde noodzaak'. Die noodzaak wordt nu door de NMB onderkend en vloeit voort uit de huidige en in de toekomst verwachte problemen met de vacaturevulling. Ook de ondernemingsraad oefent druk uit, terwijl de fusie van de NMB met de Postbank eveneens stimulerend heeft gewerkt ('Ik kan iedereen uit de marktsector aanraden te fuseren met een bedrijf dat oorspronkelijk uit de collectieve sector afkomstig is. De postbank had alle mooie arbeidsvoorwaarden zoals kinderopvang, regeling herindiensttreding, ouderschaps- en verzorgingsverlof'). Bij NMB wordt gewerkt met 'emancipatiewerkplannen'. De term 'positieve actie' is, zo-

als vrijwel overal in het bedrijfsleven, absoluut taboe. Met name de kwestie 'Barlaeus' heeft zoveel stof doen opwaaien dat positieve-actieplannen – in het bedrijfsleven toch al niet populair – onder die noemer niet meer bespreekbaar zijn, laat staan uitvoerbaar. In de emancipatiewerkplannen van de NMB zijn de woorden 'haalbaarheid' en 'acceptatie' met hoofdletters geschreven. De doelen die worden geformuleerd zijn dan ook bescheiden en vooral gericht op het vergroten van het aantal vrouwen in middenfuncties over een termijn van drie jaar. Alles wat daarboven verandert, 'is bij wijze van spreken meegenomen'.

De wethouder Personeel en Organisatie van de gemeente Delft lichtte een positief-actieplan toe dat vooral is ingevoerd op grond van emancipatorische overwegingen. Ondanks veel inspanning bleek het moeilijk de streefcijfers die in het positieve-actieplan waren opgesteld te realiseren, vooral in de technische diensten. Dat leidde tot de conclusie dat op basis van de huidige situatie extra maatregelen nodig zijn om meer vrouwen, evenwichtig verdeeld over de diverse functieniveaus, aan te trekken en te behouden. Daarbij wordt onder meer gedacht aan het geven van voorlichting en het doorbreken van weerstanden bij leidinggevend (positieve actie wordt zo vaak overdreven... Mijn vrouw wil gewoon niet werken. Zij is heel tevreden met wat ze heeft').

Bij de belastingdienst staat het emancipatiebeleid nog in de kinderschoenen. De bedoeling is in 1990 te starten met de beleidsinvoering. Onderdeel van het beleid is onder meer kinderopvang, ouderschapsverlof, herintredingsregeling (tot vier à zes jaar na uittreden) en deeltijdarbeid (inclusief de mogelijkheid om opleidingen in deeltijd te volgen). Opmerkelijk element van het beleid is dat expliciet is vastgesteld dat de dienst ruimte blijft bieden voor mannen en dat bijvoorbeeld de doorstroommogelijkheden voor mannen niet geheel worden stopgezet; dit om een 'boemrangeffect' te voorkomen.

In de discussie werd vooral gewezen op een belangrijke ontwikkeling in leiderschap. Vroeger gaf een leidinggevende functionaris directieven; hij zei mensen wat ze moesten doen. Nu wordt van een leidinggevende functionaris verwacht dat

deze een omgeving creëert waarin mensen produceren. In dat verband werd de stelling verdedigd dat vrouwen hier een comparatief voordeel bezitten waarvan de uitbating niet slechts voor hen zelf maar ook voor de betrokken arbeidsorganisatie rendabel is. In een recent onderzoek, uitgevoerd door Van Doorne-Huiskes en De Jong, wordt het bestaan van een dergelijk comparatief voordeel weliswaar in twijfel getrokken, maar de discussie hierover lijkt nog niet beslecht.

De belangrijkste conclusie van deze dag kan zijn dat een meer emancipatoir personeelsbeleid slechts zeer geleidelijk en alleen onder grote (economische) druk tot stand komt. De nadruk op economische noodzaak – vooral in het bedrijfsleven – stemt bedenkelijk. Het beleid is hierdoor niet alleen ongewis – andere arbeidsmarktontwikkelingen, ander beleid – maar waarschijnlijk ook alleen relevant voor hoger gekwalificeerde vrouwen. Vacatureproblemen bij bijvoorbeeld het lager administratief personeel liggen niet echt in het verschiet zodat faciliteiten voor dit personeel niet in de lijn der verwachtingen liggen, aangezien ze niet bedrijfseconomisch rationeel zijn. Maar ook wanneer expliciet een emancipatiemotief aan het beleid ten grondslag ligt, zoals in Delft en bij de Belastingdienst, blijkt verbetering van de positie van vrouwen een proces van zeer lange adem. Of, zoals een spreekster tijdens het congres het formuleerde, 'Er zijn weleens momenten dat ik denk: was het alvast maar een generatie verder.'

Hannie van Wijk

Dans om de Verlichting

Verlag conferentie *Recht, Deugd en Moraal*

Amsterdam, 8-11 januari 1990

Voor de conferentie, die werd georganiseerd door Rian Voet in samenwerking met Selma Sevenhuijsen en Judith Vega, werden acht Nederlandse, zes Engelse en een Amerikaans onderzoekster uitgenodigd.

De term *recht* uit de titel staat voor de historisch en filosofisch dominante traditie van het liberaal-humanisme. Deze traditie richt zich op een juridische logica, op universalisme en een abstracte moraal. Kant kan als de belangrijkste filosofische representant van deze traditie worden beschouwd. De term *deugd* staat voor de, minder bekende, civiel-humanistische traditie, waarin deugd versus corruptie het scharnierpunt vormt. Deze traditie gaat uit van de contingentie van het bestaan, de mogelijke constructie van het sociale en politieke leven en is gericht op een concrete moraal. De Schotse Verlichting is representatief voor deze traditie. Hieruit blijkt dat met de conferentie een genuanceerde feministische benadering van de Verlichting wordt beoogd.

Suzan Mendus opende de conferentie met de openbare lezing: *Time and Chance: Kantian Ethics and Feminist Philosophy*. Hierin gaf ze een heldere uiteenzetting van de problemen die zij ziet in de hedendaagse anti-Kantiaanse ethische theorievorming bij onder andere Rorty enerzijds en feministen anderzijds. De verabsolutering van de verschillen in sociologische en culturele zin maken solidariteit onmogelijk, en dat in een multi-culturele samenleving waarbinnen het separatisme juist een probleem is. Feministische theoretica's houden onvoldoende rekening met het feit dat een individu tot verschillende maatschappelijke groepen kan behoren. Tussen die groepen kunnen conflicten ontstaan, die kunnen leiden tot een innerlijk conflict, tot separatisme en vereenzaming. Mendus pleit voor een terugkeer naar Kants *core, rational self*. Kants aanname van deze fundamentele dimensie, die iedereen toe komt, werd juist gemotiveerd door het bestaan van die verschillen.

Feministische filosofen hebben tot nu toe de grens en de spanning onderzocht tussen Kants morele en politieke filosofie. Christine Battersby stelt echter voor om de aandacht naar Kants esthetische filosofie te verschuiven, waar in de ervaring van het sublieme de esthetische en ethische houding tot de wereld elkaar kruisen. Vrouwen zijn in staat tot de ervaring van het schone, die zij kunnen transcenderen in een smaakoordeel. De ervaring van het sublieme, waarmee

kwaliteiten als zelfvertrouwen, creativiteit en moed verbonden zijn is in Kants optiek voorbehouden aan mannen. Enerzijds hangt dit samen met Kants opvatting dat vrouwen niet hoeven te worden opgevoed tot zelfvertrouwen, anderzijds is het gebaseerd op Kants idee dat voor de ervaring van het sublieme (maar het geldt ook voor het morele gedrag) het abstractievermogen van vrouwen tekortschiet. Omdat in onze samenleving modellen van menselijke excellentie wel 'gendered' kunnen zijn maar niet langer verbonden worden met essentialistische noties van de vrouwelijke natuur, pleit Battersby voor het terugplaatsen van een feministische esthetiek op de politieke agenda.

In de achttiende eeuw verzette Belle van Zuylen zich heftig tegen Kants gevoelloze morele theorie; ze was tegen de uitsluiting van emoties en passies voor geldig moreel gedrag. In de twintigste-eeuwse feministische filosofie echter is, naast deze kritiek, de vraag urgent geworden waarom Kant er behoefte aan had vrouwen uit te sluiten van moreel en rationeel gedrag, zo stelt Joke Hermsen. Sarah Kofman licht een tipje van de sluier op in haar analyse van het verband dat er bij Kant bestaat tussen kuise vrouwen en morele mannen. Dankzij de vrouwelijke kuisheid is de man in staat tot moreel en rationeel gedrag en is de vrouw daarvan uitgesloten. Kants respect voor vrouwen hangt nauw samen met zijn angst voor vrouwen en seksualiteit. Een aanvullende verklaring vindt Hermsen bij Robin May Schott die een historisch verband legt tussen de afwezigheid van vrouwen in de filosofie en de uitsluiting van de erotische thematiek in de filosofische contemplatie. Filosofen als Kant willen in hun werk de menselijke sterfelijkheid transcenderen. Vrouwen representeren de sterfelijke aard van het lichaam en de dreiging die van de erotiek uitgaat, de reden waarom filosofen een zo groot mogelijk afstand tussen zichzelf en vrouwen creëren.

Eigentijdse beschouwingen

Baukje Prins kritiseert Habermas' neo-Kantiaanse morele theorie vanuit drie verschillende invalshoeken. Door Habermas' *moral agent* op de voorgrond te plaatsen blijkt de uitsluiting van het

vrouwelijk perspectief. Seyla Benhabib heeft Habermas' theorie in dit opzicht geamendeerd. Andere problemen in Habermas' theorie worden duidelijk als het begrip uitsluiting geïnterpreteerd wordt als een ruimtelijke metafoor. Tenslotte door Habermas' theorie op te vatten als een *discursieve praktijk* blijkt het disciplinerend effect van Habermas' theorie.

In Karen Vintgens interpretatie van leven en werk van Simone de Beauvoir, lijkt De Beauvoir een voortijdig antwoord te hebben gegeven op het voorstel van Battersby (zij het vanuit een eigentijds en niet vanuit een historisch perspectief). In haar *Ethiek der Dubbelzinnigheid* concludeerde De Beauvoir dat door de singuliere en individuele status van de waarden geen algemene positieve theorie van de moraal mogelijk is, maar dat er wel enkele universele morele principes nodig zijn. Deze kunnen slechts in negatieve zin geformuleerd worden. In positieve zin acht zij alleen een exemplarische ethiek zinvol. Haar leven en werk opgevat als een oproep aan vrouwen hun eigen leven te creëren om de bestaande definities van vrouwen in de samenleving te doorbreken. De Beauvoir vergelijkt het doen van een ethische keuze met de creatie van een kunstwerk. De esthetische dimensie van de keuze is verbonden met het beoogde exemplarische effect. Ethiek krijgt bij De Beauvoir de betekenis van vormgeving en presentatie van het eigen leven als bron van inspiratie voor anderen.

Rosi Braidotti benadert de crisis van het modernisme en de problematische status van De Verlichting in positieve zin. Het postmodernisme maakt het mogelijk de vraag naar het subject van de seksuele differentie te stellen. Een antwoord moet volgens haar beginnen bij de lichamelijke wortels van de subjectiviteit. Dit 'lichaam' van de subjectiviteit moet gesitueerd worden op het kruispunt van de facticiteit van de anatomie en de symbolische dimensie. In die zin is het 'lichaam' een veelzijdig type notie dat een breed spectrum van problemen dekt. Uit deze voorstelling van het 'lichaam' leidt Braidotti een *she-self* en een *she-other* af die een continuüm vormen. Het *she-other* representeert het verlangen, een tussenruimte van een vrouwelijke gemeenschap, dat

niet verward mag worden met de wil. De wil is verbonden met, of vindt haar uitdrukking in, het feminisme als politieke beweging. Het vrouwelijk feministische subject situeert Braidotti op het kruispunt van het subjectieve verlangen en de wil tot sociale transformatie.

Oneigentijdse beschouwingen?

De zeventiende eeuw, waarin het cartesiaanse dualisme van lichaam en geest domineerde, was een voor vrouwen relatief gunstige periode, zo blijkt uit de papers van Margaret J. Poulter en Brita Rang. Beiden geven aan hoe het cartesianisme door vrouwen werd aangegrepen om hun situatie te verbeteren. Deze tolerantie blijkt ook uit de interpretatie van het huwelijk in de traditie van de Natuurwet in Duitsland, het onderwerp in de paper van Ursula Vogel. Het huwelijk werd beschouwd als: een wereldse aangelegenheid, een eerste vorm van het sociale leven, een institutie, een contract (zij het een zeer merkwaardig contract), en als een netwerk van verplichtingen. Haar overgang van een religieus naar een werelds instituut gaat gepaard met het verdwijnen van de vrouw als schuldige Eva en de terugkeer van de vrijgevochten Amazone.

Judith Vega behandelt de uitdagende stelling of de milde Hume, als de tegenpool van 'macho' Kant, als een feministisch filosoof kan worden beschouwd. Zo zwart-wit ligt het echter niet. 'Le bon David', theoreticus van passies en gevoelens, beschouwt de seksuele relatie als het oorspronkelijke model voor de samenleving. Een belangrijke reden waarom hij zo uitvoerig ingaat op de passies en gevoelens. Ze kunnen ontaarden in een exces en met name vrouwen verdenkt hij ervan dat zij de passies onvoldoende kunnen beheersen. In zijn optiek vormen de passies niet alleen een continue bedreiging voor het evenwicht binnen de seksuele relatie maar ook voor het sociale evenwicht. Anderzijds beschouwt Hume de gestileerde conversatie van de Franse salon, de *polite culture*, als superieur voor het sociale en politieke leven – mede omdat vrouwen erin opgenomen zijn – aan de krijgshaftige stijl van de Griekse polis. Zijn waardering voor de Franse *salonnière* gaat echter gepaard met een wantrouwen van hun

conversaties en oordelen. Dit type epistemologie is gunstig voor het sociale leven maar ongeschikt voor de wetenschap. Zowel de liefde als de taal beschouwt Hume als onrustige praktijken, waaruit ongewenste maatschappelijke gevolgen kunnen voortvloeien. Alleen een positivistische wetenschap, waartoe hij vrouwen niet in staat acht, kan als afweer dienen tegen die onstabieleit.

Verder waren er nog papers van Lieteke van Vucht Tijssen, Jane Randall, Rian Voet, Diana Coole en Joan B. Landes.

Mijns inziens was de conferentie in tijd-ruimtelijk opzicht te gefragmenteerd. De papers hadden betrekking op vier eeuwen en op de Duitse, Franse en Angelsaksische tradities.¹ Sommige papers waren qua informatie en/of als nuancering van de geschiedenis waardevol maar in relatie tot het thema van de conferentie was het onduidelijk welke bijdrage ervan werd verwacht.

Noot

1. Een selectie van de papers zal worden gepubliceerd.

Jet Bussemaker

Verslag SISWO-studiedag *Feminisme en moraal: goed en kwaad binnen de kinderopvang*

Amsterdam, 21 januari 1990

Als slot van een serie studiemiddagen over 'feminisme en moraal' organiseerde de SISWO in januari een studiedag over 'goed en kwaad in de kinderopvang'. Nadat tijdens eerdere bijeenkomsten op abstract niveau over morele kwesties was gesproken, was het de bedoeling dat inzichten over moraal en ethiek zouden worden toegepast op een concreet onderwerp, namelijk kinderopvang. Dat bleek een heikele onderneming.

De sprekers waren het met elkaar eens dat kinderopvang, moraal en vrouwelijkheid iets met elkaar te maken hebben, maar over de vraag hóe die met elkaar samenhangen werd nauwelijks helderheid verschaft. Eén van de oorzaken daarvan lag in de verschillende definities die de sprekers over moraal hanteerden, terwijl die

bovendien niet of nauwelijks geëxpliciteerd werden.

Ali de Regt (sociologe aan de UvA) gebruikte de meest brede definitie; bij haar ging het vooral om de wijze waarop geredeneerd wordt. Verschillende partijen (moeders/'gezinnen', verzorgers/beheerders van kinderopvang, overheid en bedrijfsleven) maken allemaal gebruik van morele argumenten. De Regt vroeg zich af of er een verband bestaat tussen een bepaalde moraal en de belangen die men verdedigt. Het maakt bijvoorbeeld uit of je vanuit kindgerichte of moedergerichte belangen redeneert. Verzorgers zullen vooral het belang van het kind vooropstellen; feministen dat van vrouwen/moeders. Daarnaast gebruikt de overheid nog wel eens bevolkingspolitieke argumenten, terwijl in het bedrijfsleven economische argumenten overheersen. De Regt stelde de vraag waar verschillende morele connotaties vandaan komen en welk doel ze dienen; worden morele argumenten uit ethische overwegingen gebruikt of om andere (bijvoorbeeld economische) argumenten in te kleden? Die op zich interessante vraag werkte ze niet verder uit. Daarmee ontstond een kloof tussen abstract-filosofische veronderstellingen enerzijds en politiek-strategische discussies over kinderopvang anderzijds, die in het verloop van de dag niet meer gedicht zou worden. Vragen over verantwoordelijkheid, rechten en plichten en zorg werden niet gebruikt als ingang om op een nieuwe wijze naar kinderopvang te kijken. Inzichten over moraal en ethiek moesten het afleggen tegen praktisch-politieke vragen van alledag. 'Moraal' was daarin meer een aanleiding dan het onderwerp van gestelde vragen.

Was het verband tussen moraal en kinderopvang lang niet altijd duidelijk, zo mogelijk nog problematischer was de veronderstelde relatie tussen vrouwen en moraal. De Regt verwierp een al te directe associatie tussen deze twee grootheden, maar vroeg zich toch af of vrouwen wellicht meer moraliseren dan mannen. Bij gebrek aan andere machtsbronnen zou de moraal het wapen van de zwakke zijn.

Die optie werd bestreden door Saskia Steenwinkel (staflid Emancipatieraad) die de moraal

bij uitstek een wapen van de sterke vond. Zij vatte de moraal op als moralisme, met de negatieve connotatie van 'zedenprekerij'. Politici en ondernemers moraliseren over vrouwen, die zich daar niet mee in moeten laten, aldus Steenwinkel. Impliciet veronderstelde zij dat morele argumenten nooit een intrinsieke betekenis kunnen hebben, maar slechts dienen om andere, minder verheven zaken in te kleden, bijvoorbeeld een economische kosten-batenberekening van een bedrijf.

Margot Meeuwig (pedagoge aan de UvA) vertaalde de moraal naar de kwaliteit van de voorzieningen. Volgens haar hebben kwantitatieve argumenten (de roep om meer kinderopvang) de discussie over de kwaliteit teveel overheerst. Algemene discussies over de kwantiteit zijn bovendien verhullend. Het gaat niet zomaar om kinderopvang, maar om verschillende vormen met eigen problemen. De vorm die je nastreeft heeft te maken met opvattingen over opvoeding en keuzemogelijkheden van ouders: moet kinderopvang ten dienste staan van het kind of van de ouders/moeder? Een algemene feministische visie op kinderopvang is volgens Meeuwig niet mogelijk. Zij pleitte, analoog aan de verschillende bestaande onderwijsvormen als Montessori-, Jena- en Dalton-onderwijs, voor verschillende soorten kinderopvang. Deze 'laat-duizend-bloemen-bloeien-strategie' wierp de vraag op of je, eveneens analoog aan het onderwijs, niet een algemene voorziening zou moet nastreven, zoals de basisschool dat is. Dat zou de feministische visie op kinderopvang kunnen redden.

Beatrijs van Eden (directrice van kinderdagverblijf 'Inimini' in Amsterdam) legde de link tussen moraal en vrouwen nog het meest direct. Zij vroeg zich af waarom bij discussies over kinderopvang vrouwelijkheid altijd weer een rol speelt en waarom het nagenoeg onmogelijk is in beheersmatige termen over kinderopvang na te denken. Ook de medewerksters in kinderdagverblijven kunnen dat nauwelijks: zij identificeren zich met de kinderen en komen op hun vrije dag nog even kijken of alles wel goed gaat. Van Eden kritiseerde de emotionele connotaties die bijna als vanzelf ontstaan zodra het over vrouwen en kinderopvang gaat. Vragen als 'is een dagverblijf

goed voor kinderen' en 'wil je als moeder je kind wel achterlaten' lijken er niet uit te slaan. Waarom kan er vanuit de overheid wèl in zakelijke termen over kinderopvang worden gesproken en worden de termen van het debat moreel en emotioneel zodra vrouwen in het geding zijn? Maar bij nader inzien lijkt ook de 'zakelijke variant' van de overheid niet te ontkomen aan impliciete veronderstellingen over vrouwen en moraal. Kinderopvang is in het overheidsbeleid vooral gekoppeld aan het streven naar toenemende deelname van vrouwen aan de betaalde arbeidsmarkt. Weliswaar wordt kinderopvang daarin niet als moreel probleem gezien – maar simpel als voorwaarde voor betaalde arbeid – daarmee blijft het probleem toch gekoppeld aan vrouwen, alleen nu in termen van nut.

Waarom kan het uitgangspunt voor meer kinderopvang niet zijn dat iedereen verlost moet kunnen worden van haar of zijn kinderen? Je kan tegenwoordig zeggen dat je af en toe – of nog wel vaker – bevrijd wil zijn van je burens, ouders, vrienden en zelfs van je geliefde, maar voor kinderen gaat dat nog steeds niet op. Een dergelijk uitgangspunt zou de termen van het debat veranderen en wellicht de impliciete veronderstellingen over het verband tussen moraal en vrouwen kunnen doorbreken.

Het lijkt mij belangrijk bij een analyse van opvattingen over kinderopvang een onderscheid aan te brengen in de verschillende manieren en niveaus van redeneren. Er is het niveau van veronderstellingen (het idee dat vrouwen, moraal en kinderopvang bijvoorbeeld iets met elkaar te maken hebben) en het niveau van moreel redeneren zelf (wat is goed en slecht, voor wie en waarom; wie wordt verantwoordelijk geacht voor kinderverzorging). Daarnaast is er een meer feitelijk niveau waarbinnen beschrijving, doel en strategie onderscheiden moeten worden. Er is sprake van een feitelijke, beschrijvende manier van redeneren (vrouwen worden meer verantwoordelijk geacht voor de verzorging van kinderen dan mannen; kinderopvang kan daardoor meer in hun belang zijn); van een politiek of sociaal doel dat ten grondslag ligt aan het streven naar kinderopvang (betaald werken van vrouwen, meer vrije tijd

voor ouders, het hebben van contact met andere kinderen, oplossen van werkloosheid onder kinderverzorgers) en van een strategie die daarop wordt afgestemd (hoe kleeft je je doel het beste in en welke termen gebruik je om zoveel mogelijk steun voor je idee te krijgen). In de praktijk lopen deze niveaus en manieren van redeneren meestal door elkaar. Het is bijvoorbeeld heel wel mogelijk om uit strategische overwegingen kindgerichte argumenten te gebruiken, terwijl je uiteindelijk de doel is om meer bewegingsvrijheid voor moeders te creëren, vanuit de morele opvatting dat het niet goed is de verantwoordelijkheid voor kinderen alleen bij vrouwen te leggen.

Het was een van de gebreken op de dag over vrouwen, moraal en kinderopvang dat dergelijke argumentatiestructuren nauwelijks geanalyseerd werden. Zo konden de meest wezenlijke veronderstellingen over de koppeling tussen de drie termen niet worden ontleed. Niet door de inleiders van het ochtendgedeelte die hun eigen terminologie hanteerden die slecht op elkaar aansloot en niet door de deelnemers aan de dag die 's middags in werkgroepen uiteen zouden gaan maar wegens geringe opkomst te grote thema's bestreken. De verhalen van de twee afsluitende sprekers, Selma Sevenhuijsen en Aafke Komter, gingen weer terug naar het abstracte niveau, maar daarin was kinderopvang geen onderwerp meer. Sevenhuijsen, voorzitter van de serie 'feminisme en moraal', zag een duidelijk verband tussen deze twee begrippen en vond dat het tijd werd de relatie van de andere kant af te benaderen en de moraal van het feminisme aan een nader onderzoek te onderwerpen. Komter, die als voorzitter van de eerdere SISWO-serie over macht inging op de relatie tussen macht en ethiek, was van mening dat in huidige debatten (onder andere het Gilligan-debat) de morele hoogstaandheid van vrouwen te veel wordt benadrukt. De premisse dat er met vrouwen op moreel terrein iets bijzonders aan te hand is deugt niet, aldus Komter. Die stelling had beter aan het begin van de dag verdedigd kunnen worden.

Odile Verhaar
Gone with the wind.
 Verslag van het congres *Jam op het mantelpak. Haken en ogen aan individualisering*
 Werkgroep Vrouwenstudies,
 Katholieke Universiteit Brabant
 Tilburg, 26 januari 1990

De storm zat de congresorganisatie tegen; door de verstoorde treinverbindingen bleven veel deelnemers elders uit het land weg. Desalniettemin was de belangstelling voor het congres groot. Het thema van de dag was uitgewerkt naar twee subthema's: 'zorg' en 'psychische gezondheid'. Na de inleiding van Angela van Rooij volgden twee ochtendlezingen van Rosi Braidotti en Joke Huisman. 's Middags waren er een aantal workshops van de leden van de werkgroep vrouwenstudies, waarvan sommige het thema van de dag expliciet tot onderwerp hadden en andere daar indirect op betrokken waren. Behalve de lezingen die ik er hier uitlecht en die (op de lezing van Braidotti na) alle betrekking hadden op het emancipatiebeleid van de overheid, waren er lezingen van Therèse van de Heuvel, Ine Vanwesenbeek, Coosje Couprie, Denise de Costa, Marrie Bekker en Alkeline van Lenning.

Rosi Braidotti (die met een taxi uit Utrecht opgehaald was) verkoos de vraag van de individualisering toe te spitsen op de kwestie van het vrouwelijk feministisch *subject*. Het voordeel hiervan was volgens haar dat de relatie met externe bepalende structuren gelegd werd ('subject of..'), waardoor de kwestie algemener werd. Haar vraag die ze ook elders reeds uitwerkte, luidde: 'how do I think myself as a female feminist subject?'. Hierbij verwijst 'female' naar het empirische en lichamelijke zonder dat het tot een biologische entiteit gereduceerd moet worden. Doel is de herdefiniëring van de subjectiviteit van vrouwen als gesitueerd in het lichaam tot 'a she-subject'. Het feminisme is de plaats waar dit moet gebeuren. Het grote probleem is volgens Braidotti dat het vrouwen aan de taal en symboliek ontbreekt om uitdrukking te geven aan wat zij reeds

zijn. Dit representatieprobleem kan opgelost worden door een *theorie* van het feminisme. Het gaat haar dan ook om feminisme als 'cognitieve' collectiviteit: 'hoe theoretiseren we de dingen die we gemeenschappelijk hebben?' Empirische definitie van vrouwen voldoen niet, net zo min als een vrijblijvende pluriformiteit (I'm o.k., you're o.k.) en het is de taak van het feminisme om een *politieke* gemeenschappelijke ervaring en identiteit van vrouwen te creëren waarin ruimte gelaten wordt voor onderlinge verschillen.

Joke Huisman hield haar lezing over de betekenissen van 'zorg' en 'vrouwen' in het huidige emancipatiebeleid. Ze pleitte ervoor de tautologische relatie tussen beide begrippen te vervangen door een 'weerbarstige'. Door opsluiting in het (geïndividualiseerde) gezin worden vrouwen door de overheid slechts aangesproken in zoverre zij een verzorgende functie hebben. Verzorgings-taken worden opgesloten in het gezin en worden als zodanig gecontrasteerd met betaalde arbeid buitenshuis. Het alternatief voor de (exclusieve) huisvrouw is dan ook de werkende vrouw, die er het exacte spiegelbeeld van is: elke referentie aan zorgtaken is binnen de betaalde arbeid afwezig, de zorg is een lege plek. Het dilemma dat zich vervolgens voordoet is dat vrouwen slechts 'op z'n mans' of 'op z'n vrouws' (dat is minderwaardig) kunnen functioneren, hetgeen leidt tot menige tegenstrijdigheid in het emancipatiebeleid. Zo ligt in de 1990-maatregel het accent op arbeid buitenshuis maar wordt een uitzondering gemaakt voor vrouwen die kinderen onder de twaalf jaar hebben. Samengevat bestaat het ambivalente van het beleid eruit dat het de gelijkheid van vrouwen vooronderstelt maar vrouwen tegelijkertijd aanspreekt op hun verzorgende (gezins)identiteit. Tenslotte bepleitte Huisman een 'autonome', 'positieve' invulling van 'zorg', één die niet slechts het spiegelbeeld is van de (mannelijke) betaalde arbeid buitenshuis, zoals nu het geval is.

De lezing van Marei Zwinkels (KUB) sloot hier naadloos bij aan. Ook zij analyseerde de voorstelling van de verhouding zorg-arbeid in het huidige emancipatiebeleid op haar aannames en vooronderstellingen. Zij kritiseerde het 'arbeids-participatieparadigma' zoals ze de theorie van het

huidige emancipatiedenken noemt die zegt dat vrouwen in de arbeid moeten participeren. Dit sterk economische denken dat ook tot uitdrukking komt in de enge opvatting van economische zelfstandigheid die gehanteerd wordt, gaat gepaard met een diskwalificatie van vrouwen die geen betaalde arbeid verrichten en met de miskenning van de maatschappelijke betekenis van de arbeid van huisvrouwen. Een van de aannames van het beleid is dat de keuze voor kinderen en zorgplichten in het algemeen, een privé-zaak en *dus* ook een privé-verantwoordelijkheid is. Daar de norm van kostwinner buitenshuis echter de huisvrouw veronderstelt, is dit idee niet houdbaar. Zorgarbeid verschijnt in het beleid ten onrechte als onmaatschappelijke rest-categorie. Het feit dat zorgarbeid in tegenstelling tot betaalde arbeid maatschappelijk eigenlijk niet bestaat, verklaart ook de dubbele belasting van buitenshuis werkende vrouwen. Zoals ook blijkt uit de voorziening van kinderopvang – de enige zorgtaak die het beleid erkent – hanteert het beleid een zeer eng zorgbegrip. Taken als kinderen voorlezen, oude moeders opvangen en dergelijke vallen hier buiten.

‘De zorg blijft onverzorgd achter’ luidde haar conclusie en het vrouwelijke als het minderwaardige wordt door dit beleid bevestigd. ‘Zorg’ in brede zin moest volgens haar dan ook nodig op de politieke agenda gezet worden.

Barbara Spoel (KUB) wees op een aantal tegenstrijdigheden in het vertoog dat de overheid over ‘het moderne meisje in de jaren tachtig’ construeert. Zo wordt het anders zijn van vrouwen enerzijds gehonoreerd en is het anderzijds problematisch; mannelijkheid blijft immers de norm voor de emancipatie van meisjes en vrouwen. Ze merkte onder andere op dat een sterke homogenisering van meisjes onder de noemer van ‘seks’ vergezeld gaat van het prominent naar voren schuiven van het sekseverschil; de hiërarchische verhouding tussen mannen en vrouwen wordt zodoende bevestigd. De discussie in het daaropvolgende meidenforum, waar meiden hun reactie op het meisjesbeleid mochten geven, was weinig verrassend. Alle meiden stonden wantrouwend tegenover de 1990-maatregel. De belangrijkste

kritiek was dat het beleid eenzijdig was in de waardering voor betaalde arbeid en dat het niet aansloot bij de werkelijkheid en de beleving van meisjes: ‘zo zitten meiden niet in elkaar, zo zijn ze niet gesocialiseerd’.

In het forum 's avonds, dat op zich weinig toevoegde aan de analyses en conclusies van de dag, ontstond onverwacht nog iets van een polemiek. De forumleden was een reactie gevraagd op het karakter en de implicaties van het emancipatiebeleid. Groeneman, D'66 kamerlid, vond het beleid tweeslachtig en absoluut niet feministisch. Passchier, beleidsmedewerkster van het FNV, deelde die kritiek; de dubbelzinnigheid bleek uit de 1990-maatregel, die kinderen zowel als optie als obstakel zag. En ook: vrouwen zijn nodig maar niet allemaal. Zorg bleef vrouwelijk voor het beleid. Hoogleraar vrouwenstudies Selma Sevenhuysen vond het beleid vooral heel beperkend: economische zelfstandigheid als panacee voor alle vrouwenproblemen. Zorg en relaties vielen buiten de ‘gelijke individuele rechten en plichten’-benadering van het beleid, waaraan een problematisch mensbeeld met het individu als drager van rechten en plichten ten grondslag lag. Op de valreep vond het zo verguisde emancipatiebeleid een verdedigster in de persoon van Marijke Mossink, verbonden aan de Vrije Universiteit, die zei het beleid juist zéér feministisch te vinden. Althans, wanneer men niet het regeringsbeleid maar het DCE-beleid er als norm voor nam. Ook al kwam er niets van terecht, het beleid had ook aandacht voor verandering van mannelijkheid en vrouwelijkheid en het voorstel om vrouwen in de arbeid te laten participeren wees erop dat er behalve voor mentaliteitsveranderingen, ook aandacht was voor structurele oplossingen. Dus: hoezo een slecht beleid? Tenslotte deed zij een op zich interessante poging om de aanwezigen op hun eigen vooronderstellingen te wijzen: waarom was het krijgen van kinderen eigenlijk géén prive-aangelegenheid, vergelijkbaar met willekeurig elke andere hobby? Omdat overtuigende argumenten hiervoor ontbraken, werd de dag alsnog in eensgezindheid afgesloten.

Dit congres liet zien dat er in Tilburg heel verschillend onderzoek gedaan wordt, dat niettemin

op een spannende manier samenhang vertoont. Een grote verdienste was bovendien dat aange-

toond werd dat vrouwenstudiesonderzoek op een zeer interessante en vernieuwende manier beleidsrelevant kan zijn.

KRISIS

Publicatie Krisis-onderzoek 2:

Baukje Prins -

Moraal, vrouwen en uitsluiting

De traditionele ethische theorievorming is vanuit feministische hoek veel onder vuur genomen omdat zij vrouwen zou uitsluiten van het domein van de moraal. Verschillende feministische theoretica's hebben alternatieve theorieën ontwikkeld die pretenderen niet uitsluitend te werken.

In haar doctoraalscriptie gaat Baukje Prins na wat de waarde van zo'n uitsluitingsperspectief voor feministisch-ethische theorievorming is. Daartoe wordt allereerst Habermas' ethische theorie aan een kritisch onderzoek naar zijn uitsluitende effecten onderworpen. Kritiek op uitsluiting vooronderstelt echter dat insluiting nastrevenswaardig is. Prins gaat daarom bovendien na wat de ordening is die Habermas' ethisch discours *binnen* het ethisch domein teweeg brengt.

Vervolgens wordt onderzocht of de vrouwelijke zorg-ethiek van Noddings haar aanspraak niet-uitsluitend te zijn, waarmaakt. Ook Noddings' theorie blijkt echter te zijn gebaseerd op een begrensde domein van de moraal, waarvan bepaalde standpunten, houdingen en motieven bij voorbaat uitgesloten zijn. Bovendien zijn de ordenende effecten van Noddings' discours, net als in Habermas'-geval, niet onverdeeld positief.

Prins concludeert dat de uitsluitingsmetafoor slechts een beperkt zicht biedt op ethische theorieën. Feministische kritiek op uitsluiting zou dan ook steeds gepaard moeten gaan met onderzoek naar de ordenende effecten die een ethische theorie als discursieve praktijk bewerkstelligt, aldus Prins.

Moraal, vrouwen en uitsluiting (voorlopige titel) is de tweede uitgave in de reeks Krisis-onderzoek, en zal in de loop van augustus 1990 verschijnen. TV V-lezers kunnen zich tot 1-9-1990 voor-intekenen door f. 17,50 over te maken op gironummer 4452859 t.n.v. KRISIS, Amsterdam o.v.v. Prins. Na verschijning zal het boekje f. 22,50 kosten.

Recensies

Anne Smelik

Female Spectators. Looking at Film and Television

E. Deidre Pribram (red.)

Londen en New York (Verso) 1988

199 blz., geb. f 91,-, paperb. f 35,-

Vrouwelijk kijkgenot is het *hot item* in de feministische filmtheorie van vandaag, want de vrouwelijke toeschouwer is in en genieten nog meer. Recentelijk heeft een aantal boeken over dit onderwerp het licht gezien, waarvan *Female Spectators* het meest direct aansluit op ontwikkelingen in feministische filmtheorie.¹ Met een ondertoon van lichtelijk ongeduld vraagt Pribram zich af waarom we in vredesnaam alle vormen van kijken als mannelijk zijn gaan beschouwen, en waarom we genot in de bioscoop voorbehouden aan mannen, terwijl zo veel vrouwen met enorm veel plezier naar de film gaan.

Psychoanalyse en semiotiek vormden lange tijd het overheersende analysemodel om de constructie van het seksuele verschil in film te begrijpen. Maar Pribram vindt dat het psychoanalytische model op vele punten tekortschiet. Met een universeel model voor de ontwikkeling van het subject buiten tijd en plaats (maar wel binnen de oedipale fase van het kerngezin), reikt de psychoanalyse nauwelijks alternatieven aan om de culturele orde te veranderen. De feministische herlezing van psychoanalyse mag dan het seksuele verschil op de agenda hebben geplaatst, maar voor andere verschillen tussen individuen zoals ras en klasse is geen ruimte ingebouwd. De semiotische en psychoanalytische benaderingen hebben geleid tot een exclusieve aandacht voor

de filmtekst, met verwaarlozing van de historische context waarin een film bekeken wordt. Pribram kondigt in haar inleiding aan dat het hoog tijd is om deze omissies in de filmtheorie goed te maken. Dat is het doel van de bundel *Female Spectators*.

Het is teleurstellend dat het boek begint met twee artikelen van het soort filmkritiek dat de afgelopen 15 jaar uitreuren is bedreven, namelijk analyses van de oude Hollywoodfilm. Linda Williams bekijkt de veel besproken film *Mildred Pierce* uit 1945 in de historische context van de Tweede Wereldoorlog. Dit doet zij door de psychoanalytische en de sociologische benadering van film met elkaar te verzoenen, wat haar tot de conclusie brengt dat de dominante ideologie in film geen eenzijdig onderdrukkend beeld van vrouwen geeft, maar vele conflicten en tegenstrijdigheden in het beeld van de vrouw laat zien in antwoord op de snel veranderende sociale positie van vrouwen.

Jeanne Allen bekijkt de film *Rear Window* van Hitchcock als hedendaagse toeschouwer. Zij komt tot een conclusie waar de gehele feministische filmkritiek haar al in is voorgedaan (en die de fascinatie van vrouwen voor de Hollywoodfilm verklaart), namelijk dat de film in feite te zien is als een verhaal over de tegenspraken van de heteroseksuele romance.

Twee filmmaaksters richten hun aandacht op de produktiekant van film. Michelle Citron stelt de door de praktijk wat achterhaalde vraag of feministische regisseurs zich wel op het terrein van de commerciële publieksfilm mogen begeven. Na een bespreking van de periode waarin alleen de avant-gardefilm politiek correct was, geeft Citron, na enige waarschuwingen over macht, geld en compromissen, gelukkig het groene licht aan een heterogene cultuur van vrouwen waarin ook de feministische publieksfilm bestaansrecht heeft.

Alile Sharon Larkin benadrukt dat zwarte vrouwen met hun eigen films een andere visie moeten tonen, die breekt met de taaie stereotypen over zwarten in Hollywood en die het onlosmakelijke verband tussen seksisme en racisme laat zien. Een filmpraktijk vanuit de eigen ervaring van zwarte vrouwen kan historische en culturele

verschillen tussen vrouwen in beeld brengen en daarmee de angst voor verschillen teniet doen.

Een aantal artikelen kent een meer theoretische ondergrond. In een interessante bijdrage integreert Christine Gledhill de culturele context in tekstuele analyses, door het begrip 'onderhandeling' (negotiation) te introduceren. Over culturele betekenissen wordt in de ontmoeting tussen productie, teksten en publiek 'onderhandeld', in een proces met steeds wisselende posities. Voor vrouwen is dat vaak een tegenstrijdig proces omdat beeldvorming en ervaring niet geheel samenvallen. Het concept 'onderhandeling' geeft ruimte aan verschillende vormen van subjectiviteit, identiteit en plezier van een pluriform publiek.

Jackie Byars probeert de psychoanalyse uit te breiden met behulp van de theorieën van Gilligan en Chodorow. De manier waarop Byars met deze bijgestelde methode films voor vrouwen analyseert is echter niet geheel overtuigend. De aspecten die zij naar boven haalt, zoals de vrouwelijke stem, relationele kwaliteiten en machtsrelaties, leveren althans voor mij geen spannende nieuwe gezichtspunten op.

Kaplan schetst het postmoderne karakter van de videoclip en de representatie van vrouwen. Haar alarmerende conclusie is dat in de videoclip het seksuele verschil dreigt te verdwijnen in een draaimolen van gemakkelijk te consumeren beelden die slechts nog naar elkaar verwijzen.

De Lauretis heropent de discussie over vrouwelijke esthetiek. Voor haar ligt de feministische kwaliteit van een film bij de toeschouwer: spreekt de film de toeschouwer als vrouw aan? Voor De Lauretis is de vrouwelijke kijkervaring tegenstrijdig en paradoxaal. Films van vrouwen moeten deze tegenstrijdigheid ten volle benutten. Dit kan door het vrouwelijk subject in taal te positioneren; in bijvoorbeeld sekse, ras, klasse. Dan wordt het persoonlijke weer politiek.

Deze twee laatste artikelen, van Kaplan en De Lauretis, werden al eerder gepubliceerd.²

Het boeiendste artikel vind ik de bijdrage van Jacqueline Bobo die als enige de werkelijke (en niet de theoretische) receptie van een recente publieksfilm bespreekt. *The Color Purple* heeft voor controversiële reacties gezorgd. Zwarte

mannen waren razend over het negatieve imago van de zwarte man in de film. Witte linkse critici vonden de film een typisch produkt van de Hollywood-ideologie, die het klasse-aspect verdoezelde. Ook Bobo vindt dat *The Color Purple* een kwalijke representatie verbeeldt van zwarte mensen. Uit Bobo's receptie-onderzoek komt echter naar voren dat zwarte vrouwen de film hogelijk waarderen. Zij verklaart deze positieve receptie uit de actieve kijkhouding van zwarte vrouwen die deze film progressief bekijken en zich de film eigen maken; 'eindelijk een film die iets zegt over ons'. Dit kijkgedrag plaatst Bobo binnen de culturele context van een opkomende traditie van zwarte vrouwelijke schrijvers in de jaren tachtig, waardoor een gemeenschap van zwarte lezeressen en kijksters met een kritisch bewustzijn is ontstaan.

Female Spectators is een leesbare bundel die zijn pretenties echter niet geheel waarmaakt. De suggestie dat er sprake is van een geheel nieuwe aanpak door de aandacht bij de vrouwelijke toeschouwer te leggen lijkt mij overdreven. Het is een logische stap in de recente ontwikkelingen binnen theorie en vooral praktijk, om vrouwelijk kijkgenot, populaire cultuur en verschillen tussen vrouwen op de voorgrond te plaatsen. Deze issues vragen om theorieën met meer ruimte voor historische specificiteit, voor de heterogeniteit van culturele uitingen van vrouwen, en voor de tegenspraken van de vrouwelijke kijkervaring. *Female Spectators* geeft een paar aardige aanzetten om uit het keurslijf van de psychoanalyse te geraken en ruimte te scheppen voor de vrouwelijke toeschouwer. De trend is gezet en verdient zeker een vervolg.

Noten

1. Een meer sociologische aanpak vanuit massacommunicatie is te vinden in: Liesbet van Zoonen (red.), *Tussen plezier en politiek: feminisme en media*. Amsterdam (SUA) 1988; Lorraine Gamman en Margaret Marshment (red.), *The Female Gaze. Women as Viewers of Popular Culture*. Londen (The Women's Press) 1988.

2. E. Ann Kaplan, *Rocking Around the Clock. Music Television, Postmodernism & Consumer Culture*. New York/Londen (Routledge) 1987; Teresa de Lauretis,

Technologies of Gender. Essays on Theory, Film, and Fiction. Bloomington en Indianapolis (Indiana University Press) 1987.

Geske Dijkstra

Forms of Production and Women's Labour: Gender Aspects of Industrialization in India and Mexico

I.S.A. Baud

Dissertatie Nijmegen 1989

237 blz., f 25,-

In januari 1989 promoveerde Isa(belle) Baud aan de TU Eindhoven op een proefschrift over vrouwenarbeid in India en Mexico. Het proefschrift bevat interessant empirisch materiaal over de gevolgen van industrialisatieprocessen in de derde wereld voor de werkgelegenheid voor vrouwen. De auteur heeft gedurende veertien maanden veldwerk gedaan in de textielindustrie in Coimbatore, India. Ze presenteert ook de resultaten van door anderen uitgevoerde case studies in de garnalenverwerkende industrie in India en in de schoenindustrie in Guadalajara, Mexico. Bij dergelijk divers en veelomvattend empirisch materiaal komt het op een goede structurering aan. Baud is daarin naar mijn mening redelijk goed geslaagd.

In de eerste twee hoofdstukken krijgt die structurering vorm. Theoretische noties als die van het arbeidsreserveleger en van marginalisering van vrouwenarbeid heeft Baud omgezet in concrete 'proposities' (hypothesen), die in de drie case studies getoetst worden. De arbeidsreservelegertheorie bleek daarbij te algemeen en te weinig toepasbaar op de situatie in ontwikkelingslanden. Beter bruikbaar was de arbeidsmarktsegmentatietheorie. Daarvan leidde Baud concrete factoren af die de kwantiteit en de kwaliteit van de vrouwelijke beroepsarbeid beïnvloeden – factoren die zowel aan de vraag – als aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt liggen. Het was mijns inziens de leesbaarheid van deze hoofdstukken wel ten goede gekomen als deze proposities die nu in hoofdstuk 2 ('Research approach and me-

thodology') staan, direct na de theorie in hoofdstuk 1 ('Introduction and theoretical framework') waren geformuleerd.

Een origineel aspect van dit proefschrift is dat niet alleen wordt onderzocht wat voor gevolgen industrialisatieprocessen hebben voor vrouwenarbeid, maar ook wat deelname aan industriële arbeid betekent voor de (machts)positie van vrouwen in het gezin. Helaas kon dit (in de 'Preface' breed uitgemeten) onderdeel alleen worden onderzocht in de door de auteur zelf uitgevoerde case study. Daartoe heeft Baud dertien belangrijke beslissingen uitgekozen die in (vrijwel) elk gezin worden genomen, bijvoorbeeld over opleiding of vakbonds lidmaatschap. Vervolgens heeft ze in interviews aan de vrouwen gevraagd wat hun invloed op die beslissingen was. Hoe méér invloed de vrouwen hadden op die beslissingen, hoe groter de 'sociale autonomie' van vrouwen in het gezin was. Conclusies zijn bijvoorbeeld dat de autonomie van vrouwen groter is als ze betaald werk doen (in vergelijking tot onbetaald meewerken in het gezinsbedrijf), en ook als er binnen het bedrijf waar de vrouw werkt een minder strikte taakverdeling naar sekse is. De auteur stelt terecht dat deze onderzoekslijn zowel inhoudelijk als methodologisch verdere uitdieping verdient.

Op een aantal punten komt de inhoud van het boek niet helemaal overeen met wat de inleidende hoofdstukken beloven. Zo gaat een belangrijk deel van de presentatie van de resultaten van de case studies (de hoofdstukken 4-6), en van het concluderende laatste hoofdstuk 7, niet specifiek over vrouwenarbeid en over de proposities uit hoofdstuk 2. In deze hoofdstukken geeft Baud wel veel aandacht aan de verschillende produktievormen die er in de sectoren bestaan (grootschalige industrie, kleinschalige industrie, artesanaal productie en thuiswerk) en de relaties tussen die vormen, met name 'subcontracting' (dat is het uitbesteden van bepaalde onderdelen van de produktie aan kleinere produktie-eenheden, veelal om arbeidswetgeving te ontduiken of om geen 'last' te hebben van vakbonden). Dat levert aardige beschrijvingen op, maar het boek bevat geen theoretisch kader om ze te interpreteren.

De vergelijking tussen India en Mexico levert volgens de auteur de 'impliciete' vraag op of verschillen in industriepolitiek leiden tot een verschillend gebruik van vrouwenarbeid (p. 31). Verschillen in industriepolitiek zijn er zeker. In het derde hoofdstuk beschrijft Baud hoe de Indiase overheid altijd maatregelen heeft genomen ter stimulering van kleinschalige industrie en kleine nijverheid, terwijl in Mexico de meeste aandacht juist uitging naar grote bedrijven. Maar een gebrek aan statistische gegevens, met name in Mexico, maakt het onmogelijk om de gevolgen daarvan voor vrouwenarbeid in beide landen te onderzoeken. In de volgende hoofdstukken, bij de beschrijving van de case studies, wordt op de genoemde impliciete en ambitieuze vraag niet ingegaan. Daarmee vervalt mijns inziens de zin van het vergelijken van cases uit *verschillende* landen. De auteur had in plaats daarvan net zo goed, en gemakkelijker, méér sectoren uit hetzelfde land in het onderzoek kunnen betrekken.

Desalniettemin leidt de vergelijking van deze drie cases soms wel tot interessante uitkomsten. Zo blijkt dat functies in de Indiase textiel in de loop van de tijd ingewikkelder zijn geworden. Daarmee ging een verlies aan werkgelegenheid voor vrouwen gepaard. In de Mexicaanse schoenindustrie werden functies juist opgesplitst en zijn daardoor simpeler geworden. Dit leidde tot het in dienst nemen van méér vrouwen in plaats van mannen. In beide gevallen werden vrouwen gemarginaliseerd: ze kregen minder toegang tot functies waarvoor méér vaardigheden nodig zijn en die beter worden betaald.

Een kanttekening van andere aard betreft de onderzoeksmethodologie. Binnen de verschillende case studies is gebruik gemaakt van steekproeven. Bij het eigen onderzoek in de Indiase textiel wordt de steekproefkeuze goed verantwoord. Interessant is ook dat Baud gewerkt heeft met een kleine en een grote steekproef. Ze gebruikte een uitgebreide vragenlijst bij een relatief klein aantal respondenten. De betrouwbaarheid van de uitkomsten werd vervolgens globaal getoetst met een beperkte vragenlijst bij een groter aantal respondenten. Voor de beschrijving van de Indiase garnalenverwerkende industrie heeft Baud van

verschillende onderzoeken van anderen gebruik gemaakt, die elk weer op verschillende steekproeven gebaseerd zijn. De representativiteit van het geheel is niet bekend, zoals de auteur zelf ook aangeeft. Voor de Mexicaanse schoenindustrie baseert ze zich in ruime mate op een door anderen verricht onderzoek onder 160 schoenarbeiders. Het is echter niet duidelijk of dat een representatieve steekproef is. Ondanks dat leidt Baud algemene conclusies af, bijvoorbeeld 'in grote bedrijven en in thuiswerk zijn geen vrouwen van 35 jaar en ouder te vinden' (p. 170; vert. G.D.).

Ondanks deze kanttekeningen is het boek zeer de moeite waard. In het algemeen betekent het uitvoeren van dit soort omvangrijke empirische studies pionieren. Deze studie vormt een basis voor verder onderzoek, en het is daarom goed dat de auteur een paragraaf 'Future directions for research' heeft toegevoegd. Wellicht zou een volgende studie nog meer 'case study' kunnen zijn, zonder pretenties uitspraken te doen over industriële vrouwenarbeid in 'de' derde wereld.

Saskia de Jong
Anti-Covenant. Counter-Reading Women's Lives in Hebrew Bible
 Mieke Bal (red.)
 Bible and Literature Series, New York
 (Sheffield Academic Press) 1989
 243 blz., f 91,25

Uitdagend en pretentius, dat is de titel *Anti-Covenant* van de door Mieke Bal samengestelde bundel zeker. Uitdagend, omdat het vastgeroeste theologische begrippen op hun kop zet. Maar het is ook pretentius gezien de verwachtingen die dit scheidt. 'Verbond' is immers een centraal oudtestamentische notie, waarin God in eerste instantie eenzijdig een relatie met zijn volk aangaat; het is en blijft een verbond tussen een mannelijke God en aardse vaders. De titel *Anti-Covenant* suggereert hier door 'tegenlezing' een nieuw verbond tegenover te stellen.

De bundel bevat elf artikelen die op een na, alle door vrouwelijke auteurs zijn geschreven. Zonder uitzondering lijken de auteurs in meer of mindere mate door de narratologische methode van Mieke Bal te zijn beïnvloed. Opvallend is de veelheid aan directe verwijzingen naar haar werk of begrippenapparaat.

Mieke Bal stelt in haar inleiding dat het verbond tussen theorie en tekst vergelijkbaar is met het Verbond tussen YHWH (de God van Israël) en Abraham. Zij wil de relaties tussen deze beide verbonden in de bundel onderzoeken. Daarbij wordt het verdrag tussen feministische lezers en de vrouwelijke kant van de tekst gehanteerd als een 'tegen-verbond'.

In de artikelen zetten de auteurs hun lezing van bijbelteksten naast gangbare lezingen, zoals die te vinden zijn in bijbelcommentaren of moderne herschrijvingen van de verhalen. Bijbelteksten worden ook naast andere teksten met een zelfde thematiek gelegd en vergeleken.

De auteurs leggen zonder uitzondering een grote belangstelling aan de dag voor de methode waarmee zij een tekst lezen. De methoden worden daarbij op twee verschillende wijzen gebruikt: enerzijds als object van kritiek (als medeplichtige aan het verbond tussen theorie en tekst) en anderzijds als 'subtekst', als een discours dat zelf op de tekst betrokken kan worden en aan dezelfde kritiek is onderworpen als de tekst.

Carol Delaney doorbreekt in haar artikel de gangbare lezingen van het verhaal over het bijnaoffer van Isaak, Abrahams zoon. Door de tekst vanuit een antropologisch perspectief te lezen wordt de aandacht van de lezer/es gevestigd op de afwezigheid van Sara, Isaaks moeder. Het offer van Isaak is een zaak van de vader, waarbij alleen de supervader (God) kan interveniëren. Delaney laat zien dat de macht van de vader niet vanzelfsprekend is, maar telkens opnieuw bevestiging nodig heeft.

Ann Marmesh leest de verhalen in *Genesis* niet op de gebruikelijke diachronische wijze, maar gebruikt een synchrone leeswijze. Hierdoor verschuift het perspectief van de vader-zoon-relatie naar de man-vrouw-relatie. Vrouwen blijken dan een veel grotere rol te spelen bij de

voortplanting en het voortbestaan; zij blijken ook andere verlangens en ambities te hebben dan het moederschap. Marmesh suggereert dat de onvruchtbaarheid die de drie aartsmoeders treft wellicht zelfgekozen is, bij wijze van protest tegen de patriarchale cultuur. Mijns inziens een te positieve waardering van de rol van de aartsmoeders. Terecht heeft Esther Fuchs¹ aangetoond dat deze onvruchtbaarheid juist een literaire strategie is om vrouwen klein te houden in het patriarchale systeem. Deze strategie komt zeer krachtig naar voren, wanneer vrouwen aan de lezer/es worden voorgesteld met slechts een enkel verlangen: het baren van zonen. In *Genesis 30:1* bijvoorbeeld, zegt de onvruchtbare Rachel tot God: 'Geef mij zonen, zo niet, ik, ik zal sterven!'

De overige artikelen worden in twee groepen ingedeeld. De eerste groep artikelen bespreekt sterke, beroemde vrouwen; de tweede serie artikelen richt zich op vrouwen die tot slachtoffer zijn gemaakt.

Tot de eerste groep behoort het artikel van Betsy Merideth. Zij vergelijkt het verhaal van Delila, die de held Simson de dood injaagt, met het verhaal over Judith die Holofernes onthoofte. Delila wordt in commentaren als een slechte vrouw afgeschilderd, terwijl Judith tot heldin wordt uitgeroepen. Merideth komt tot de nogal voor de hand liggende conclusie dat zowel negatieve als positieve vrouwbeelden anti-vrouwideologieën kunnen voortbrengen.

De drie daaropvolgende artikelen gaan over de persoon Debora in *Richteren 4 en 5*. Rachel Rasmussen leest deze tekst in het licht van een sociologische analyse van de culturele veranderingen, waarin vrouwen een belangrijke rol speelden. Zij vergelijkt Debora met de godin Anat. Helaas is de literatuurverwijzing naar Lindars niet terug te vinden.

Stephen Hanselman vergelijkt het verhaal over Debora met een andere oudoosterse mythe: het verhaal over Aghat. Dit artikel wordt overwoerd door zijn ingewikkelde schema's en verwijzingen, die het nogal onleesbaar maken.

Jane Shaw analyseert twee hedendaagse herschrijvingen van *Richteren 4* door vrouwen. In deze teksten worden bepaalde invullingen van het

begrip 'vrouw' voorgesteld/opgelegd. Shaw pleit voor een meervoudige invulling van dit begrip om daarmee het idee 'vrouw' te doorbreken.

Waren de bovenstaande auteurs vooral gespitst op beroemde vrouwen, de nu volgende schrijfsters lezen met name die verhalen waarin vrouwen tot slachtoffer worden gemaakt.

De Nederlandse oudtestamentica Fokkelien van Dijk-Hemmes bijt de spits af met een artikel dat eerder verscheen in het boek *En Sara in haar tent lachte... Patriarchaat en verzet in bijbelverhalen* (Utrecht: Hes, 1984, p. 47-71). Hierin gebruikt zij de ene bijbeltekst als subtekst bij het lezen van de andere. Zij leest het verhaal van de verkrachte Tamar in 2 *Samuël 13* in het perspectief van de Tamar in *Genesis 38*. Deze vrouw neemt haar lot in eigen hand. Deze manier van lezen leidt ertoe dat de lezer/es in zekere zin samen met de vrouwen uit de bijbeltekst leest.

Anne Michele Tapp vergelijkt drie verhalen met elkaar waarin vrouwen in een extreme slachtofferpositie verkeren. In *Genesis 19*, en in *Richteren 11 en 19* worden drie dochters die nog maagd zijn door hun vaders geofferd. Tapp laat zien dat deze verhalen met de passieve, naamloze, stille hoofdpersonen, zeer sterke verhalen zijn. Het belang van deze gruwelijke bijbelverhalen schuilt voor haar in de ontmaskering van de inherente vrouwvijandige, zelfs vrouwverwoestende ideologie.

Beth Gerstein gaat op zoek naar de boodschap in het verhaal over de dochter van Jefta (*Richteren 11*), die door haar vader wordt geofferd. Zij vertrekt in haar analyse bij het concept 'ritueel'. Door het ritueel als subtekst te gebruiken geeft Gerstein inzicht in de actieve rol van de vrouw in het offerritueel. Tot slot geeft zij haar eigen visie op dit verhaal door een creatieve navertelling, waarin ook de moeder (die in het bijbelverhaal niet bestaat) wordt opgevoerd.

Cynthia Baker leest hetzelfde verhaal over Jeftha's dochter en vergelijkt het met een vroege interpretatie (een produktieve receptie) van Pseudo-Philo. Zij geeft een overtuigende uitleg aan de schijnbare tegenstrijdigheid in de tekst van Pseudo-Philo. De dochter lijkt zich eerst neer te leggen bij haar slachtofferrol, maar komt er daarna

tegen in verzet. Baker toont met een sekse-specifieke lezing aan dat deze verschuiving terug te voeren is tot verschillende opvattingen van de vader- en moederrol.

Mieke Bal besluit deze bundel met een gedeelte van een hoofdstuk uit haar boek *Death and Dissymmetry*. Zij pleit voor een feministische filologie, die gebruik maakt van de inzichten uit de narratologie, de psychoanalyse en de antropologie. Op de haar bekende wijze richt zij vooral de aandacht op details in de tekst, waaruit zij vervolgens belangrijke conclusies trekt. Een sprankelend einde van deze boeiende bundel!

Deze elf 'tegenlezingen' zijn inderdaad vaak tegendraads en eigenzinnig. De auteurs stellen zich terecht bescheiden op en pretenderen niet de enige ware interpretatie te geven. Dat Debora in drie artikelen en de dochter van Jefta in vier artikelen centraal staan, illustreert ook al dat elke interpretatie slechts een stem wil zijn. Dat maakt het lezen van deze bundel tot een spannende aangelegenheid.

Ik miste in de bundel aandacht voor het goddelijk personage in de verhalen. Het zou interessant zijn om de rol van YHWH in de verhalen nader te analyseren, omdat deze vaak de verhalen van een goddelijke sanctie voorzien heeft. Dit blijft nu achterwege, waardoor de engel in de verhalen blijft steken. De verhalen waarin vrouwen (letterlijke) slachtoffers zijn kunnen zich herhalen, juist vanwege die goddelijke legitimatie. Pas als de rol van YHWH in het Verbond ontmaskerd is, heeft een 'tegen-verbond' werkelijk kans van slagen.

Noot

1. E. Fuchs, 'The Literary Characterization of Mothers and Sexual Politics in the Hebrew Bible', in: A.Y. Collins, *Feminist Perspectives on Biblical Scholarship*. New York (Scholar's Press) 1985, pp. 117-136.

Albertine Veldman

Arbeidsduur, organisatie en emancipatie

Marian Demenint-de Jongh

Culemborg (Lemma) 1989

209 blz., f 46,-

Automatisering en vrouwenarbeid. Een

studie over beroepssegregatie op de

arbeidsmarkt, in de administratieve

beroepen en in het bankwezen

Kea Tijdsen

Utrecht (Van Arkel) 1989

304 blz., f 39,-

Deeltijdarbeid is een belangrijk kenmerk van vrouwenarbeid. Sinds de jaren zestig is de groei in de werkgelegenheid voor vrouwen voor een belangrijk deel gerealiseerd in deeltijd. In 1988 werkt maar liefst 55% van de vrouwelijke beroepsbevolking in deeltijd. In de verwachting dat deze tendens zich voortzet, stelt Marian Demenint in haar dissertatie de vraag centraal naar de mogelijkheden om door middel van deeltijdarbeid de arbeidspositie van vrouwen te verbeteren. Het onderzoek is opgebouwd uit een aantal min of meer losstaande delen. Het eerste deel betreft een onderzoek bij een universiteit. De methode bestaat uit een cijfermatige analyse van het personeelsbestand en een schriftelijke enquête op basis van een steekproef van werknemers. Het tweede deel bestudeert aan de hand van case studies bij bedrijven, de vraag of deeltijdarbeid in hogere leidinggevende functies mogelijk is. Het gaat hier om een vorm van actie-onderzoek. In nauwe samenwerking met de bedrijfsafdelingen is steeds een concrete functie geanalyseerd, waarvan de leiding aangaf dat deze onmogelijk in deeltijd te vervullen zou zijn. Na afloop van het onderzoek komen de meeste afdelingen tot de conclusie dat deeltijdarbeid toch mogelijk zou zijn. Het gaat dan wel vaak om deeltijdbanen van 30-32 uur. Demenint weet hier vele creatieve mogelijkheden te schetsen om deeltijdarbeid in te passen in de organisatie. Het laatste deel van het boek ten slotte kent een zuiver organisatiekundige aanpak. Het

behandelt de introductie van deeltijdarbeid in de organisatie en de rol welke de organisatie-adviseur hierbij zou kunnen spelen.

Hoewel elk deel op zich goed verzorgd is, vertonen de verschillende delen van het boek te zamen een enigszins gekunsteld verband. Waarschijnlijk is dit te wijten aan het feit dat het promotieonderzoek grotendeels berust op twee, uit 1981 daterende, studies die de auteur in haar hoedanigheid van organisatie-adviseur heeft verricht. Het beleidsmatige en organisatiedeskundige karakter van deze onderzoeken sluit niet geheel aan bij de meer wetenschappelijke probleemstelling van het proefschrift. Daarbij geven onderzoeksgegevens die in het verleden vanuit een andere probleemstelling zijn verzameld en geselecteerd, bij een tweede analyse niet altijd de meest adequate informatie. De beleidsstudies hebben onvoldoende diepgang om inzicht te geven in de oorzakelijke verbanden tussen deeltijdarbeid en de arbeidspositie van vrouwen. De personeelsanalyse, het eerste deelonderzoek, maakt bijvoorbeeld wel duidelijk dat de toename van het aantal vrouwen met name in deeltijd is gerealiseerd, maar in het midden blijft hoeveel deeltijders in de loop van tijd zijn aangenomen, promotie hebben gemaakt of zijn uitgestroomd, en of hierbij bijvoorbeeld sprake is geweest van significante verschillen tussen mannen en vrouwen of deeltijders en voltijders.

In antwoord op de vraag of deeltijdarbeid kwalitatief gezien tot een verbetering van de arbeidspositie van de vrouw kan leiden, presenteert Demenint haar beleidsstudie naar de mogelijkheden voor deeltijdarbeid in leidinggevende functies. De stap van de theoretische mogelijkheid van deeltijdarbeid in leidinggevende functies, naar de conclusie dat deeltijdarbeid ook in kwalitatieve zin een positief werkgelegenheidseffect voor vrouwen kan hebben, is echter wel wat groot. Er liggen enkele impliciete premissen aan ten grondslag. De mogelijkheid van deeltijdarbeid in leidinggevende functies heeft alleen dan een positief effect voor vrouwen, als het ook de vrouwelijke deeltijders zijn die in deze banen terecht komen. Dit veronderstelt een positief loop-

baanbeleid voor vrouwelijke deeltijders. Uit haar eigen onderzoek bij de universiteit blijkt dit juist een belangrijk knelpunt te zijn. Overigens blijft de kwaliteit van het gros van de deeltijdarbeid, namelijk dat op laag uitvoerend niveau, buiten beschouwing. Of er voor deze vrouwen uitzicht bestaat op doorstromen naar de middelbare niveaus wordt niet besproken.

Jammer is ook, dat niet gekeken is naar mogelijke nadelen van deeltijdarbeid. Het was hier wellicht zinvol geweest een korte theoretische beschouwing op te nemen, waarin niet alleen de mogelijkheid maar ook de *wenselijkheid* van individuele deeltijdarbeid als emancipatiestreven wordt besproken. Nu wordt bijvoorbeeld algemene arbeidsduurverkorting al snel op een zijspoor gezet. Vastgesteld wordt dat arbeidsduurverkorting destijds maar tot 20% herbezetting heeft geleid en dat de interesse bij werkgevers is verdwenen. Dit zou naar mijn gevoel niet *automatisch* een omslag moeten inhouden naar een strategie waarbij individuele deeltijdarbeid bevorderd moet worden. Nadeel van deeltijdarbeid is immers het gevaar van economische afhankelijkheid. Volgens Bruyn-Hundt (1982) liggen de arbeidsinkomsten van driekwart van de gehuwde vrouwen, juist als gevolg van deeltijdarbeid, onder het bijstandsniveau. Andere nadelen zijn het ontbreken van loopbaanperspectieven en voortzetting van de huidige verdeling van betaald en onbetaald werk.

Een eveneens in 1989 verschenen boek dat vrouwen, arbeid en organisatie tot onderwerp heeft, besteedt meer aandacht aan de verklaring van bepaalde kenmerken van vrouwenarbeid. Althans zo laat zich de probleemstelling lezen van het proefschrift van Kea Tijdens. Niet de arbeidsduur, maar de beroepssegregatie staat hier centraal. Het onderzoek is uitgewerkt voor de administratieve beroepen en het bankwezen, terwijl tevens de invloed wordt onderzocht van technologische verandering op de kwaliteit van vrouwenarbeid.

De eerste helft van het boek behandelt op basis van een literatuurstudie achtereenvolgens de

positie van vrouwen in de administratieve beroepen en de invloed van automatisering op de organisatie van het arbeidsproces. Aandacht wordt onder meer besteed aan de vaststelling van de mate van segregatie op de arbeidsmarkt. Hoewel Tijdens de vergaande beroepssegregatie alleszins erkent, relativeert ze toch enigszins de gebruikelijke mate van segregatie. Ze meent dat deze geïmponeerd is, omdat de beroepenstructuur van de vrouwelijke beroepsbevolking, onder meer uit onbekendheid, minder gedifferentieerd is uitgewerkt. Het is jammer dat Tijdens niet meer aandacht besteedt aan de introductie van een aanvaardbaar criterium voor een vrouwenberoep. Deze definitie kan van belang zijn voor bijvoorbeeld juridische procedures over gelijke behandeling. Indien bijvoorbeeld minder promotie wordt gemaakt in een vrouwenberoep, kan dit een vermoeden van discriminatie opwerpen. De percentages waarvoor Tijdens kiest zijn echter, zoals ze zelf aangeeft, redelijk willekeurig gekozen. Ze blijken ook niet altijd consistent toegepast te worden.

Het tweede deel van het boek betreft een door Tijdens zelf uitgevoerd onderzoek onder de vier grote banken in Nederland. Doelstelling van de studie is, aldus Tijdens, de allocatiemechanismen te onderzoeken die leiden tot segregatie tussen vrouwen en mannen in arbeidsorganisaties. Factoren die ze hiervoor wil onderzoeken zijn de arbeidsmarkt, de organisatie van productieprocessen, organisatiecultuur en bedrijfsstrategieën. Van deze aspecten komt eigenlijk alleen de invloed van het productieproces, en wel in tijden van verandering bijvoorbeeld als gevolg van automatisering, goed aan bod. De door Tijdens aangehaalde theorie van Braverman (1974), waarbij technologie tot polarisatie in het arbeidsproces leidt door toename van zuiver routinematige handelingen, het verdwijnen van de middelbare beroepen en het ontstaan van een kleine zeer goed opgeleide top, gaat redelijk op voor de eerste automatiseringsgolf bij de banken. Voor wat betreft de afhandeling van het binnenlands betalingsverkeer ontstaan 'administratiefabrieken', waar alleen betalingsopdrachten in de computer

worden ingevoerd. Het zijn bijna uitsluitend vrouwen die hiervoor aangetrokken worden. In de jaren tachtig verdwijnt dit beeld. Door decentrale automatisering wordt de administratieve taak overgeheveld naar de kantoren in het land. De werkwijze van het betreffende kantoor blijkt nu bepalend voor integratie of polarisatie van taken. Daarbij speelt het opleidingsniveau van de medewerkers eveneens een rol. Zo kan automatisering voor de beter gekwalificeerde secretaresse tot integratie van taken leiden. Dit in tegenstelling tot de administratief medewerkster, van wie de positie wordt bedreigd. Dit in aanmerking nemend, lijkt de in het afsluitend hoofdstuk gegeven conclusie dat de organisatie van het productieproces als gevolg van automatisering leidt tot gesegregeerde afdelingen, niet altijd volledig op te gaan. Bij de latere automatiseringsgolf blijken immers ook tegengestelde bewegingen mogelijk, afhankelijk van situatiegebonden factoren.

De aansluiting van de conclusies op het gepresenteerde materiaal is nog op een ander punt problematisch. Zo wordt bewuste uitsluiting van vrouwen door de mannelijke beroepsbeoefenaren op grond van patriarchale strategieën grotendeels bewezen geacht voor de praktijk van het bankwezen, terwijl dit niet uit de onderzoeksresultaten blijkt. Tijdens baseert haar onderzoek bij de banken op literatuurstudie, jaarverslagen en personeelsbladen. Gezien deze bronnen lijkt het moeilijk om conclusies te trekken over de veelal subtiële allocatiemechanismen in een arbeidsorganisatie.

De studies van Demenint en Tijdens laten al met al veel vragen open omtrent de totstandkoming en het voortbestaan van arbeidspositionele verschillen tussen mannen en vrouwen. De studies zijn dan ook eerder te kenschetsen, en daarin ligt hun verdienste, als gedegen breedtestudies waarin de gebieden van de organisatiekunde in emancipatoir perspectief en vrouwenarbeid en automatisering overzichtelijk in kaart zijn gebracht.

Literatuur

- Braverman, H., *Labor and monopoly capital. The de-gradation of work in the twentieth century*. Londen 1974.
- Bruyn-Hundt, M., 'Van deeltijdarbeid voor sommigen naar arbeidsduurverkorting voor iedereen', in: *Tijdschrift voor politieke economie*, jrg. 6, nr. 2, 1982, pp. 39-53.

Francisca de Haan

Current Issues in Women's History

Arina Angerman, Geerte Binnema, Annemieke Keunen, Vefie Poels en Jacqueline Zirkzee (red.)

Londen/New York (Routledge) 1989
336 blz., geb. f 109,50, paperb. f 35,20

In het najaar van 1989 is *Current Issues in Women's History* verschenen, een selectie uit de papers die oorspronkelijk op de *International Conference on Women's History* in 1986 werden gepresenteerd. Het is de redactie gelukt een bundel samen te stellen met bijdragen die vrijwel allemaal interessant en vaak ook spannend zijn. De heldere structuur en de toegankelijkheid van de meeste artikelen tonen de inzet van auteurs en redactie.

Twee mooie artikelen zijn gewijd aan ontwikkelingen in het onderwijzeressenberoep. Jo Anne Preston beschrijft de feminisering van het lager onderwijs in negentiende-eeuws New England vanuit twee gezichtspunten: dat van onderwijshervormers, die om verschillende redenen voor 'feminisering' pleitten en dat van vrouwen die onderwijzeres waren of ervoor studeerden.

Alison Oram analyseert de kritiek op ongehuwde onderwijzeressen in Engeland tussen de twee wereldoorlogen. Ze brengt deze kritiek in verband met economische en demografische ontwikkelingen, en met de toenemende druk op vrouwen vanuit seksuologische en psychologische hoek om actieve heteroseksualiteit als gezond te beschouwen en een leven zonder man als frigide, ongezond en frustrerend. Tevens gaat ze

in op de verschillende reacties in de vrouwenbeweging op deze ontwikkelingen. Oram plaatst haar onderzoek in het kader van 'lesbische geschiedenis'.

Meerdere bijdragen zijn gewijd aan de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Margot Badran gaat in op het ontstaan van het Egyptische feminisme in de negentiende eeuw, dat volgens haar ten onrechte aan westerse invloeden wordt toegeschreven. Amy Swerdlow beschrijft het succesvolle optreden van een Noord Amerikaanse vrouwenvredegroep, *Women Strike for Peace*, in de vroege jaren zestig en analyseert de door deze groep gehanteerde beelden van vrouwelijkheid. Lydia Sklevicky behandelt de institutionele geschiedenis van het *Anti-Fascistische Vrouwen Front*, de officiële en enige vrouwenorganisatie in Joegoslavië tussen 1942 en 1953. Sklevicky stelde zich als doel om 'de structuur van deze organisatie zo objectief mogelijk te reconstrueren'.

Mineke Bosch maakte juist de tegenovergestelde keuze in haar onderzoek naar de *International Woman Suffrage Alliance*. In dat onderzoek zijn brieven van de betrokken vrouwen het belangrijkste bronnenmateriaal, omdat in de visie van Bosch een organisatie uit meer bestaat dan de officiële statuten en structuren.¹ In de inleiding besteedt Bosch, geïnspireerd door Mary Beard en Bonnie Smith, aandacht aan de betekenis van de vorm waarin een historisch verhaal wordt gegoeten.

De vorm- of genrekwestie komt ook aan de orde in het artikel van Maria Grever over drie Nederlandse historieschrijfsters, Truitje Bosboom-Toussaint, Johanna Naber en Sini Greup-Roldanus, die alle drie een belangrijk deel van haar historisch oeuvre aan vrouwen wijdden. Ondanks de omvang en kwaliteit van haar werk, hebben zij geen plaats gekregen in de officiële, dus mannelijke canon. Grever laat zien dat de uitsluiting of marginalisering van vrouwen op drie niveaus plaatsvindt: dat van de onderwerpskeuze (vrouwen als historisch subject), van het genre (historische roman en biografie) en dat van de geschiedschrijfsters zelf. Een ander aspect van vrouwengeschiedenis, het kritisch analyseren van de mannelijke canon, komt aan de orde bij Helga

Grubitzsch. Grubitzsch geeft een scherpe omschrijving van 'androcentrische geschiedschrijving' (p. 272) en analyseert het werk van de negentiende-eeuwse Franse historicus Michelet, *Les femmes de la Revolution*, dat nog steeds als standaardwerk op dit gebied geldt. *Current Issues* eindigt met een zeer belangrijke bijdrage van de antropologe Willy Jansen. Jansen gaat in op de vraag hoe historici en antropologen moeten omgaan met etnocentrisme. Zoals bekend was de 'zwart/wit'-kwestie een belangrijk discussiepunt op het internationale congres in 1986.² Jansen stelt dat etnocentrisme nooit geheel te vermijden is, maar dat men moet trachten het tot een minimum te beperken. Aan de hand van een analyse van de tussen 1847 en 1987 verschenen westerse literatuur over vrouwen in Algerije laat ze zien welke vormen etnocentrisme aanneemt. Een voorbeeld is het beschrijven van de 'achterlijke' positie van vrouwen als symbolisch voor de achterlijkheid van de islamitische culturen. Jansen wijst tevens op mogelijkheden om etnocentrisme te beperken.

Volgens het redactionele voorwoord was Selma Leydesdorff gevraagd over de zwart/wit-discussie te schrijven in een inleidend artikel bij deze bundel. Anders dan Willy Jansen en anders dan men zou verwachten gaat Leydesdorff echter nauwelijks op die discussie in. We lezen weinig meer dan 'dat zelfs het erkennen dat vrouwengeschiedenis etnocentrisch is, ons niet verder brengt' (p. 15) en dat er aanzetten ontbreken om verder te denken. Haar hele betoog is echter teleurstellend. In de eerste paragraaf zegt zij in te zullen gaan op de verschillende manieren waarop vrouwengeschiedenis wordt geschreven en het mogelijke verband met nationale tradities van geschiedschrijving. Dit leidt tot een zeer beknopte en oppervlakkige opsomming van kenmerken van vrouwengeschiedenis in enkele westerse landen, zoals in het volgende voorbeeld: 'In Groot-Brittannië is vrouwengeschiedenis vanaf het begin nauw verbonden geweest met arbeidersgeschiedenis (labour history) en is daardoor sterk georiënteerd op de positie van vrouwen in het arbeidsproces – de relatie tussen betaald en huishoudelijk werk en de problemen met betrekking

tot de organisatie van vrouwen.' (p. 11) Jammer genoeg staat hierbij geen noot. Noten zijn er helemaal niet in haar bijdrage, op een na. Die ene noot weerspiegelt het problematische van haar betoog in een notedop. Leydesdorff vertelt ons daar dat zij 'geïnspireerd is door het werk van anderen.' En, zo vervolgt zij, 'soms herinterpreteert men problemen die elders bediscussieerd zijn.' Dan volgen de bekende en veel geprezen artikelen van Rosaldo (1980), Joan Scott (1983) en Pomata (1983).³ De formulering die gebruikt is, is heel onduidelijk. Wat betekent 'herinterpreteren'? In een artikel uit 1986 suggereerde Selma Leydesdorff dat zij gelijktijdig en onafhankelijk een zelfde visie had ontwikkeld als Gianna Pomata.⁴ Wie zulke dingen schrijft verplicht zich toch minstens tot een uiteenzetting, hoe kort ook, van de wijze waarop zij door genoemd werk 'geïnspireerd' is, hoe zij over die 'problemen' heeft nagedacht en hoe die visies zich tot elkaar verhouden. Geen spoor echter van dit alles.

Na een warrig verhaal over het belang van identificatie van feministische historicae met haar onderzoeksobject en de problemen die dit veroorzaakt, komt Leydesdorff met een pleidooi voor het bestuderen van dat wat niet onmiddellijk zichtbaar is, dat wat afwezig is of vergeten. Helemaal wordt niet duidelijk gemaakt, wat we hieronder moeten verstaan. De voorbeelden die gegeven worden (p. 18) wijzen op niets anders dan het uitvoeren van bronnenkritiek, zoals dat gebruikelijk is binnen de historische discipline en zeker binnen vrouwengeschiedenis. Bovendien wordt 'oral history' hier van iedere vorm van kritiek uitgezonderd (p. 17-18), wat (juist) van een specialist op dat gebied als Leydesdorff niet aannemelijk is. De vraag blijft: wat betekenen de door haar gebruikte termen nou *precies*? Op pagina 19 lezen we dat 'deze historiografie, gebaseerd op dat wat vergeten is, verder uitgewerkt moet worden'. Misschien wel ja, maar Leydesdorff zei in een eerder artikel reeds letterlijk hetzelfde.⁵

Een boek dat 'Current issues' in de titel heeft, roept natuurlijk de vraag op hoe actueel de behandelde 'issues' zijn. Waren er de laatste jaren geen belangrijke ontwikkelingen binnen vrouwengeschiedenis? Zulke ontwikkelingen zijn er

zeker wel. Opvallend is vooral dat er in *Current Issues* nog nauwelijks post-structuralistische invloeden te vinden zijn. Er is (zelfs) niet één verwijzing naar het zo beroemd geworden artikel van Joan Scott uit december 1986, met de titel 'Gender: A useful category of historical analysis'. Deze opmerking is echter niet diskwalificerend bedoeld. Aan het 'gender'-concept, zoals Joan Scott het in genoemd artikel heeft uitgewerkt, zijn ook nadelen verbonden. Bovendien laat *Current Issues* zien dat historische analyses van de machtsverschillen tussen de seksen ook zonder dat begrip te noemen, heel goed mogelijk zijn. *Current Issues in Women's History* als geheel is, inclusief de hier niet nader besproken bijdragen, inspirerend en van hoge kwaliteit: een aanwinst voor vrouwengeschiedenis.

Noten

1. In de naam van deze organisatie is het 'Woman' en niet 'Women', zoals het vermeld staat in het voorwoord, de index en op p. 258.
2. De discussie is na het congres voortgezet in dit tijdschrift en op een door het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis georganiseerde dag over Racisme en Vrouwengeschiedenis, 7 november 1987.
3. In vertaalde vorm gepubliceerd in respectievelijk het *Derde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1982), het *Vijfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1984) en de *Socialisties-Feministische Teksten* 10 (1987).
4. Selma Leydesdorff, 'Wij en de geschiedenis', in: *Te Elfder Ure* 39. *Dilemma's van het feminisme*, jrg. 29, nr. 1, november 1986, pp. 135-149, hier p. 147.
5. Idem, p. 148.

Monique Volman

Counting girls out

V. Walkerdine (red.) en the Girls & Mathematics Unit, Institute of Education
Londen (Virago Press) 1989

225 blz., ca. f 23,-

Onderzoek naar 'meisjes en onderwijs' is doorgevoerd gebaseerd op traditionele onderzoeksmethoden en -vraagstellingen die weinig tot de vrouwenstudies-verbeelding spreken. Het boek *Coun-*

ting girls out, samengesteld door Valerie Walkerdine, is echter een poging om theoretische inzichten uit vrouwenstudies productief te maken in onderzoek naar de prestaties van meisjes bij het vak wiskunde. De auteurs zetten poststructuralistische ideeën in, om wetenschappelijke ‘waarheden’ over mannen en vrouwen, denken en wiskunde in historisch perspectief te plaatsen. Bovendien willen ze laten zien dat andere onderzoeksvragen ook andere resultaten kunnen opleveren.

Counting girls out is een bundeling van een serie empirische onderzoeken die tussen 1978 en 1987 door Walkerdine en de *Girls & Mathematics Unit* zijn uitgevoerd. De onderzoeken zijn in het boek zo geordend dat het zich laat lezen als een verhaal over de veranderende verhouding van meisjes tussen de vier en twaalf jaar tot het vak wiskunde. De bespreking van de resultaten van deze onderzoeken wordt ingekaderd door enkele meer beschouwende hoofdstukken.

Om te beginnen nemen de auteurs de gangbare manier van denken over vrouwen en wiskunde onder vuur (het spreken in termen van onderverteenwoordiging en onderpresteren van vrouwen); het idee dat vrouwen een gebrek hebben. Ook feministisch onderzoek ontkomt vaak niet aan deze definitie van het probleem; men probeert de oorzaak van ‘het gebrek’ te vinden om het te kunnen verhelpen of men probeert aan te tonen dat er geen gebrek is. De onderzoeksters van de *Girls & Mathematics Unit* kiezen een andere weg. Ze pleiten voor vrouwenstudies-onderzoek dat niet zozeer vaststelt hoe het dan wèl zit met vrouwen, maar dat nagaat hoe fantasieën over vrouwen feiten worden. Hoe komt het dat onderzoek naar meisjes en wiskunde altijd start vanuit de gedachte dat meisjes iets missen? Aan de hand van deze vraag wordt geanalyseerd hoe de ‘waarheid’ over meisjes en wiskunde er op dit moment uitziet. Verschijnselen als wiskundeangst, aangeleerde hulpeloosheid en de attitude van ouders en leerkrachten passeren de revue. De auteurs formuleren ook een methodische kritiek. Onderzoek naar meisjes en wiskunde dat vraagt naar sekseverschillen, maakt deze vaak zelf. Terwijl men andere, soms veel grotere verschillen over het hoofd ziet, worden sekseverschillen met

behulp van statistische technieken gereëficeerd. Vervolgens worden ze behandeld alsof er ‘iets’ is dat ze veroorzaakt.

In het tweede, inleidende hoofdstuk gaan Walkerdine c.s. na hoe de huidige vanzelfsprekendheden over meisjes en wiskunde konden ontstaan. De uitgangspunten van de kindgerichte pedagogiek, die ook ten grondslag liggen aan het moderne wiskunde-onderwijs blijken hier een belangrijke rol te spelen. In het huidige wiskunde-onderwijs ligt de nadruk op het verwerven van wiskundige concepten, op ‘echt begrip’, in tegenstelling tot het (ouderwetse) volgen van regels. Kinderen horen begrip te verwerven in een natuurlijk proces, waarbij opvoeding vooral bestaat uit het bieden van een faciliterende omgeving. Leren door hard werken (training en herhaling) is uit den boze; het hoort spelenderwijs te gebeuren. Walkerdine c.s. brengen deze opvattingen over ‘echt wiskundig begrip’ in verband met een veel algemener ontwikkelings- en opvoedingsdoel: de ontwikkeling tot rationeel subject. De problematische verhouding van meisjes en wiskunde verklaren zij uit het geseksueerde karakter van (het opvoeden tot) rationaliteit.

Het bieden van een faciliterende omgeving voor het verwerven van rationaliteit, is de taak van de moeder, die zelf buiten de rationaliteit staat. Van haar wordt passiviteit gevraagd zodat het kind zich natuurlijk kan ontwikkelen. Voor meisjes betekent dit een double-bind; ze zijn zowel kind als potentiële vrouw, posities die elkaar uitsluiten. Het opvoedingsdoel ‘rationaliteit’ kunnen ze als vrouw nooit bereiken. Walkerdine c.s. werken deze stelling op twee manieren uit. In de eerste plaats laten ze zien hoe de prestaties van meisjes – die niet slechter zijn dan die van jongens – steeds worden geëvalueerd. Goede prestaties worden aan hard werken en regels volgen toegeschreven, een verkeerde en onnatuurlijke manier van leren. Voor jongens daarentegen is falen bij wiskunde bijna onmogelijk; hun slechte prestaties worden toegeschreven aan bijvoorbeeld speelsheid, een positieve kwalificatie. In de tweede plaats wordt geanalyseerd hoe meisjes omgaan met de contradicties in de kind-vrouwpositie. Meisjes gaan zich gedragen op een manier die

van hen als vrouw gewenst maar als kind veroordeeld wordt: passief (in de zin van niet speels en creatief) en ijverig. In feite zijn de auteurs hier niet meer bezig met het analyseren van de 'waarheid' over meisjes en wiskunde. Impliciet presenteren ze een alternatieve verklaring van de relatie meisjes-wiskunde, die impliceert dat meisjes even goed presteren als jongens, maar wel op een andere manier tot die prestaties komen.

Walkerdine c.s. geven ook een verklaring van 'de behoefte' om voortdurend de wiskundige inferioriteit van meisjes te bewijzen. Het 'echte begrip' van de wiskunde staat voor een fantasie van totale macht en beheersing, die samengaat met een angst voor het verliezen daarvan. De (gefantaseerde?) manier van leren van meisjes is vanuit deze fantasie niet alleen verkeerd, maar ook bedreigend.

In de bespreking van de onderzoeken worden deze lijnen verder uitgewerkt. Eerst verschijnen meisjes van vier met hun moeders ten tonele. Walkerdine c.s. leveren hier kritiek op de gedachte dat het falen van meisjes op latere leeftijd te wijten is aan de vroege sekse-stereotiepe socialisatie, ofwel aan hun moeders. Vervolgens gaat het over de kleuterklas, waar de juf de moeder vervangt als 'faciliterende ander'. Daarna volgen we een aantal meisjes op hun weg door de basisschool, bij de overgang naar het voortgezet onderwijs, tot het moment dat zij examen doen. Steeds wordt de vraag gesteld: wat doet de leerkracht, hoe ziet deze de leerlingen en hoe zien zij zichzelf en elkaar. De *Girls & Mathematics Unit* maakt voor het beantwoorden van haar vragen gebruik van een breed scala van onderzoeksmethoden: observaties in klassen, vragenlijsten, wiskundige tests, interviews met docenten en leerlingen, en secundaire analyse van testgegevens.

Walkerdine c.s. zien sekse niet als de enige relevante categorie voor het interpreteren van de relatie meisjes - wiskunde; ook klasse is belangrijk. Zo gaan zij in op de verschillende opvoedingspraktijken van *working-class* en *middle-class* moeders, op de steeds verder uiteenlopende onderwijsprestaties van meisjes uit beide klassen, en op de manier waarop zij omgaan met leren.

Het aantrekkelijke van *Counting girls out* is tegelijkertijd het problematische ervan. De grote lijnen die Walkerdine c.s. trekken van concrete zaken als prestaties, gedragingen en uitspraken van meisjes naar de fundamentele van rationaliteit en beheersing, maken het betoog spannend maar niet altijd even helder. Waar zij een poging doen voorstellen voor verbetering te formuleren, kiezen ze jammer genoeg niet de specifieke analyses van de mechanismen die meisjes als 'verkeerde leerlingen' doen verschijnen als aanknopingspunt, maar de globale verklaring van die mechanismen. De auteurs stellen dat het verstoren van de droom van het berekenbare en beheersbare universum, minstens zo belangrijk is als meisjes stimuleren om wiskunde te kiezen. Wat dit betekent voor de praktijk wordt echter niet echt duidelijk.

Dat neemt niet weg dat *Counting girls out* een bijzonder en spannend boek is, dat overtuigend laat zien dat de zaken complexer zijn dan de gebruikelijke verklaringen doen geloven.

Summaries

Christien Brinkgreve, *'The Stubborn Discomfort of Women's Complaints'*.
Programmed Notes on Research and Development of Theories

In this article about 'women's complaints' several questions are raised about a possible special relation between women and illness. Some statistical data and different theories and interpretations are discussed and a proposal is made for a more integrated vision on women's mental disorders.

Alkeline van Lenning, *'Anorexia Nervosa: a critical comment on culture?'*

In the search for explanations of anorexia the influence of social-cultural aspects has become more and more stressed in the last five years. The work of a number of feminist authors, who attribute the cause of anorexia to social-cultural factors, is reviewed. These analyses produce some positive results in comparison with the current theories which stress psychological elements. The feminist approach, however, also shows several shortcomings. The central problem is the subordination of the individual experiences of women to general theories about women. In consequence no satisfying answer can be given to the question why only *some* women starve themselves. The social-cultural approach seems to lead to the stereotyping of anorexia. To solve this problem of stereotyping several strategies are suggested. Another conception of the subject is proposed. The body should be given its place in the theory of anorexia as an independent category, and anorexia should also be understood as a process with its own dynamics.

Annemarie Mol, *'Sex, riches and anaemia'*. *On locating as a strategy*

Critizing is not the only strategy available when we are confronted with so-called 'universals'. In the past we have learned to locate enunciations in their historical and cultural setting. In this article other ways to put universals in their place, are demonstrated. As a general introduction we go into the question of 'where do bodies have a sex?' Then we follow the common wisdom 'women have a lower Hb than men'. This cannot be told within the body. To make it true, meters, computers and statistics have to be passed. But where on earth can that be done – only in Amsterdam or also in La Paz? And why is Hb measured anyway? To understand that, another space has to be entered: that of health care. In health care we meet a next pseudo universal: 'women have anaemia more often

than men'. Is it the problem or is it the diagnosis that shows an uneven distribution among the sexes? After this somewhat bewildering demonstration, the question where locating leads us, is tentatively answered.

Anja Hiddinga, *'Well-ordered Pelves'. Systems of Classification in Obstetrics*

The construction of stereotypical images of the sexes can be seen as contributing to the exercise of the professional power of (male-dominated) medicine. This paper explores the role of science and technology in these processes, by looking in detail at one specific area of medicine. Measuring pelves (pelvimetry), provided a vehicle for the introduction of advanced hospital based technology into obstetrics and, therewith, for a professionalisation process which entailed the gradual exclusion of midwives. New technology facilitated shifts in norms for 'normal' and 'abnormal' pelves, and thereby not only made possible, but also legitimated more extensive, and more common intervention in the birth process. In the second part of the paper, two research programmes in pelvimetry are compared. These two programmes each developed an x-ray technique for imaging the pelvis, and each developed a classification of female pelves. It is shown that whilst both programmes drew on the same ideological resources – today we might label them 'sexist' or 'racist' or 'eugenicist' – these ideological resources did not in any simple manner determine the content of the research. On the contrary, competing scientific claims as to the nature of variations in pelves and their correlation with particular types of women were the result of this.

Klasien Horstman en Wies Weijts, *'Integration of Women's Health Care in General Medicine'. A State of Affairs.*

Women's health care projects in the Netherlands have developed knowledge about the relationship between women's complaints and their social position and life situation, which have led to 'new' diagnostic and therapeutic methods. The integration of principles of women's health care in general practice is one of the objectives of the Dutch government. This article investigates the possibilities of the policy of standards, introduced by the Dutch Association of General Practitioners, for this integration. Interviews were held with three feminist GP's, who participated in expert groups that constructed standards on IUD, mammography and Pap smears. In spite of the difficulty to integrate feminist patient education in the standards and the risk of somatization, participation of feminist GP's in the developmental phase of medical standards seems a fruitful strategy to introduce women's health care in general practice. Firstly, because knowledge based on experience is made explicit at the level of diagnosis and therapy. Secondly, because in the future standards will have an increasing influence on GP's behaviour.

Marjan Schwegman, *Fighting the 'male' viewpoint: women's history as school certificate*

This article discusses several Dutch collections of essays, which were published on the occasion of the introduction of women's history as part of the final examinations at Dutch secondary schools. The author wonders which views on the nature of women's history are revealed by the many different articles on the history of women in the Netherlands and the United States of America in the 19th and 20th century. She argues that most of the authors seem to find it difficult to replace the 'male' viewpoint, which looks at the past only in order to find itself, by a viewpoint that seeks to find the divergent, the different, the astereotypical. Feminist historians do look for women in the past, but all too often they go in search of female experiences which resemble their own.

LOVER

LITERATUUROVERZICHT VOOR DE VROUWENBEWEGING

90 | 2

De achterblijvers van 1992. Flexibel op de arbeidsmarkt. *Annemieke Onstenk*

Milena Jesenská en haar biografen. In dialoog met een veelstemmig verleden. *Rosemarie Buikema*

Alle tijden van de wereld. Column *Aafke Steenhuis*

Antoinette Bourignon (1618-1680). De buikpijnen van een profetes. *Mirjam de Baar*

De dader is een dame. Theorievorming over vrouwencriminaliteit. *Atie Zwering*

Feministische tijdschriften in Engeland. Een overzicht. *Anja Vink*

Informatie-F. Documentatie over vrouwen, bouwen en wonen

Nieuws en samenvattingen van (inter)nationale tijdschriften

Losse nummers f 7,95 Jaarabonnement f 28,50. Lover, Keizersgracht 10, 1015 CN Amsterdam. Tel. 020-224500

Gegevens over de auteurs

Christien Brinkgreve (1949) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en is thans hoogleraar Vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Anja Hiddinga (1953) is historica en werkzaam bij de vakgroep wetenschapsdynamica van de Universiteit van Amsterdam. Ze doet promotieonderzoek naar de ontwikkelingen in het verloskundig onderzoek in relatie tot verloskundige praktijken.

Klasien Horstman (1959) studeerde historische en wijsgerige sociologie en is werkzaam als universitair docent vrouwenstudies aan de faculteit gezondheidswetenschappen van de Rijksuniversiteit Limburg.

Alkeline van Lenning (1956) studeerde andragologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en is werkzaam als universitair docente vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Annemarie Mol (1958) studeerde geneeskunde en filosofie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en promoveerde op een onderzoek naar medicalisering, normalisering en veranderende taal in de huisartsgeneeskunde en gezondheidszorg 1945-1985 (*Ziek is het woord niet*). Zij doet onderzoek op het terrein van de filosofie van de geneeskunde in het kader van een Constantijn en Christiaan Huygens Stipendium.

Marjan Schwegman (1951) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde op een biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906). Op dit moment is zij als universitair docente modern-Europese cultuurgeschiedenis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Wies Weijts (1964) is gezondheidswetenschapper. Ze is werkzaam voor vrouwenstudies aan de faculteit gezondheidswetenschappen aan de Rijksuniversiteit Limburg en doet promotie-onderzoek naar de communicatie tussen gynaecologen en patiënten in diverse ziekenhuizen.

